

p

opulizmusváltozatok

A Bibó István Szakkollégium
kutatócsoportjának tanulmányai

Szerkesztette: **Mándi Tibor**

Társszerkesztő: **Darabos Ádám**

POPULIZMUSVÁLTOZATOK

A Bibó István Szakkollégium kutatócsoportjának tanulmányai

POPULIZMUSVÁLTOZATOK

A Bibó István Szakkollégium kutatócsoportjának tanulmányai

Szerkesztette: Mándi Tibor
Társszerkesztő: Darabos Ádám

Budapest, 2021

A kötet az EFOP-3.6.3.-VEKOP-I6-2017-00007 „Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” projekt támogatásával valósult meg.

Szerzők:

Bagi Eszter, Darabos Ádám, Gáspár Kristóf, Kovács Beáta, Lakatos Júlia, Márton Ágnes,
Szikinger István, Tóth Miklós Bálint, Vági Renátó

Szerkesztők:

Mándi Tibor, Darabos Ádám

© Szerzők, 2021

© Szerkesztők, 2021

ISBN 978-615-82008-0-6

ISBN 978-615-82008-1-3 (PDF)

Felelős kiadó: Matyasovszky-Németh Márton, Bibó István Szakkollégium, igazgató

Projektvezető: Csanádi-Egresi Nóra

Kiadói szerkesztő: Tihanyi Katalin

Tördelőszerkesztő: Farkas Milán

Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó

Tartalom

Mándi Tibor: Előszó	7
Gáspár Kristóf: A populizmus és a politika határai	10
Darabos Ádám: Max Weber és a populizmus	27
Vági Renátó: Jászi Oszkár populizmusa	42
Bagi Eszter Borbála: Populizmus és vallás jobb- és baloldalon: Esettanulmányok Amerikából	61
Márton Ágnes: A politikai korrektség és Donald Trump populizmusa	83
Szikinger István: Vihar előtti csend? Populizmus az Egyesült Királyságban a Brexit-kampány előtt	97
Tóth Miklós Bálint: <i>Vox populi vox Dei?</i> A Büntető Törvénykönyv módosításainak indokolásai, 1998–2018	114
Kovács Beáta: Helyi politika és populizmus	132
Lakatos Júlia: Tanulhatunk-e a populizmustól?	153
Szerzők	171

Az alábbi kötet alapját a Bibó István Szakkollégiumban a 2017–18-as tanévben tartott „Populizmus és liberális demokrácia” kutatószemináriumra készült hallgatói dolgozatok adják, kiegészülve néhány, a kutatócsoporthoz szorosabb vagy lazább szálakkal kötődő fiatal kolléga a témába vágó írásával. Bár a kötetben szereplő legrégebbi írások elkészülte óta már három év is eltelt, a megjelenés előtt újraolvasva őket az egykori kurzusvezető, mai szerkesztő jó érzéssel állapíthatta meg, hogy az akkor még túlnyomórészt egyetemi hallgató szerzők munkája nem veszített érdekességéből, relevanciájából és értékéből. Köszönhető ez egyrészt annak, hogy a tárgyalt jelenség, a populizmus és különféle változatai, továbbra is meghatározó részét képezik napjaink politikai életének, illetve az arra reflektáló közéleti és tudományos diskurzusnak, mind Magyarországon, mind a nagyvilágban. De köszönhető talán még inkább annak, hogy a szerzők – akik közül azóta számosan doktori hallgatóként folytatták tanulmányaikat – remek érzékkel választottak témát, amit aztán az (akkor még) graduális hallgatóktól elvárhatónál jóval magasabb színvonalon, sokszor komoly szaktudományos publikációkhoz mérhető elméleti-módszertani tudatossággal és alapossággal fejtenek ki.

Az előbbiek miatt jó döntésnek tűnik, hogy a kutatócsoportban, a kurzus címében kifejeződő tag tematikai megköötésen túl, nem korlátoztuk a résztvevők témaválasztását, így a mai olvasó a szerzők érdeklődését és az ezáltal inspirált elmélyült kutatómunkát tükröző, sokszínű, esetről esetre kifejezetten eredeti megközelítésekkel találkozhat a kötet lapjain. Szintén fontos módszertani döntés volt, hogy a kutatócsoport szintjén a szakirodalomban forgalomban levő változatos, sokszor egymással is vitában álló populizmusdefiníciók közül egyik mellett sem köteleztük el magunkat, ami a szerzők számára lehetővé tette, hogy önállóan, saját kutatási témájukhoz igazodva birkózzanak meg a definícióválasztás, illetve -alkotás problémájával, ami több esetben is izgalmas kritikai reflexiók, illetve fogalomalkotási vállalkozásokhoz vezetett. A tematikai, illetve módszertani sokszínűség ellenére mégis lehetségesnek bizonyult a kötetben található tanulmányokat három laza szerkezeti egységbe rendezni, az alábbiak szerint.

A könyv első részben politikaelméleti, illetve eszmetörténeti jellegű írások kaptak helyet. Ezek közül az első, Gáspár Kristóf munkája, populizmus és politikai cselekvés kapcsolatára kérdez rá, a kortárs populizmusirodalomból ismert tézist, a populizmus „át-/repolitizáló”, a politika határait kitágító hatását változatos (amerikai, európai és hazai) esettanulmányokkal támasztva alá. A második, Darabos Ádám írása, a weberi karizmatikus

politikai vezető és – a kortárs populizmusirodalom alapján rekonstruált – populista vezető közötti hasonlóságokat és különbségeket keresi, egyszerre érvelve a weberi fogalomkészlet kortárs relevanciája, és az annak alkalmazása során szükséges óvatosság mellett. Végül, Vági Renátó egy első hallásra talán meglepő, de éppen ezért rendkívül izgalmas, és, mint kiderül, érvekkel meglepően jól alátámasztható helyen, Jászi Oszkár politikai gondolkodásában fedezi fel Kulcsár Kálmán populista modernizációs elméletének segítségével egy sajátos, közép-kelet-európai progresszív populizmus jegyeit.

A kötetben szereplő tanulmányok második csoportja – az előbbinél kevésbé meglepő, de továbbra is igen izgalmas módon – a populizmus különféle „nyugati” (illetve déli) változatait veszi szemügyre. Bagi Eszter populizmus és vallás sokrétű kapcsolatát tárgyalja, észak- és dél-amerikai esettanulmányok alapján, különbséget téve a populizmus jobb- és baloldali változatai között, melyek közül történetileg mindkettő megtalálható volt a kontinens mindkét felében. Márton Ágnes a közelmúlt populizmusirodalmának egyik főszereplőjével, Donald Trumpgal foglalkozik sajátos szemszögből, amikor Trump és a „politikai korrektség” viszonyát állítja vizsgálódása középpontjába, a volt elnök Twitter-feed-jének empirikus elemzésével támasztva alá megállapítását, mely szerint figyelemre méltóan sok közös vonás található a trumpi populista identitáspolitika és az utóbbi többek között a politikai korrektségben testet öltő progresszív változata között. Szikinger István tanulmánya szintén olyan témát tárgyal, amely nélkül nehezen lenne elképzelhető a kortárs populizmusról szóló összeállítás, ám ezt ő is új, eredeti nézőpontból közelíti meg, amikor a Brexit-kampány előtti Nagy-Britanniában keresi, és találja meg a populizmus megnyilvánulásait. Ehhez a populizmus komplex, többretegű definícióját alkotja meg, mely innovatívan képes egyesíteni a szakirodalomban elterjedt különböző definíciós kísérletek jellemzőit.

Az utolsó, harmadik részben tematikai okokból is egymás mellé kerültek a kutatócsoporthoz „külsőként” (a szakkollégiumon kívülről) csatlakozó fiatal kollégák írásai, melyek közül az első kettő a populizmus hazai, de ismét talán kevésbé ismert-kutatott megjelenési formáival foglalkozik. Tóth Miklós Bálint tanulmánya a büntetőjogban megnyilvánuló „büntető populizmust” teszi vizsgálata tárgyává, a Büntető Törvénykönyv 1998–2018 közötti módosításainak indoklásait vetve alá empirikus elemzésnek. Megállapítása szerint miközben a 2010 utáni időszakban egyértelmű hangsúlyeltolódás mutatható ki a populizmus irányába, a korábbi időszak törvényei sem voltak teljesen mentesek az ilyen jellegű befolyásoktól. Kovács Beáta pedig a helyi politika szintjén keresi a populizmus mint értelmezési keret alkalmazásának lehetőségét, az Orosz Mihály Zoltán korábbi polgármester „érpataki modell” néven elhíresült sajátos társadalomszervezési kísérletét a helyszínen végzett terepmunka alapján feltáró, ambíciózus, „makroszintű” megállapításokat is magában foglaló (és nem kevés kutatói elkötelezettséget, illetve bátorságot is igénylő) tanulmányában. A kötetet Lakatos Júlia „Tanulhatunk-e a populizmustól?” című, a kortárs populizmuskutatás irányzatait „tanulóképesség” szempontjából áttekintő írása zárja, mely problémafelvetésében jól tükrözi azt az egész kötetet (és a kutatócsoport működését is) átható alapelvet, mely feladatát elsősorban a populizmus mint társadalmi-politikai jelenség megértésében,

különböző változatainak feltárásában, bemutatásában és elemzésében, és kevésbé a populizmus morális vagy politikai szempontú megítélésében látta. A záró tanulmány liberális demokrácia és populizmus viszonyával foglalkozó utolsó fejezetei – csakúgy, mint a könyv korábbi tanulmányai – azonban, legalább áttételes formában, az előbbi természetű következtetések levonását is lehetővé teszik.

A könyv erényei tehát mindenekelőtt az elkészítésében közreműködő (akkor még többnyire) egyetemi hallgatók, illetve (mára nagy számban) fiatal kutatók érdemeit tükrözik. Közülük is külön ki kell emelnünk Kovács Beáta és Darabos Ádám munkáját, akik szervezői és szerkesztői közreműködése, illetve tapintatos, de kitartó sürgetése nélkül ez a könyv egészen biztosan nem készült volna el. Köszönet illeti a Bibó István Szakkollégium mindenkori vezetését (Milánkovich András, Fazekas János és Matyasovszki-Németh Márton igazgatókat), akik nem szűnő bizalommal támogatták a projektet, és mindent megtettek/megtesznek a kollégiumi oktató- és kutatómunka biztos hátterének megteremtéséért. A könyv minden bizonnyal meglévő hibáiért (beleértve a némileg megkésett megjelenést is) pedig a szerkesztő ezúton szeretné vállalni a felelősséget.

Budapest, 2021. szeptember

Mándi Tibor

Gáspár Kristóf

A POPULIZMUS ÉS A POLITIKA HATÁRAI

Bevezetés

A populizmus napjainkban a demokráciáról való gondolkozás egyik, ha nem a legfontosabb összetevője. Ítéljük meg bárhogyan, tartsuk pozitív vagy negatív előjelűnek a lezajló folyamatokat; gondoljuk bár a populizmust a demokráciát fenyegető legsúlyosabb veszélynek, vagy éppen a demokrácia megmentőjének és a régen elfeledett értékek újbóli felélesztőjének, egyvalami egészen biztos: a populizmus nélkül ma már nem lehet beszélni a demokráciáról. A populizmus világszerte a demokratikus rendszerek részévé vált, éppen emiatt kiemelkedően fontos meghatározni a demokrácia és a populizmus viszonyrendszerét. Ez a dolgozat mégsem erről szól.

Nem lesz benne szó sem a populizmus megítéléséről, sem napjaink demokráciájában elfoglalt helyéről; a benne rejlő veszélyekről és kihívásokról sem. Tulajdonképpen magáról a populizmusról is csak kevés szó esik: nem kísérem meg újradefiniálni, leírni a történetét, bemutatni a bal- és jobboldali előjelű megjelenési formáit, vagy pusztán feltérképezni a populista szereplőket, eszmerendszert, eszközkészletet.

Ez a dolgozat a populizmus és a politika kapcsolatát vizsgálja. Másképpen, a populizmus hatását a politikára, még pontosabban a *politikaira*, azaz: a politika határait. Állításom szerint a modernkori populista politizálás *kijebb tolta a politikaiként jelölt cselekvések körét*.

Ha feltételezzük, hogy a politika a társadalom sok más alkotása közül csupán az egyik – lehet akár a legfontosabb is –, akkor ez azt jelenti, hogy a politika kívülről legalábbis körülhatárolt társadalmi folyamatok összessége. Ez alatt azt értem, hogy csak abban az esetben beszélhetünk a politika társadalmi totalitásáról, ha egyúttal ki is mondjuk, hogy „minden politika”: az emberi életnek nincsen olyan része, ami ne lenne politikai. Ezzel szemben jelen kutatás egyik alapfeltevése, hogy a politikát egy behatárolt, viszonylag egyértelmű határok közé szorított jelenségként írjuk le. Ehhez természetesen szükséges a politikaelmélet bő keretrendszereket kínáló megközelítései közül kiválasztani azt, amelyik a legközelebb van az előfeltételezéshez.

A másik alapfeltevés ugyanakkor a dolgozat és a kötet fő témáját, a populizmust érinti. Ez kimondja, hogy a lehetséges populizmusdefiníciók közül az vizsgálható érdemben jelen kontextusban, amelyik a populizmust olyan eszme- vagy keretrendszernek írja le, melynek

hatására *politikai cselekvés* történik. Más szóval: létezik olyan, hogy populista politika, populista politikai cselekvés.

A kutatás során a populizmus *mainstream*nek tekinthető szakirodalma mellett igyekszem a témám kontextusában releváns baloldali populizmus egyes aspektusait is bemutatni, miközben az egész dolgozat alapját képező elméleti keretet Carl Schmitt és kritikusaik munkássága mentén kívánom felépíteni. A dolgozat második részében három mai „történetet” kívánok bemutatni, a korábbiak gyakorlatban való igazolása céljából. A három különböző esettanulmány közös pontja, hogy kifejezetten jelenkori, az elmúlt néhány évben bekövetkező politikai cselekvések leírásával szolgálnak, a későbbiekben részletesen bemutatott kormányzó populizmus szemszögéből (Donald Trump amerikai elnök és a globális felmelegedés; a görög Sziriza és az euró; a magyar Orbán-kormány és a Central European University). Az esettanulmányok célja, hogy minél szélesebb spektrumban, a demokráciaelméleti irodalomból ismert különböző típusú populizmusok bemutatásával szolgálják az elméleti keret és különösen a kutatói állítás igazolását, a populizmus politikára gyakorolt hatásának általános megragadásával.

A politika határai

Elsőként a kutatás lefolytatásához elengedhetetlenül szükséges elméleti keret megalkotására kerül sor. A kortárs politikatudományban a populizmus vizsgálatának elsődleges, szinte kizárólagos terepe a demokráciaelméleti aspektus, azaz: mi a viszony a liberális demokrácia és a populizmus között (ABST – RUMMENS, 2007; MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012; MOUNK, 2018), demokratikus-e a populizmus, hol a helye a demokrácián belül (ANTAL, 2017). Ezen felfogás, úgymond, természetszerű, hiszen a gyakorlat azt mutatja, hogy a populista erők elsősorban a liberális demokráciákban uralkodó elittel szemben határozzák meg magukat mint a nép képviselői. A kizárólag ebben, vagy ehhez nagyon hasonló keretrendszerben történő értelmezéskor viszont elvész egy fontos elemzési, ha úgy tetszik, megértési szempont: a populizmust nem politikaelméleti, hanem demokráciaelméleti problémaként definiálják.

Amennyiben szeretnénk elkülöníteni a populizmus demokráciára gyakorolt hatását a populizmus politikára gyakorolt hatásától, elsődlegesen a *politika*, a *politikai* és kiváltképp a *politikai cselekvés* fogalmának meghatározására kell koncentrálnunk.

A „politika” meghatározása legjobb tudomásunk szerint Arisztotelésznél kezdődött, és még a kortárs politikatudósok, filozófusok, de akár politikusok napi tevékenységéhez is hozzátartozik. Ebben a hatalmas definíciós tengerben a legkézenfekvőbb komplex fogalom-meghatározást alkalmazzunk. Ha feltételezzük, hogy a politika létezik, akkor azt mindenképpen tudjuk róla, hogy a társadalmon belül jött létre. Tudjuk ugyanakkor, hogy a politika nem kizárólagos társadalmi alkotás, mellette sok egyéb terület, ha úgy tetszik, autonóm terület létezik a társadalmi szférán belül (pl. tudomány, művészet; vö. G. FODOR, 2006: 356). A politikának ugyanakkor értelmet, célt is kell adnunk: ez a cél végső soron valamilyen

hatalmi pozíció megszerzésére és megtartására irányul, vagyis a politika hatalomközpontú (ld. MACHIAVELLI, MAX WEBER), de mellette megjelenik a hatalom megszerzéséig vezető úton és azt követően egyfajta konfliktusos viszony is (ld. CARL SCHMITT).

Ez az általános definíció ugyanakkor semmiképpen sem alkalmas arra, hogy közelebb kerüljünk a politika határainak megismeréséhez. Ehhez a már sokszor használt, de most először kifejtett „politikai” szó megértésére van szükség. A szó Carl Schmitt elméleti újítása, hiszen ő használta először a politika leírásakor a „politikai” kifejezést (*Das Politische*). Schmitt nem az addig bevett statikus megközelítést kívánta újból alkalmazni, hanem arra kereste a választ, hogyan válik egy látásmód politikaivá (SCHMITT, 2002). Magyarán: egy jelenség – esetünkben elsősorban egy cselekvés – miként lesz politikai jellegű, miként kerül a politika csataterére (G. FODOR, 2006: 356). Schmitt a „politikai” meghatározásakor a barát/ellenség megkülönböztetésére mint állandó ellentétpárra helyezte a hangsúlyt. Szerinte a „barát és ellenség megkülönböztetésnek az az értelme, hogy megjelölje az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát” (SCHMITT, 2002: 19). Az idézetből kitűnik, hogy a megkülönböztetésen túl az említett nem-politikaiból politikaivá válás követelménye is megfogalmazódik: ez pedig az intenzitás. A „politikai ellentét a legintenzívebb és legvégső ellentét, és minden konkrét ellentétesség annál inkább politikaivá válik, minél inkább közeledik a legszélső ponthoz, a barát/ellenség csoportosításhoz” (SCHMITT, 2002: 21). Schmitt politikaértelmezésében tehát egyértelműen elkülöníthető egy politikai és egy azon kívüli terület. Rendszerszemléletről azonban itt még szó sincs, kizárólag az átváltozás, a dinamika megragadásában fordulhatunk ehhez az értelmezéshez.

Elsőként az 1950-es évek amerikai szociológiai irodalmában jelent meg a társadalmi rendszer fogalma, elsősorban Talcott Parsons nevéhez köthetően. Az általa alapított elméleti iskola a strukturalista-funkcionalista rendszerelméletet mondhatja magáénak. Parsons és követői a társadalmat különböző, ellátandó funkciókkal rendelkező társadalmi alrendszerek összességeként írták le (PARSONS, 1951). Ugyanakkor, mint ismert, ezek a kategóriák pusztán elméleti keretet alkottak, absztrakt-analitikus rendszerleírásként szolgáltak, és távol álltak az empirikus-konkrét társadalmi rendszer-felfogástól. Ez idővel megváltozott, és általánossá vált az elméletnek a gyakorlati empiria oldaláról történő megtámogatása, annak ellenére is, hogy nem beszélhetünk tudatos átértelmezésről. Ahogy Pokol Béla rámutat, elsőként Niklas Luhmann tudott egységes empirikus alapot találni a különböző társadalmi alrendszerek közötti elhatárolásra. Pokol szerint „röviden így foglalhatjuk össze Luhmann végső álláspontját a társadalmi alrendszerek határmegvonásáról: egy-egy társadalmi alrendszer annak függvényében tud markánsan elhatárolódni, amennyiben egy univerzális bináris kód (vagy másképpen kifejezve: értékduál) köré tud szerveződni, és az adott társadalmi alrendszerekhez tartozó kommunikációk e szerint szelektálják a valóságról kapott információkat” (POKOL, 2008: 31). Luhmann a jog vagy a gazdaság alrendszerei mellett természetesen elkülönítette a politikai alrendszert is, mellyel alább hosszabban foglalkozom.

Luhmann a politikai alrendszer bináris kódjának a *kormányon maradni / ellenzékbe kerülni* értékduált jelölte meg. Ezzel tehát láthatóan – bár alapvetően szociológiai megközelítésből

– a hatalomközpontú politikafelfogást állította középpontba, mint kellően egyértelműen értelmezhető megkülönböztetést a szereplők között (POKOL, 2008: 29–32). Ez a felfogás ugyanakkor egy szűk, és kifejezetten kirekesztő jellegű kategorizáláson alapszik. Miért? Mert ebben a felfogásban a társadalom politikai alrendszerének tagjai, szereplői csak a politikusok. Persze a politika ezen értelmezése – miszerint a politikát kizárólag politikusok végezhetik, csakis nekik válhat cselekvésükké – lehet elfogadható, legitim megközelítés. Be kell látni ugyanakkor, hogy egy ilyen felfogás napjainkban, és különösen a vizsgáldóság tárgyát, a populizmust tekintve, kissé idejétmúltnak, túlzottan elitistának hathat.

G. Fodor Gábor egyik tanulmányában úgy fogalmaz, hogy „nemcsak a politikus politizál, de sok mindenki más is véleményt formál a politikáról, s mint tudjuk, a politikáról alkotott vélemény könnyen válik politikai véleménnyé” (G. FODOR, 2006: 356). Ezen értelmezés szerint a politika nemcsak a politikusok öncélú, de főként egyéni kívánsága, hanem bárki válhat politikai aktorrá, a hivatásos politikusokon kívül is. Napjaink demokráciáiban, ha kizárólag az idézetben megfogalmazott véleménykifejtés példájával élünk, kijelenthető, hogy az állampolgároknak még soha nem volt ekkora terük és lehetőségük véleményeik kifejtésére: ide tartoznak a demokratikus kereteken belüli tüntetések, demonstrációk, viták és szabad véleménynyilvánítás – személyesen vagy az interneten keresztül. Nehéz elhinni, hogy ezek a vélemények nem tudnak becsatornázódni a politikába; még nehezebb azt gondolni, hogy ha nem is mindegyik, de a vélemények jelentős része nem válik tömegjelenséggé, így nagyobb súlyú, erővel bíró politikai cselekedetté.

Összefoglalva az eddigieket megállapítható, hogy létezik a társadalom szerkezetén belül egy politikai alrendszer, amely mellett több más, autonóm részterület is megtalálható. „Az autonómítás nem elsősorban a tárgyi terület térbeli lehatároltságát jelenti, hanem egész egyszerűen más minőségekről beszélünk, merthogy ezek az autonómítások más-más logikák és működési elvek szerint szerveződnek meg” (G. FODOR, 2006: 356). Ezek a logikák lehetnek bináris kódok, a politikai alrendszer esetében szó lehet egy hatalomközpontú (pl. *kormány / ellenzék*) megközelítésről, de, mint korábban láttuk, Schmitt nyomán kijelenthető, hogy a politika területén egyéb szervezőelv is lehetséges: ez pedig a politikai intenzitás. Egyfelől tehát megfigyelhető a politikai rendszerre vonatkozó elkülönülés, másfelől pedig van egy, Carl Schmitt-től átvett elkülönítő elv is.

A kutatásban a továbbiakban alkalmazott felfogás szerint tehát a politika, így a politikai cselekvés is (1) *behatárolt tevékenység*, ahol a határt (2) az *intenzitás kritériuma* szabja meg, ez különíti el az egyéb társadalmi cselekvéseket a politikai cselekvéstől. Másképpen fogalmazva: képesek lehetünk – ha csak elméleti szinten is – összegyűjteni az összes lehetséges társadalmi cselekvési formát egy nagy halmazba, és ezen a halmazon belül kapnának helyet a politikai cselekvések. A határ (3) egyáltalán *nem zárt*, hanem folyamatosan mozgó, (4) a politikai cselekvések köre *alapvetően bővíthető és bővülő* kategória: bármikor, bármilyen politikán kívüli terület válhat a politikai napirend részévé, politikai konfliktusok tárgyává, bármikor lehet egy kérdés olyan intenzitású, hogy egymással szembenálló táborok alakuljanak.

A továbbiakban a politikai határok négy fenti jellemzőjének segítségével folytatva az elemzést, a politika látóterébe kerül a populizmus jelensége is. A vizsgálódás során előbb elméleti, majd később az esettanulmányok segítségével empirikus oldalról is kísérletet teszek a populizmusnak a politikai határaitra vonatkozó hatásait leírni és megérteni.

A populista politikai cselekvés

A populizmus modernkori története hosszú évtizedekre nyúlik vissza, ám csak a legutóbbi időkben vált a tudományos és a napi közbeszéd egyik legnagyobb érdeklődéssel kísért témájává. Nem csupán a jelenség megértése és az egyes politikusok, pártok, cselekedetek megítélése képezi vita tárgyát, hanem már önmagában a populizmus definiálása is. Jelen munkában a populizmus legáltalánosabban elfogadott értelmezését veszem alapul, teret engedve ezzel a populizmus az előzőekben kifejtett elméleti keretben való elhelyezésének.

Cas Mudde szerint a populizmus egy ideológia, amely szerint a társadalom antagonisztikus, homogén csoportokra osztható: a „tisza népre” és a „korrupt elite”. A populizmus tükörképe és ellensége az elitizmus, valamint a pluralizmus, amelyek szemben állnak egyfelől a tömegek kezébe helyezett politizálással, másfelől a homogéncsoport-szemlélettel. A populizmus mint ideológia ugyanakkor „vékony középpontú” (*thin-centered*), vagyis egy jól körülhatárolható közép, a népakarat köré szerveződnek a ki nem dolgozott politikai koncepciók (MUDDE, 2004: 544).

A definíció – legalábbis egy definíció – ismerete és elfogadása természetesen még nem jelenti, hogy a populizmust tartalmi szempontból is ismerjük. A tartalmi vizsgálódás megkezdése előtt meg kell vizsgálni, hogy milyen/mely tartalmi elemekre vagyunk kíváncsiak a populista politikai cselekvés, a populizmus politikára gyakorolt hatásainak leírásakor. Ehhez szükséges a fentiekén túl a politikai cselekvés általánosabb megismerése.

Schlett István a politikai gondolkodást vizsgáló hosszú áttekintő munkája során a politika lényegének a politikai cselekvést állította be. A politikai cselekvés részét képezi a politikai gondolkodás, amely a konkrét cselekvést megelőző gondolkodási struktúrában a legfőbb politikai kérdésre keresi a választ: „Mi a teendő?” (SCHLETT, 2017: 4). A kérdés nem csupán a hivatásos politikusok napi döntési helyzeteire vonatkozik, hanem minden politikai véleményt formáló, a politikát passzívan figyelő, de arról gondolkodó és beszélő szereplőt is érint. Lehetséges, hogy nem saját életük, nem saját döntéseik összefüggésében, de a politikában mint a társadalmi cselekvés egy különleges formájában egészen biztosan releváns a kérdésfelvetésük és arra adott válaszuk. Ennek tükrében a populista politikai cselekvés értelmezésénél a „mi a teendő” kérdésre adott populista válaszokat, illetve az ebből következő konkrét cselekvéseket keresem.

A populizmus a fennálló elittel, ha úgy tetszik, a fennálló liberális demokráciákon belül megszületett konszenzussal helyezi szembe magát. Ez a konszenzus, nevezzük akár neoliberalizmusnak, akár csupán liberális konszenzusnak, kétségtől egy tartósan vélt állapot,

mely a hasonló kihívásokra nehezen vagy egyáltalán nem volt képes reagálni: a populizmus által leírt homogén elitcsoport meggyengült, átalakult vagy felbomlott. Kérdés ugyanakkor, hogy mi is az eredendő(nek feltételezett) konszenzus, mi az, amit a populizmus megváltoztatni kíván?

Kováts Eszter Gregor és Grzebalska tanulmányára (GREGOR – GRZEBALSKA, 2016: 11–12) hivatkozva a következőket írja:

A neoliberalizmus egyfelől egy globális gazdaságpolitikai rezsim: a piacok deregulációja, kiterjedt privatizáció, adócsökkentés, megszorító politikák, állami beavatkozás csökkentése, a szociális ellátórendszerek leépítése, nem kiépítése jellemzi. Másrészt politikai-ideológiai rend, kormányzási mód, amelyre jellemző a technokrácia és a globális gazdasági szereplőknek a politikára való széles körű befolyása, a polgárok részvételének kevés lehetősége, a globális politikai és gazdasági elitek hatalmának uralma. Harmadrészt pedig egy társadalmi értékeket és kultúrát alakító rendszer, amely az individualizmust és az egyéni megküzdési stratégiákat támogatja, az egyéni felelősséget helyezi előtérbe a közösségi megoldások és az egyéni problémák mögötti rendszerszintű okok feltárása helyett. (KOVÁTS, 2017: 115–116)

A fentiek szerint a neoliberalizmus alapvetően egy széles társadalmi rendszert hozott létre és működtet – a korábbi tipológiát alkalmazva: több társadalmi alrendszert is átfog – így a politikai rendszerre is kiterjesztette hegemoniáját, érvényesítette érdekeit, elterjesztette és általánossá tette értékeit. Ivan Krastev a kelet-európai posztkommunista régiót vizsgálva úgy találta, hogy a rendszerváltáskor kialakult liberális konszenzus megtörése, szerte a régió országaiban, alapvetően az elit korrumpálódásának tulajdonítható (KRASTEV, 2007). Mindezek alapján könnyen elképzelhető, hogy a fenti domináns ideológiai közeget szétfeszíti egy belső ellentmondás: a liberális demokrácia egyszerűen túlságosan kivette az irányítást a nép kezéből, a nép feje felett születnek a döntések. Más szóval elitdemokrácia alakult ki.

Az elitdemokráciában a professzionális elit akadályozza a tömegek, a nép aktív részvételét a politikai életben, a döntéshozatalban. Ezt nevezhetjük akár „egynapos” vagy „urnademokráciának” is, ahol a választópolgároknak kizárólag a választás napján van joguk és lehetőségük beleszólni a politikai életbe úgy, hogy politikai véleményük valódi hatást váltson ki. A politikai tér ebben az esetben tehát kizárólag a politikai elit privilégiumává válik (BIHARI, 2005: 433).

Alapvetően ennek a felfogásnak, a populizmus elitizmussal való szembeállításának köszönhetjük azt a tényt, hogy a populizmus nem mindig volt olyan negatív előjelű fogalom, mint ahogy a hivatkozott szakirodalmak többsége jellemzi, vagy éppen ahogy a szélesebb szakmai közösség napjainkban tárgyalja a jelenséget. Marco D'Eramo tanulmányában mellett érvel, hogy a populizmus fogalmának jelentése és használata is megváltozott az idő előrehaladtával, ugyanis a második világháborúig a világ számos pontján működtek magukat

vállaltan populista pártoknak nevező szervezetek. A „populista” szót ekkortájt még a „népszerű” fogalmával azonosították (D'ERAMO, 2017: 9). A nagy világegést követően azonban a populizmus könnyen került a totális elnyomó rendszerek olyan negatív maradványszavaival azonos „polcra”, mint az antiszemitizmus vagy éppen a fasiszmus (D'ERAMO, 2017: 19). A populizmus ugyanakkor még a XX. század második felében sem jelentette egyértelműen a fasiszta eszmék továbbélésének bizonyítékát; sokszor éppen ellenkezőleg, ennél valami sokkal pozitívabb, a fennálló rendszer hibáit látó, felismerő, megértő és arra megoldási javaslatot nyújtó, demokratikus jelenség volt.

E tekintetben azt figyelhetjük meg, hogy korábban az inkább baloldalinak tartott populizmusok szolgáltak a liberális konszenzussal szemben alternatívaként (talán nem véletlen, hogy maga Krastev is az 1968-as változást jelölte meg az új évezred elején tapasztalható válságjelekre adott populista válaszok előképéül illetve összehasonlítási alapjául [KRASTEV, 2007: 61–63]); míg napjainkra inkább a politikai jobboldalhoz kötik az *igazi* populizmust.¹ Észre kell ugyanakkor vennünk, hogy önmagában sem az előjel, sem a politikai ideológiai skálán való elhelyezkedés nem ad választ a „mi a teendő?” kérdésre. A populista politikai cselekvés leírásához szükségünk van a schletti értelemben vett *politikai gondolkodás* még egy komponensére: a politizálás tulajdonképpeni tartalmának megértésére – vagyis az önmeghatározáson, iránykijelölésen (vagy másképp stratégiaalkotáson) túl, a cél leírása mellett szükséges az eszközök feltérképezése is.

A populizmus, a populisták nemcsak a korábban vallott konszenzusokat kívánják felszámolni és „valódiabbnak tűnő”, pluralistább demokráciát teremteni, nem pusztán agonisztikus különbségek mentén szerveződő demokráciára vágnak (MOUFFE, 2011), hanem a legkeményebb schmitti felfogás szerint *a politikait* akarják formálni. Az ehhez használt eszköz pedig az új és régi-új témák kellő intenzitásúvá tétele annak érdekében, hogy azok a politikai rendszer részei lehessenek, a nép „valódi” hatalomra jutását elősegítve. E tekintetben alapvetően két eltérő eszköz azonos használati módja figyelhető meg:

(1) A populizmus repolitizál, újra politikaivá tesz.

Carl Schmitt szerint a liberalizmus egyik tulajdonsága, hogy *depolitizál*, a döntési jogot, az akaratnyilvánítás legfontosabb eszközét a nép kezéből egy szűk csoport kezébe helyezi át (BRETTETTER, 2003: 47). Vagyis felvetődik egy, a liberális demokráciákra jellemző belső ellentmondás, melyre Antal Attila is felhívja a figyelmet: „A liberális demokrácia – minden demokratikus retorika ellenére – pusztán egy összetett kompromisszum a népi demokrácia

¹ D'Eramo így vélekedik a populizmus bal- és jobboldali ágának ellentmondásairól: „A populizmus szemantikai fejlődésének vizsgálata segít tisztázni azt, ami első látásra a populizmus feloldhatatlan belső ellentmondásának tűnhet – és tűnik is megszámálhatatlan politológus számára –, nevezetesen, hogy vannak »jobboldali« és »baloldali« populizmusok, »reakciós« és »progresszív« populizmusok, illetve hogy ugyanaz a populizmus lehet jobboldali egy szempontból és baloldali egy másiktól, egyszerre reakciós és progresszív. Az igazság az, hogy a populizmus új szemantikai értelmezését pont azért hozták létre, hogy ezeket az ellentétes kategóriákat összekössék. Politikai haszna éppen abban rejlik, hogy lehetővé teszi azt, hogy egyenlőségjelet tegyünk olyan mozgalmak közé, melyek látszólag a politikai spektrum két végén helyezkednek el.” (D'ERAMO, 2017: 21)

és a liberális elitizmus között, s éppen ezért csak részben lehet demokratikus” (ANTAL, 2017: 141). Másképpen fogalmazva, a populizmus a demokratikusságra, a népnek biztosított nagyobb és közvetlenebbül érvényesíthető beleszólási jogra való hivatkozással támadhatja az elitet. Miközben a populizmus nagyobb népi részvételt követel, a demokráciákat plebiszciter irányba mozgatja, azzal, hogy több addig konszenzuálisan általánosan elfogadottnak tekintett kérdésben is a nép véleményét kérdezi. Ez a gyakorlatban megjelenhet népszavazások formájában, illetve az állampolgárokkal történő közvetlenebb kapcsolat-tartás sürgetésében. A bevett normák megkérdőjelezésével és azzal, hogy a kérdészés jogát a kezükbe veszik, a populisták a demokratikus kereteken belül, de a liberális demokrácia ellenében végzik tevékenységüket/cselekszenek.

(2) A populizmus az apolitikusból és az antipolitikaiból politikaivá tesz.

A liberalizmus, ezzel a liberális demokrácia, schmitti értelmezésben „*a politikát kiűzi az emberi viszonyokból, s ez leginkább a sajátosan liberális joguralom-elméletben érhető tetten*” (BRETT, 2003: 49). Ezen értelmezés szerint az „antipolitikus válasz a politikai kihívásokra a legalitás abszolutizálása a legitimitással szemben” (uo.). Ez nem azt jelenti, hogy az apolitikus kivonulás, egy politikai szecesszió által meghatározott szerep ne lenne éppúgy politikai, mint bármilyen más, kimondottan is politikai cselekedet. Éppen ellenkezőleg, a nem-politikai politika is a politikai rendszer része (G. FODOR, 2006). A legitimitás legalitással való felcserélése egy vélhetően modernebb(nek gondolt) politikaértelmezéshez vezet el, ez pedig: a joguralom, az emberi jogok egyetemes védelme. Utóbbi bizonyos formában minden nyugati ország politikai rendszerében tetten érhető az alkotmánybíráskodás, a felsőbíróságok képében. Ezek a szervek tulajdonképpen a szuverén módon választott kormányok és parlamentek legitimitása felett álló legalitásra hivatkozva lehetnek a modern államok elsőrendű hatalmi szereplői (ld. POKOL, 2017).

A populizmus ezzel szemben a legitimitásra, a nép általi közvetlen felhatalmazásra épít – legyen akár a vezető, akár a vezetettek a másik akaratának foglya (LACLAU, 2011: 181). A populisták nem ismernek tabukat, vagy csak igen keveset, számukra nincsenek át nem léphető határok vagy le nem dönthető falak. Ennek látványos terepe lehet a *political correctness* (PC) elleni, a szólásszabadságra hivatkozó vég nélküli küzdelem a populisták részéről. A populisták az anti-PC mozgalom keretén belül folyamatosan már lezártnak hitt vitákat nyitottak újra; korábban kimondatlan és elnyomott vagy akár egyáltalán nem létező konfliktusokat erősítettek fel, ami egyértelműen tágította a *politikai* határait, újfajta politikai cselekvést hívott életre. Más szavakkal: egy-egy antipolitikai eszközökkel kezelt ügyre adott politikai válasszal képesek kellő intenzitásúvá tenni az ügyet, ami így a politikán kívüli világból a politikai „csatatérre” beterveelve annak kiemelt fontosságú vitatémájává válik.

Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy a populistáknak két olyan sajátos politikai cselekvési forma is rendelkezésükre áll, amelyek révén az általuk vallott demokrácia-, illetve politikaértelmezésre hivatkozva képesek a társadalmi rendszer testéből a politikai

alrendszerbe bevinni ügyeket, témákat. Ezekkel a sajátos politikai cselekvési formákkal úgy válaszolják meg a „mi a teendő?” kérdését, hogy maguk is eddig fel nem tett kérdéseket fogalmaznak meg, vitákat generálnak, és ezáltal alakítják a politika határait.

Az előbbiekben bemutatásra kerültek a populista politikai cselekvés általam körülhatárolt eszközei. Megjegyzendő, hogy – és ezt a későbbiekben látni fogjuk – mind a populisták, mind a populizmushoz használt eszközök között számottevő minőségbeli eltérések vannak: eltérő szinteken és célokkal, más-más módokon alkalmazzák eszközeiket időtől, országtól, mozgalomtól és személytől függően. Egy különlegesen érdekes részét képezik a populisták csoportjának azon erők, akik valamely országban hatalmi pozícióba kerültek (jellemzően az elmúlt esztendőkből), ők ugyanis többet jelentenek pusztán a liberális eliték számára: ők maguk váltak az elité, de legalábbis részesei lettek annak a körnek, amely ellen „csapataikat” (értsd a népet) harcra hívták a választások napján. Ezen szűk csoport tagjai a meglévő erőforrások, hatalmi pozíciók segítségével még erősebben és vélhetően a siker nagyobb esélyével válhattak populista politikai cselekvőkké a fenti eszközök igénybevételeivel.

Annak érdekében, hogy a fentiekben vázolt elméleti keret gyakorlati relevanciáját bemutathassam, a kormányzó populisták táborából emeltem ki három történetet, amelyek vélhetően segítenek megérteni és alátámasztani a populizmus fenti értelmezését.

Három történet a populista cselekvésről

Az alábbiakban három rövid esettanulmány segítségével kívánom igazolni a populista politikai cselekvésre vonatkozó korábbi megállapításaimat. Az esetek, történetek kiválasztásánál négy szempontot vettem figyelembe. Egyrészt törekedtem a földrajzi diverzitásra, emiatt szerepel a példák között egy az Amerikai Egyesült Államok elnökével foglalkozó, de valóban globális kihatással bíró eset; egy görögországi, alapvetően belpolitikai, de az Európai Unióra is kiható történet; valamint egy hazai, nemzetközi visszhangot is kiváltó, de alapvetően belügyként kezelt leírás. Másrészt fontos szempontnak tartottam, hogy megjelenjenek a politikai spektrum különböző pontjain elhelyezkedő szereplők, így kerülhet egymás mellé a republikánus Donald Trump; az erősen baloldali gyökerű, Alekszisz Ciprasz vezette Sziriza párt és a magát keresztény-konzervatív–nemzetinek tartó, Orbán Viktor által vezetett Fidesz. Harmadrészt törekedtem arra, hogy három minél inkább „szakpolitikai”, alapvetően a *policy* világából érkező ügy kerüljön bemutatásra, így foglalkozom klímapolitikával, államháztartással és egy egyetem akkreditációjával. Végül, negyedrész, közös szempontként a kormányzó populizmust mint a létező populizmus egy magasabb szintű formáját és a hatalmi szerepből következő politikai cselekvés eszközrendszerét kívántam ismertetni, így lehet szó amerikai elnökről, görög és magyar kormányokról.

Donald Trump és a globális felmelegedés

Az amerikai milliárdos, üzletember és igazi „celeb” Donald J. Trump berobbanása az amerikai politikai életbe alapjaiban rázta meg és forgatta fel mindazt, amit tudtunk vagy tudni véltünk az amerikai liberális demokráciáról. Előbb a republikánus előválasztáson, majd a rendes elnökjelölti versenyben való győzelme és a „szabad világ vezetőjének” való megválasztása bebizonyította, hogy a populizmus mint jelenség, s vele a gyakorta leegyszerűsítő üzenetekkel kampányoló politikusok többé nem számítanak elszigetelt jelenségnek a globusz valamely eldugott pontján. Hiszen egyik képviselőjük még a nagy hagyományokkal rendelkező és globális szerepét tekintve meghatározó amerikai demokráciát is képes volt meghódítani. Az alábbiakban a már hivatalban lévő elnök egyik legizgalmasabb döntését mutatom be: a párizsi klímaegyezmény felmondását.

A globális felmelegedés és azzal járó környezeti és társadalmi változások nem csupán napjaink egyik legégetőbb kérdését, hanem bolygónk és az emberiség közös jövőjének egyik sarokkövét is jelentik. A klímavédelem több évtizede visszatérő témája a nemzetközi, illetve globális szintű egyeztetéseknek: számos csúcstalálkozó és nemzetközi egyezmény tűzte ki célul a vitás kérdések elsimítását, a közös vállalások megszabását, a feladatok kiosztását és a kitűzött cél minél hatékonyabb megvalósításának. Mindezen cselekvéseket elvileg a tudomány eredményeire és a szakértőkre alapozva hajtják végre a világ vezetői, tehát kijelenthető, hogy egy létező konszenzus jelenik meg egyrészt a szakmai-tudományos körökben, másrészt a globális vezetők és a közvélemény körében – még ha közel sem teljes egyik csoportban sem. Viták a többségi táboron belül jellemzően a megelőzést illetően és a konkrét cselekvési tervek területén vannak.

Az utóbbi évek, évtizedek egyik legfontosabb kezdeményezése és sikere a 2015. december 12-én elfogadott, 2016 novemberében hatályba lépett, ún. párizsi klímaegyezmény, a Párizsi Megállapodás volt. Az egyezmény alapján a 195 aláíró ország vállalja, hogy a Föld légkörének felmelegedését 2 Celsius-fok alatt tartja az iparosodás előtti mértékhez képest, és folytatja az arra irányuló erőfeszítéseket, hogy még ennél is lejjebb, 1,5 Celsius-fok alá sikerüljön szorítani a felmelegedést (ld. EUROPEAN COMMISSION, 2015).

Donald Trump már jóval megválasztása előtt többször hangot adott azon véleményének, miszerint a globális felmelegedés „hoax” (kitaláció), mely „kínai érdekeket” szolgál (DYLAN, 2017). Az elnök a megszokott, bevett, széleskörű konszenzus övezte álláspontokkal szemben több alkalommal fellépett, például amikor a kormányzati környezetvédelmi hivatal élére egy, a fosszilis energia felhasználásában érdekelt vállalatokkal meglehetősen szoros kapcsolatot ápoló személyt nevezett ki (ENGADGET, 2017). Habár a Trump által hangoztatott eszmék és az említett provokatív kinevezés nagy aggodalommal töltötte el az amerikai társadalom és a világ környezetvédelemre érzékenyebb részét, konkrét cselekvési programok megvalósítására – az Obama-adminisztráció klímavédelmi rendeleteinek eltörlését leszámítva (BBC, 2017) – Trump elnöksége első pár hónapjában nem került sor.

2017. június 1-jén aztán Trump elnök hatalmas hazai és nemzetközi felháborodást kiváltva egyoldalúan felmondta az Amerikai Egyesült Államok részéről a Párizsi Megállapodásban való részvételt. A Trump-adminisztráció magyarázatai szerint az indok leginkább az amerikai gazdaság szűkebb érdekeit szolgáló gazdasági protekcionizmusban keresendő (SHEAR, 2017). Ezzel az elnök elérte, hogy a világtörténelem legnagyobb szén-dioxid kibocsátó országa nem volt részese többé a globális felmelegedés elleni küzdelem egyik, ha nem a legfontosabb egyezményének (GILLIS – POPOVICH, 2017).

Mindemellett megállapítható, hogy egy fennálló politikai (és egyszersmind tudományos) konszenzus ellenében, egy vezető egyszemélyi döntése és felelősségvállalása nyomán új terület vált a politikai viták részévé, legitim és átmenetileg erős állásponttá téve a globális felmelegedés tényének elutasítását, az ellene való globális küzdelemből való kimaradást, jelentősen tágítva ezzel a „politikai” területét.

A Sziriza és az adósságválság²

Görögország utóbbi két-három évtizedének története konstans és egyre mélyülő válságok története. A mély strukturális problémák, a kormányoktól függetlenül hatalmas méreteket öltő korrupció és az egyre növekvő eladósodottság miatt a görög állam folytonos gazdasági és ebből következő társadalmi válságot élt át, amely a 2008-as gazdasági világválság hatására minden addiginál nagyobb méreteket öltött: Görögország voltaképpen csődbe jutott. A válság nem csupán gazdasági és társadalmi szinten határozta meg a görög állam sorsát, de egyben elősegítette annak populistá demokráciává válását (PAPPAS, 2014). A folyamatosan kiújuló krízist a politikai szereplők, pártok, pártszövetségek és kormányfők gyakori váltásával próbálta a görög társadalom kezelni, mígnem 2015 januárjában egy új, addig ismeretlen erő tűnt fel és nyerte meg a választásokat: ez volt a Sziriza.³

A Sziriza alapvetően *anti-establishment* erőként, baloldaltól kívánta megfékezni az egyre gyűrűző válságot. A pártot kritikusai radikálisnak, szélsőségesen baloldalinak titulálták, amely kivezetné Görögországot az Európai Unióból, míg a Sziriza önmagát inkább szociáldemokrata, EU-párti, de nem adósrabszolgaság-párti erőként definiálta. A párt elsődleges feladatának a görög államadósság kezelését tartotta, amely kapcsán 2015 első felére két út között kellett választaniuk.

Az egyik oldalon a „trojkával” (vagyis az IMF, az Európai Központi Bank és az eurócsoport vezetőivel) való megállapodás és újabb hitelfelvétel, ezzel a teljes államcsőd elkerülése állt, amiért cserébe a görög kormánynak korábbi választási ígéretei ellenére is komoly megszorításokat kellett volna alkalmaznia. A másik oldalon az egyértelmű államcsőd volt, amely együtt járt volna az eurózónából való kilépéssel, és valószínűleg az Európai Unió közösségéből való távozással is. A nemzetközi hitelezők – és különösen a német pénzügyminiszter – a megállapodás pártján álltak, hiszen gazdasági szempontból egy görög államcsőd további dél-európai

² A következőkben jelentősen építék az alábbi forrásra: POGÁTSÁ, 2017.

³ A Sziriza történetéről, a baloldali mezőben elfoglalt helyéről és kudarcos szerepléséről lásd bővebben: ARMSTRONG, 2016.

és ír gazdasági összeomlással fenyegetett, ami alapjaiban rengette volna meg az eurózónát, az Uniót és a térséget is. Ennek elkerülése érdekében azonban mindenképpen strukturális kiigazításokra volt szükség a görög kormány részéről, ami egyet jelentett volna a nagyarányú megszorító intézkedésekkel, a görög állampolgárok terheinek jelentős növekedésével.

Ebben a rendkívül komplex és sokszereplős helyzetben a magát keynesiánus, szociáldemokrata értékeket valló pártnak és vezetőjének, Alekszisz Ciprasz kormányfőnek szűk mozgástere maradt: vagy „behódol” a hitelezőknek és választói elfordulnak tőle vagy megtartja vállalt és hirdetett pozícióját és azzal valószínűleg kilépteti országát az Európai Unióból. Az világosan látszott, hogy a párt választási programjában meghirdetett lépések – a megszorítások nélküli gazdaságfejlesztés hitelezők segítségével – végrehajtására kevés esély maradt, így nyilvánvalóan valamilyen egyezség megteremtése volt a csődtől való megmenekülés egyetlen útja. A hitelezők feltételeinek elfogadása azonban a Sziriza számára ekkor még nem tűnt vállalható alternatívának. A kormány végül a néphez fordult, segítséget kért és kiírt egy népszavazást, amelyen azt kérdezték az emberektől, hogy elfogadják-e a külföldi szereplők ajánlatát vagy sem.

Az OXI- (görögül: „nem”) népszavazáson végül a szavazók 61%-a utasította el a megállapodást, egyben a megszorításokat is. Ciprasz a választások napján tartott sajtótájékoztatóján találóan világított rá a népszavazás értelmére: „[a] kormány akaratát figyelmen kívül hagyhatják, de a népakarattal ezt nem tehetik” (MAGYAR NEMZET ONLINE, 2015). A teljes történet szempontjából kiemelendő esemény, hogy Ciprasz néhány nappal az elutasító népszavazás után elfogadta a trojka szabta feltételeket, sőt keresztülvitte a görög parlamenten is. Ezt követően a szeptemberi előrehozott választásokon – mindezek ellenére – magabiztos győzelmet aratott (CHADWICK, 2016).

Mi történt tehát Görögországban? A kormányfő a „döntés jogát” és ezzel a „felelősséget” is egy nagyon fontos, de alapvetően költségvetési kérdésben plebiszciter eszközzel az állampolgárok kezébe adta. Az állampolgárok tömegeinek megerősítésével viszont nem harcolt tovább a görög álláspontért, hanem elfogadta a megállapodás feltételeit, miközben úgy tett, mintha valóban önkényes elnyomás áldozata lenne ő maga és országa is. Ciprasz és kormánya tehát a megállapodás elfogadásától vagy hipotetikus elutasításától függetlenül a néphez fordult, vagyis egy, az Európai Unióban széles konszenzus övezte kérdést repolitizált. Ezen aspektusból leegyszerűsített kérdésével – „Ön szeretne több adót fizetni?” – az elitista, liberális demokráciafelfogás ellenében sikeresen megalapozta kormányon maradását, kihasználva a válsághelyzetet. Ciprasz tehát a fenti szempontok szerint populista vezetője országának.

Az Orbán-kormány és a CEU⁴

A Magyarországon 2010 óta hatalmon levő Orbán-rezsim (KÖRÖSÉNYI, 2015) mint az „il-liberális állam” eszméire építkező politikai berendezkedés (KÖRÖSÉNYI – PATKÓS, 2015) évek

⁴ A következőkben jelentősen építék az alábbi forrásra: INDEX, 2018.

óta szolgál a populizmust kutatók számára empirikus például (PAPPAS, 2014): hogyan képes a kormányzó pártszövetség és a vezető, Orbán Viktor miniszterelnök gyakorta populistának minősített kommunikációs és közpolitikai intézkedésekkel hatalmon maradni; egymás után három országgyűlési választáson is magabiztos győzelmet aratva, kétharmados parlamenti többségű felhatalmazást kapni a választóktól, avagy a néptől. Az alábbiakban a harmadik Orbán-kormány (2014–2018) egyik legnagyobb hazai és nemzetközi visszhangot kiváltó közpolitikai döntését fogom vizsgálni: az ún. CEU-ügyet.

A magyar kormány 2017. március 28-án nyújtotta be a felsőoktatási törvény módosítását⁵ a parlamenti törvényhozásban. A módosítás bejelentett célja, hogy kiszűrje, megnehezítse a külföldi „kamu egyetemek” magyarországi tevékenységét, ezzel pedig elérje, hogy kizárólag valós, valódi oktatási tevékenységet végző intézmények működhessenek az országban, amelyek megfelelnek a magyar szabályozásnak. A módosító javaslat többek között két új feltételt írt elő: az anyaországban is működnie kell egy oktatási tevékenységre használt kampusznak és államközi megegyezést kell kötni az egyetem magyarországi tevékenységéről. Látszólag ez tehát egy teljesen semleges, a hazai oktatási színvonal megtartását és a csaló szervezetek kiszűrését szolgáló javaslat. A probléma azzal kapcsolatban merült fel, hogy a javasolt követelmények szinte kizárólagosan egy egyetemet érintettek hátrányosan: a Central European University-t (CEU), amelynek nem volt amerikai kampusza, az Egyesült Államok föderalista berendezkedése miatt pedig jogilag nehézkes volt az USA-val mint országgal oktatási ügyben szerződést kötni, különösen úgy, hogy minderre rendkívül rövid határidőt szabtak a javaslat benyújtói.

Az egyetem alapítója, fenntartója a magyar származású amerikai milliárdos, Soros György, aki egyebek mellett a Nyílt Társadalom Alapítvány fő finanszírozója és egyben a világ egyik leggazdagabb embere. Önmagában ez a tény nem lenne releváns, azonban Magyarországon a 2015-ös európai migrációs válság óta Soros György és az általa támogatott, jellemzően emberi jogokat védő civil szervezetek a kormányzati kommunikációban – illetve az ún. „civiltörvény” óta a közpolitika-alkotás szintjén is – egyértelműen ellenségként szerepelnek, jellemzően a magyar bevándorláspolitikai álláspont ellenében kifejtett tevékenységük, a nyílt társadalom eszméje és az ún. „Soros-terv” végrehajtásában betöltött szerepük miatt. A Lex CEU-ként ismertté vált törvénymódosítás az ellenzők szerint abszolút beleillik a magyar kormány 2015 óta felépített kommunikációs rendszerébe és világképébe: a CEU Soros György egyeteme, így ellenfél / ellenség a kormány számára.

A törvényjavaslat ellen, még az elfogadását megelőzően, több tüntetést szerveztek, a tiltakozáshoz levélben a hazai és nemzetközi tudományos élet számos prominens képviselője (például 15 Nobel-díjas tudós) is csatlakozott, kérve a kormányt és az Országgyűlés kormánypárti többségét, hogy ne sértsék meg a CEU egyetemi autonómiáját, ne lehetetlenítsék el az 1993 óta Magyarországon tevékenykedő intézmény működését.

⁵ A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény módosításáról (ld. <https://www.parlament.hu/irom40/14686/14686.pdf>)

E felszólításhoz csatlakozott az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetsége és külügyminisztériuma is. A törvényjavaslatot végül 2017. április 4-én kivételes eljárással, sürgősségi szavazással elfogadta a magyar Országgyűlés. A törvény ellen ismét több, tízezres nagyságrendű tüntetést szerveztek, valamint Európai Bizottság kötelezettségszegési eljárást indított Magyarország ellen. A következő hónapokban a CEU helyzete valamegyest rendeződni látszódott: az egyetem haladékot kapott az új feltételek teljesítéséhez. Ugyanakkor 2019-ben a CEU szinte teljesen felszámolta magyarországi oktatási tevékenységét és új kampuszát, székhelyét Bécsbe helyezte át. Budapesten a CEU testvéregyeteme, a Közép-Európai Egyetem, illetve a CEU könyvtárának egy része működik változatlan formában.

A Lex CEU-val tehát az Orbán-kormány megkérdőjelezett egy fennálló, alapvetően minden politikai oldal által elfogadott és tiszteletben tartott demokratikus értéket, az egyetemi autonómiát és az oktatás szabadságának eszményét, jogi – közpolitikai – eszközökkel is egy, a politikájával szembenálló magánszemély által finanszírozott egyetem ellehetetlenítését érve el. A jogszabály-módosítás célja ugyanis nem értelmezhető másként, mint ezen egyetem kizorításaként a magyar felsőoktatásból, hiszen az egyetem minden korábbi előírásnak megfelelően működött, kizárólag az új szabályozással vált működése jogellenessé. Ez a lépés tehát szintén tekinthető, egy – a kormányon kívüli erők körében még mindig erősödő – konszenzus felmondásának, egy egyértelműen új, eddig ebben a rendszerben nem érintett terület és konfliktus politikaivá tételének, egy éles határ átlépésének és ezzel a „politikai” kibővítésének.

Konklúzió

Dolgozatomban a populizmus egy lehetséges vizsgálati aspektusból történő megértésére tettem kísérletet: a politikaelmélet, kiváltképp a Carl Schmitt által leírt politikafelfogás oldaláról. A kutatás során előbb definiáltam a szükséges fogalmakat (*politika, politikai, politikai rendszer*), majd a politikai rendszerelmélet felhasználásával meghatároztam a *politikai* határvonalait: miképpen válhat egy kérdés a politikai rendszer részévé, mi a viszonya a társadalom többi részének a politikához. Megállapításaim szerint a politikai rendszer egy behatárolt terület a társadalom szövetén belül, melynek jellemzője, hogy egy nem zárt, kívülről folyamatosan bővíthető és bővülő határ vonja körbe és választja el a politikait a nem-politikaitól.

Ezt követően a populizmust mint politikai cselekvést próbáltam leírni. Elemzésem során arra a megállapításra jutottam, hogy a populista politikai cselekvés a fennálló konszenzus, illetve a jelenleg uralkodó elit ellenében lép fel annak érdekében, hogy olyan területek váljanak a politikai részévé, amely témákban a „nép” legyőzheti az elitet. Az ehhez a küzdelemhez használt eszközök közül kettőt azonosítottam és különítettem el. Az elsővel a populisták re-politizálnak, félredobják a depolitizációs szándékot és eddig konszenzus övezte kérdésekben

a nép bevonásával érnek el változást; alapvetően a problémafelvetéssel (konkrét formában például népszavazási kérdésekkel) formálják és tágítják a politikai területét. A másodikkal a korábban politikamentesnek tekintett, „antipolitikai” ügyekből kreálnak politikai kérdéseket bizonyos területeken. Itt is jellemző egy (addig) fennálló konszenzus, a populisták viszont olyan, eddig senki által nem vállalt álláspontok képviselőit látják el, amelyekkel alapvetően meg tudják magukat különböztetni mindenki mástól, különösen az elittől. Ezzel ismételten a politikai határait tolják ki, hiszen itt gyakorta alapvetően nem politikai témákat tesznek politikaikká.

A kutatás utolsó részében konkrét esetek kapcsán próbáltam igazolni a fenti megállapításokat és ezzel a gyakorlatban is alátámasztani a dolgozat elején megfogalmazott állítást, miszerint a populizmus csakugyan kijebb tolja a politika határait. Az első és harmadik eset kapcsán (globális felmelegedés és CEU) a politikai tágításának második eszköze, vagyis az antipolitikai területek, álláspontok politikaivá tétele történt meg, hiszen mind a globális felmelegedés tényét, mind az oktatás szabadságát széles körű politikai és nem-politikai konszenzus övezte – az ezekkel ellentétes álláspontok és azon túlmenően, kormányzó populizmusról lévén szó, jogszabályi beavatkozások új aspektust hoztak a témákba, egyértelműen bővítették a politikai rendszert. A második eset (adósságválság) a fentiekkel szemben az első eszköz, a repolitizálás gyakorlati megvalósulását mutatta be, mikor egy kilátástalan helyzetben lévő, de a választók támogatását bíró vezető a néphez fordul, népszavazás útján tesz politikaivá olyan kérdéseket, amelyekre adott válaszok korábban már eldöntötteknek tunk. A görög példa arra is alkalmas, hogy bemutassa: egy kérdés politikaivá tétele nem mindig jelenti feltétlenül a kérdésben képviselt álláspont melletti kitartást – éppen ellenkezőleg, lehet pusztán hosszabb távú hatalommegtartási eszköz is.

Ezekkel tehát igazoltnak vélem a dolgozat elején tett állításomat, miszerint a *populizmus valóban képes kijebb tolni a politika határait*, ez mind elméleti, mind – a példákkal bemutatott – gyakorlati szinten is lehetséges.

A fentiek ismeretében általános megállapításként megfogalmazhatjuk, hogy a populizmus értelmezése a rengeteg vizsgálódás, kutatás és vita ellenére még mindig egy rendkívül nehezen megragadható területét képezi a politikatudománynak. Különösen fontos lenne ugyanakkor, hogy a – kétségtelenül nélkülözhetetlen – demokráciaelméleti megközelítések mellett a politikaelmélet oldaláról is vizsgálatnak vessük alá ezt a jelenséget. Jelen dolgozat ezen egyelőre szűk, de remélhetőleg folyamatosan bővülő területhez kívánt hozzájárulni.

Felhasznált irodalom

ABTS, Koen – RUMMENS, Stefan (2007): Populism versus Democracy. *Political Studies*, Vol. 55, 405–424.

ANTAL Attila (2017): A populizmus vizsgálata demokráciaelméleti perspektívákban. *Politikatudományi Szemle*, XXVI/2, 129–148.

- ARMSTRONG, Mick (2016): The Broad Left Party Question after Syriza. *Marxist Left Review*, No. 11.
- BIHARI Mihály (2005): *Magyar politika 1944–2004*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BRETTER Zoltán (2002): Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmus-kritikájának néhány eleme. *Világosság*, 2003/7–8, 43–52.
- D'ERAMO, Marco (2017): Populizmus és az új oligarchia. *Fordulat*, Vol. 22 (2017), No. 1, 6–29.
- G. FODOR Gábor (2006): Politikai szecesszió. A nem-politikai politika. In G. FODOR Gábor – SCHLETT István: *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Századvég Kiadó, Budapest. 356–371.
- GREGOR Anikó – GRZEBALSKA, Weronika (2016): Thoughts on the Contested Relationship between Neoliberalism and Feminism. In KOVÁTS Eszter (szerk.): *Solidarity in Struggle – Feminist Perspective on Neoliberalism in East-Central Europe*. Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest. 11–20.
- INGLEHART, Ronald F. – NORRIS, Pippa (2016): *Trump, Brexit and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. HKS Working Paper No. RWPI6-026. 1–52.
- KOVÁTS Eszter (2017): A konszenzusok felszámolása – Jobboldali populizmus és a „gender-ideológia” fenyegetése. *Fordulat*, 22. szám (2017/I), 104127.
- KÖRÖSÉNYI András – PATKÓS Veronika (2015): Liberális és illiberális populizmus. Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, XXIV/2, 29–54.
- KÖRÖSÉNYI András (2015): A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In U.Ö. (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris Kiadó, Budapest. 401–422.
- KÖRÖSÉNYI András (2017): Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, XXVI/4, 7–28.
- KRASTEV, Ivan (2007): Is East-Central Europe Backsliding? The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, Vol. 18, 56–63.
- LACLAU, Ernesto (2011): *A populista ész*. Noran Libro Kft., Budapest.
- MOUFFE, Chantal (2011): A politika és a politikai. *Századvég*, Vol. 16, No. 60, 25–48.
- MOUNK, Yascha (2018): *The People vs. Democracy. Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- MUDDE, Cas (2004): The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39, 541–563.
- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristobal (2012): Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis. In MUDDE – ROVIRA KALTWASSER (eds.): *Populism in Europe and the Americas. Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge University Press, 1–26.
- PAPPAS, Takis S. (2014): Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary. *Government and Opposition*, Vol. 49, 1–23.
- PARSONS, Talcott (1951): *The Social System*. The Free Press, Glencoe Illinois.
- POKOL Béla (2017): *Alkotmánybíráskodás*. Egyetemi jegyzet. Nyomtatásban meg nem jelent, Budapest.
- POKOL Béla (2008): *Társadalomtudományi trilógia. Szociológiaelmélet, jogelmélet, politikaelmélet*. Rejtjel Kiadó, Budapest.

- SCHLETT István (2017): *Appendix a Politikai gondolkodás története Magyarországon c. könyv három kötetéhez. (A politikai tagoltság gondolati meghatározói)*. Nyomtatásban meg nem jelent.
- SCHMITT, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok* (ford.: Cs. Kiss Lajos). Budapest, Osiris-Pallas Stúdió – Attraktor.
- SCHMITT, Carl (1992): *Politikai teológia* (ford.: PACZOLAY Péter). Budapest, ELTE ÁJK, Tempus-program.

Felhasznált internetes források

- CHADWICK, Vince (2015): The 7 best policy backflips of 2015. *Politico*, 3rd Jan, 2016. <https://www.politico.eu/article/7-best-policy-backflips-of-2015-review-political-fails/> (Letöltve: 2018. május 1.)
- DYLAN, Matthews (2017): Donald Trump has tweeted climate change skepticism 115 times. Here's all of it. *Vox*, 1st June, 2017. <https://www.vox.com/policy-and-politics/2017/6/1/15726472/trump-tweets-global-warming-paris-climate-agreement> (Letöltve: 2018. május 1.)
- ENGADGET (2017): Emails show new EPA chief is cozy with the fossil fuel industry. *E-gadget*, 22nd February. <https://www.engadget.com/2017/02/22/epa-chief-emails-reveal-fossil-fuel-ties/> (Letöltve: 2018. május 1.)
- EUROPEAN COMMISSION (2018): Paris Agreement. European Commission, https://ec.europa.eu/clima/policies/international/negotiations/paris_en (Letöltve: 2018. május 1.)
- GILLIS, Justin – POPOVICH, Nadja (2017): The U.S. is the Biggest Carbon Polluter in History. It Just Walked Away From the Paris Climate Deal. *The New York Times*, 1st June, 2017. <https://www.nytimes.com/interactive/2017/06/01/climate/us-biggest-carbon-polluter-in-history-will-it-walk-away-from-the-paris-climate-deal.html> (Letöltve: 2018. május 2.)
- Index (2018): Lex CEU – veszélyben a Közép-európai Egyetem. Akták. *Index*, 2018. április 9. https://index.hu/aktak/ceu_kozep-europai_egyetem_torvenyjavaslat_rektor_soros_gyorgy_fenyegeset_emmi/ (Letöltve: 2018. május 1.)
- Magyar Nemzet Online (2017): Győzött a nem a görög népszavazáson. *Magyar Nemzet Online*, 2015. július 05. <https://mno.hu/kulfold/a-jovojerol-szavaz-gorogorszag-1293845> (Letöltve: 2018. május 1.)
- SHEAR, Michael D. (2017): Trump Will Withdraw U.S. From Paris Climate Agreement. *The New York Times*, 1st June 2017. <https://www.nytimes.com/2017/06/01/climate/trump-paris-climate-agreement.html> (Letöltve: 2018. május 1.)
- POGÁTSÁ Zoltán (2017): Két éve kormányoz a Sziriza). *Új Egyenlőség*, 2017. január 24. <http://ujegyenloseg.hu/ket-eve-kormanyoz-a-sziriza/> (Letöltve: 2018. május 1.)

Darabos Ádám:

MAX WEBER ÉS A POPULIZMUS

Bevezetés

Vezérdemokrácia, plebiszciter demokrácia, karizma – e fogalmak ismerete életbevágó Max Weber politikai szociológiájának megértéséhez. Kis túlzással könyvtárakat töltenek meg a velük foglalkozó írások, a kitüntetett figyelem pedig meghozta hátulütőit: a karizmával komolyan foglalkozó tanulmányok szerzői meglehetősen sokat panaszkodnak a fogalom elhasználatáról és homályosságáról. Halmozottan igazak lehetnek a kritikák a politikai publicisztika műfajában, ahol a populizmus előretörésével megszorodott azon írások száma, melyek Max Weber elméletét használva próbálják meg a populizmust leírni. Eklatáns példa erre a Fabius Maximus weboldal szerkesztőjének cikke, amely szerint Max Weber elmélete megmagyarázza a 2016-os amerikai elnökválasztási kampányt (KUMMER, 2016). Kummer helyesen mutat rá, hogy a weberi karizmakoncepció középpontjában az amerikai elnökválasztási kampányokhoz hasonlóan a politikai vezető áll, de a publicista több hibát is vét azzal, hogy a német szociológus gondolatait azok mélyebb ismerete nélkül kívánja alkalmazni. Amikor arról ír, hogy a három legitim uralmi forma hogyan idomul az amerikai történelemhez, feltételez egy körköröséget, amelyet Weber valójában elvetett (MOMMSEN, 1974: 73). Az egyes politikusi családok (Bush, Clinton) „hagyományos vezetőként” való leírása nem weberi kategória, ráadásul Barack Obama elhelyezése a „weberi palettán” kínosan kimarad az írásból.

A Kummer cikkéhez hasonló írások – felszínességük ellenére – hasznosak lehetnek, hiszen jól szemléltetik, mennyire egyszerű az óriási weberi szövegkorpusz néhány írásából (pl. a *Politika mint hivatásból*) kiindulva elsőre plauzibilisnek tűnő magyarázatot adni a modern politikai folyamatokra. Ez a megközelítés, az egész kérdéskör elvetésének lehetősége helyett sokkal inkább annak szükségességét mutatja, hogy a felmerülő kérdésekre és kételyekre válaszokat fogalmazzunk meg. Lehetséges, hogy Weber is egyfajta populista vezetőről írt? Miért ilyen kísérteties a hasonlóság a két kor politikai vezetői között? A weberi *karizmatikus vezető* nem más, mint egy populista politikai vezető?

A populizmus kutatásában jelentős eredményeket felmutató Takis S. Pappas szerint ritkán ugyan, de a populista vezetők megfelelnek a weberi szempontoknak (PAPPAS, 2016). Pappas tanulmányának számos érdeme közül az egyik, hogy mintaszerűen alkalmazza a weberi elméletet; nem távolodik el tőle jelentősen, annyiban mégis módosítja, hogy

az empirikus esetek weberi szempontok szerinti megfigyelését lehetővé teszi. Pappas a vizsgált pártok kiválasztásánál Cas Mudde definícióját követte, amely szerint a populizmus olyan eszmék összessége (ideológia), amely a társadalmat két egymással ellentétes csoportra, a tisztességes népre és a korrupt elitre tagolja (PAPPAS, 2016: 2).¹ A kutatás eredménye alapján 36 jelentős európai populista párt 45 vezetőjéből mindösszesen 5 vezető bizonyult karizmatikusnak, így erősen megkérdőjeleződik az a sokak által triviálításként kezelt gondolat, hogy a populizmus és a karizmatikus vezető természetesen összetartozó kategóriák. Pappas „elvárásai” a karizmatikus kategóriának való megfeleléssel kapcsolatosan szigorúak, de közel állnak Weber álláspontjához, aki a karizmatikus vezetőt ritkaságnak tartotta. Nyilvánvaló okok miatt nem fért bele a kutatásba a nem populista pártok vizsgálata, pedig jelentősen növelné látókörünket, hogyha azok hasonló mutatóit tudnánk a vizsgált pártokéval összehasonlítani. Amennyiben az az eredmény születne, hogy az európai karizmatikus vezetők többségében populista pártokból kerülnek ki,² akkor máris változna az összkép.

Pappas kutatása összességében újító és irányadó, azonban érdemes lehet egy másik megközelítést is alkalmazni, amely a fogalomelemzés módszerével segít rávilágítani a kétféle fogalomhasználat közötti kapcsolatra. „Szerencse”, hogy mindkét releváns irodalom középpontjában a politikai vezető áll, aminek köszönhetően létezik egy olyan metszéspont, amelynek vizsgálatával kidomboríthatók a két fogalmi megközelítés közötti hasonlóságok. A tanulmány első felében a weberi karizmatikus politikai vezető főbb jellemvonásait mutatom be, majd a populizmus szakirodalmának segítségével rekonstruált populista politikai vezető leírásánál részletezem a két politikai vezetőtípus közötti párhuzamokat. A tanulmányban emellett érvelek, hogy lehetséges és érdemes összehasonlítani a weberi karizmatikus vezetőt napjaink populista vezetőivel.

A weberi karizmatikus politikai vezető

Ahhoz, hogy érthetővé váljon, hogy a karizmatikus politikai vezető milyen kontextusban jelenik meg Webernél, szükséges feleleveníteni a német szociológus által leírt három legitim uralmi formát és ezek viszonyát egymáshoz. Weber a *Gazdaság és társadalomban* kifejti, hogy a sok ember fölött gyakorolt uralomnak rendszerint szüksége van egy külön igazgatási csoportra, akik (rendszerint) engedelmeskednek az uralmat gyakorló(k) parancsainak. Az engedelmisség okai, motívumai alapulhatnak szokáserkölcsön, érzelmi-indulati indíttatáson, valamint lehetnek értékracionálisak, s ezek a motívumok nagyban meghatározzák az uralom típusát. Azonban egy uralom számára ezek az indítékok

¹ A kiválasztási elvet tehát ismerjük, azt viszont nem, hogy mely pártok vannak benne az elemzésben, így azt sem tudjuk megítélni, hogy e pártok valóban megfelelnek-e az elvárt ismérveknek.

² Tehát számszerűleg kevés politikai vezető kerül ki a populista pártokból, de arányaiban a nem populista pártokhoz képest ez mégis több.

önmagukban nem elegendőek: az egyes uralmi formák igyekeznek kialakítani a legitimitásukba vetett hitet; a legitimitásra tartott igény fajtája határozza meg az engedelmesség típusát, az uralom gyakorlásának jellegét és hatását (WEBER, 1987: 221–222).

A legitim uralomnak három tiszta típusa van: 1) a racionális jellegű, amely a legalitásba vetett hiten; 2) a tradicionális jellegű, amely az érvényes tradíciók mindennapi hitén; illetve 3) a karizmatikus jellegű, ami egy nem mindennapi személy vagy az általa kialakított rend iránti engedelmisségen alapul. A három ideáltípus – tiszta formájában – nem szokott megjelenni a valóságban, az uralom a legtöbb esetben ezek keveréke, azonban a kategóriák segítségével meg lehet határozni, hogy egy adott uralomban melyek a karizmatikus, a bürokratikus, vagy például a patriarchális vonások (WEBER, 1987: 224). Weber elvetette azt a gondolatot, hogy az empirikus valóságot sémákkal le lehetne írni, elégségesnek és egyben elengedhetetlennek tartotta a hasonlóságok és különbségek meghatározását. Egy, a valóságban kialakuló uralomban a tiszta típusok jellegzetességei különböző formákban szerepelnek; az államtudománnyal foglalkozók feladata pedig az, hogy felismerjék az adott uralom főbb vonásait (WEBER, 1973: 79). Weber egy olyan elméleti keretet alakított ki, amellyel a történelem során előforduló összes uralomtípus leírható (MOMMSEN, 1974: 75).

Mommsen szerint nyilvánvaló, hogy a tradicionális, a legális-racionális és a karizmatikus uralom közül – a karizma természete miatt – az utolsó a legdominánsabb. Weber számára a karizma minden kreatív személyes vezetés forrása, és nem létezik olyan politikai uralom, ami működni tudna karizmatikus elem nélkül (MOMMSEN, 1974: 78). A weberi karizmatikus uralom középpontjában egy rendkívüli, személyes kegyelmi adománnyal (karizmával) bíró vezető áll,³ aki különleges képességeinek köszönhetően alkalmas arra, hogy maga köré – küldetését és kvalitásait elismerő – követőket gyűjtsön (MOMMSEN, 1974: 78). A karizma akkor érvényes, ha beigazolódik és ezt a hívek elismerik. A fókusz tehát a percepción van: csak az tekinthető karizmatikusnak, akinek képességeit és vezetését követői, tanítványai visszaigazolják. Weber úgy gondolta, hogy a követőknek kötelessége a valódi karizmatikus uralmat⁴ felismerni és az alapján cselekedni. A valódi vezető – aki végtelenségig hisz saját küldetésében és felelősséget is érez annak sikeressége iránt (a „politikáért él”) – eközben új kötelességek betartását követeli meg, az új szabályok elismerése azonban szintén a követők feladata. A vezető–követő kapcsolat személyes és érzelmi alapokon áll, a követő teljes önátadással és engedelmisséggel tartozik a vezetőnek.⁵ Amennyiben azonban a csodák és rendkívüli tettek elmaradnak, a siker elhagyja a vezetőt, illetve nem tudja biztosítani az alávetettek jólétét és boldogulását, a kötelék felbomlik.

³ Anélkül, hogy részletesebb elemzésbe bocsátkoznánk, elsőre is jól érzékelhető a karizma szó vallásos háttere. A karizma a korai keresztény közösségekben Isten ajándékát jelentette, mellyel maga Isten jelölt ki egyes személyeket vezetőnek. Weber a karizma fogalmát Rudolf Sohm német történész teológustól vette át és alakította a modern politikai folyamatokra is alkalmazhatóvá (WEBER, 1987: 224).

⁴ Weber nem fejtette ki, hogy mi a különbség a valódi és a nem valódi karizmával rendelkező vezetők között, és ezt alapvetően percepcionista megközelítése miatt nyilvánvalóan nem is tehetné volna meg.

⁵ Weber emellett a vezetésre alkalmasoktól a karizmatikus képességeik gyakorlását követelte meg. Sőt magát is karizmatikusnak tartotta. Erről bővebben ld. McCULLOCH, 2005.

A karizmatikus közösség mint uralmi szervezet jellege attól függ, hogy mik a karizmatikus vezető képességei; míg a prófétáknak hívei, a hadvezéreknek kísérete, addig a vezéreknek általában bizalmasai vannak. Nincs hierarchia, és a vezér maga avatkozik közbe, ha az igazgatási csoport híján van a siker eléréséhez szükséges képességeknek. A jogalkotás esetekhez kapcsolódik, mögötte döntő szerepet játszik a kinyilatkoztatás; ezt úgy kell értelmezni, hogy a „valódi vezér új parancsokat hirdet, alkot, követel” (WEBER, 1987: 250), amelyeket a közösség tagjai (pl. a párthoz tartozók) elismernek. Amennyiben ezzel szemben fellép egy konkurens személy szintén karizmára hivatkozó követelése, végzetes konfliktus alakul ki, amelyet (a mágikus eszközök használata mellett) a közösség általi kötelességszerű elismerés tud dűlőre vinni. A karizma mindig hivatásként jelenik meg, mint egy „küldetés” vagy mint egy belső készítésre végrehajtandó „feladat” –, s emiatt idegen pl. a gazdaságban érvényes elvektől. A karizmatikus uralom nem mindennapi, megtagadja a múltat, rendkívüliségénél fogva miatt szemben áll a mindennapi tradicionális és a bürokratikus uralommal. Emellett irracionális: idegenek tőle a bürokratikus uralom racionális szabályai. Weber szerint a karizma sokszor „belülről”, az emberek szenvedéséből, konfliktusaiból és lelkesedéséből táplálkozik, s azok által változtatja meg a társadalmi helyzetekhez való hozzáállásukat és cselekvési mintázataikat. A karizma hatására az emberek viselkedése megújul, új hozzáállással kívánnak új problémákat megoldani (WEBER, 1978: 241–246). A karizma azonban tiszta formájában nem képes fennmaradni, és a közösségnek is számos érdeke fűződik rutinizációjához; ezek közül a fontosabbak, hogy a karizma a vezető–követő kötelékbe vegyülő érzelmi szál miatt instabil, valamint, hogy a „nem-mindennapisága” miatt erősen ellenáll a gazdasági szempontok (érdekek) figyelembevételének (SCHNEPEL, 1985).

Annak ellenére, hogy Weber a karizmatikus uralmat értéksemleges módon írta le, magát a karizmat központi értéknek tekintette. A karizmával rendelkező vezetők képesek a hagyományokat, illetve a bürokrácia embertelen nyomását áttörve új célokat kijelölni, új szabályokat alkotni és azokat betartatni (MOMMSEN, 1974: 94). Weber szerint a modern korban ezeknek a követelményeknek csak a karizmatikus vezetés alatt álló plebiszciter vezérdemokrácia tud megfelelni, a modern ipari tömegtársadalmak korában a népuralom egyedül ezen a berendezkedésen keresztül képes érvényesülni (MOMMSEN, 1974: 83). Nem mintha a népuralom miatt támogatta volna Weber ezt a berendezkedést – a német szociológus egy 1908-as levelében határozottan, szinte feldúltan ír Robert Michelsnek arról, hogy ne foglalkozzon annyit a népakarattal, hiszen olyan valójában nem is létezik. Az az elképzelés, hogy a parlament a népképviselő legfőbb fórumaként a „népszuverenitás” magasztos eszményét testesítené meg – Mommsen szavaival élve – „ideológiai szemét” volt Weber számára (MOMMSEN, 1974: 87). Weber folyamatosan olyan társadalmi és politikai struktúrák után kutatott, amelyek a legális uralom és a merev bürokratikus szervezetek korában lehetőséget adhatnak a dinamizmust hozó karizmatikus vezetők felemelkedésére. A pártgépezetek olyan környezetet biztosítottak, ahol megjelenhetett a politikai vezetés. Weber számára az „összkép” volt fontos, ennek középpontjában a karizmatikus politikai vezető („a választási csatatér diktátora”) áll, aki pozitív demagógiával

képes meggyőzni a követőket, hogy az általa kijelölt irányvonalat támogassák. Ezt követően a nép beleegyezését maga mögött tudó vezető a párt és a parlament fölé emelkedve megtöri a bürokrácia nyomását és véghez viszi akaratát.

A populista politikai vezető

A következőkben az alábbi szempontok alapján fogom vizsgálni a populista politikai vezető és a weberi karizmatikus vezető közötti hasonlóságokat: a politikai vezető kiemelt szerepe; a képviselő megváltozása; a válság szükségessége; reakcionizmus és radikalizmus; retorikai eszközök; racionalizmus- és bürokráciaellenesség; plebiszciter eszközök alkalmazása.

A politikai vezető kiemelt szerepe

A Weberrel foglalkozó társadalomtudósok között a karizmatikus vezető koncepciója erősen vitatott, különösen amikor a karizmat és a populizmust, pontosabban a karizma és a populista vezető viszonyát kívánják értelmezni. Az mindenesetre bizonyos, hogy számos kutatót ismerünk, akik a populizmus jelenségénél a karizma létét feltételezik: Albertazzi és McDonnell a populizmust tárgyalva központi elemként határozzák meg a vezetőket és a követők között fennálló karizmatikus köteléket, míg Mény és Sural a karizmatikus populista vezetőket vonzerejét hangsúlyozzák.⁶ Azonban a téma szaktekintélyei közül többen, köztük pl. Mudde is ódzkodik a „karizmatikus vezető” terminus használatától, és ezt épp a karizmafogalom „homályossága” miatt teszi (PAPPAS, 2016: 1). Természetesen Mudde is tisztában van azzal, hogy akadémiai és közéleti vitákban a populista vezető implicit vagy explicit módon karizmatikus vezetőt jelent (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2017: 63), valamint hogy a populizmus s még inkább annak jobboldali változata számára kulcsfontosságú a politikai vezető, a politikai vezetés. Mudde szerint a karizmatikus vezetés valóban észlelhető a populistáknál, ám az inkább a modern democráciákban előforduló trendeknek (perszonalizáció, mediatizáció) tudható be;⁷ számára a karizmatikus vezetés inkább elősegíti a populizmust, mintsem definiálná azt (MUDDE, 2004: 545). A politikai vezető kiemelt szerepét azonban, végső soron, Mudde sem tagadja. Összességében elmondható, hogy még a populizmus ideológiai megközelítését támogatók körében kialakult bizonyos konszenzus a vezető kiemelt szerepének tekintetében (KÖRÖSÉNYI – PATKÓS, 2016: 32).

A populista vezető középpontba kerülésével fontossá válnak a vezetői képességek is. Bár Weber feltételezte a „valódi” karizma létét, lényegét tekintve nem különböztette meg azt a „nem valódi” karizmatól; Weber szerint akkor tekinthető valaki karizmatikusnak, hogyha a követők elismerik vezetői képességeit (WEBER, 1978: 242, 248). Másképpen

⁶ Hasonló szerzőkhöz ld. PAPPAS, 2016 (1. végjegyzet).

⁷ Ezt a gondolatot, miszerint a média fejlődése lehetőséget ad a karizmatikus vezetőknél a követők tömegeinek elérésére, sokan osztják, pl. TUCKER, 1968: 733; SMITH, 2000.

fogalmazva, Weber azt a vezetőt nevezi karizmatikusnak, aki képes maga mögé követőket állítani; de azt nem határozza meg pontosan, hogy melyek az ehhez szükséges képességek. A politikusok esetében egyedül a retorika (vagy a publicisztika) igénybe vételével kifejtett demagógia szerepét emeli ki Weber, amikor azt mondja, hogy az alkotmányos állam, legfőképpen pedig a demokrácia létrejötte óta Nyugaton a „demagóg” a vezető politikus típusa (WEBER, 1998: 175). Természetesen vannak más – Weber által is nagyra becsült – politikusi képességek (pl. az előrelátás, a szemmérték, az irányok kijelölése, a szenvedélyesség, a felelősségérzet vagy a rétori tehetség), azonban ezek megléte nem szükségszerűen eredményezi azt, hogy egy politikus karizmatikus.

A populista politikai vezetők a weberi nagy demagógokhoz hasonlóan a politikai élet legfőbb aktorai és alakítói. A politikai vezető középpontba kerülésével újra fontossá válnak a vezetői képességek, s a kutatókat újra megkísérti az, hogy megpróbálják meghatározni azokat a képességeket, amelyek karizmatikussá tesznek egy politikai vezetőt. Azonban a weberi elképzeléshez hasonlóan a percepció mozzanata észlelhető a populista politikusok vezetői képességeinek elismerése mögött is. Nyilvánvalóan vannak olyan képességek, amelyek általánosságban „elvárandók” egy karizmatikus vagy „valódi” politikai vezetőtől, azonban – legfőképpen a kulturális különbségek miatt – nem tudjuk képességek olyan összességét kijelölni, amelyek egy személyt automatikusan karizmatikus vagy valódi politikai vezetővé tennének. Ahogyan Mudde és Rovira Kaltwasser fogalmaz, nagy valószínűséggel másmilyenek tekintik a karizmatikus politikai vezetőt Svédországban és Peruban (MUDDÉ – ROVIRA KALTWASSER, 2017: 67).

A képviselő megváltozása

A liberális parlamentarizmus keretein belül az állampolgárok a választott képviselőkön keresztül nyilvánítják ki akaratukat. Az ezt alátámasztó elméletek többsége abból indul ki, hogy az állampolgárok racionálisan viselkednek és önértékkövetők; egyrészt a pártprogramok figyelembevételével meghozott döntéseik, másrészt az egyéni preferenciáikat tükröző szavazataik alapján alakulnak ki a parlamenti pártviszonyok, illetve közvetett módon a kormányzat is. Ezzel – a *bottom-up* felfogással – ellentétben Weber abból indul ki, hogy a politikai vezetők az elsődleges cselekvők, ők azok, akik szavazatokat gyűjtenek (*top-down* megközelítés). Weber számára egyértelmű volt, hogy a politikai kérdésekben a többnyire inkompetens állampolgárok nem politikai programokra, hanem vezetőkre szavaznak. Ez nem azt jelenti, hogy a politikus nem hirdet politikai programot (bár erre is van példa), hanem azt, hogy a vezető testesíti meg a (köz)politikai programot, sikeressége (megválasztása) pedig arra utal, hogy ő rendelkezik a legjobb (köz)politikai programmal (MOMMSEN, 1974, 88). Lorenzo Viviani meggyőzően mutat rá, hogy a populista vezetőknél sincs ez másként, hiszen ők értelmezik és mutatják be a közpolitikai programot, s ez még akkor is így van – idézi Viviani Francisco Panizzát –, hogyha a vezető nem a konkrét programpontokat magyarázza, hanem üzeneteit szimbolikus történeteken, jellegzetes mítoszokon, ideológiáin

utalásokon vagy számadatokon keresztül fogalmazza meg (VIVIANI, 2017: 283, 296). Annak ellenére, hogy az elmúlt száz évben az oktatás színvonala rendkívüli módon fejlődött és a politikai részvétel is megnőtt, egyértelműnek tűnik, hogy még mindig vannak olyan rétegek, akik a demokráciában való részvétel helyett azt kívánják, hogy egy, az akaratukat képviselő erős politikai vezető irányítsa a politikai folyamatokat. A populistákra szavazók körében különösen jellemző ez az attitűd, Paul Taggart szavaival élve a populizmus „a legátlagosabb emberek legkülönlegesebb személy általi vezetését igényli” (idézi MUDDE, 2004: 558–560).

Weber a modern tömegdemokráciák korában élt, így számára nem kérdés, hogy a politikai vezető elsődleges feladata, hogy demagógián keresztül szavazatokat gyűjtsön (WEBER, 1973: 101). Nem kizárólag rájuk jellemző, de mindenképpen igaz, hogy a korábbi időszakokhoz képest a populista/karizmatikus vezetők és nép között megerősödött a közvetlen kommunikáció (MUDDE, 2004: 545). Már nem a parlament, az érdekcsoportok vagy a pártok meggyőzése a fő feladat, az csak közvetett módon valósul meg, és csak abban az esetben, hogyha a politikusok képesek maguk mögé szavazókat állítani. Weber karizmatikus vezetője és a populista politikusok a szavazók nélkül erőtleneek; a nép támogatása ad felhatalmazást mindkét vezető számára, hogy a politika központi irányvonalát megszabják. Emellett szintén lényeges, hogy a populizmus esetében a nép is erőtlen az akaratát artikuláló személyes vezetés nélkül (CANOVAN, 2005: 75–76). Webernél –hasonlóképpen – vezetői karizma hiányában a folyamatok mozdulatlansága miatt az állampolgárok helyzete közel reménytelen.

Weber abból indul ki, hogy a politika a parlamenten belüli racionális vitából azon kívüli, érzelmi alapú tömegpolitizálássá vált, így felértékelődtek azok a kommunikációs csatornák (nyilvános beszéd, sajtó), amelyek megerősítették a vezető és az állampolgárok közötti kapcsolatot, s ennek következtében a pártvezető a korábbiaknál sokkal nagyobb jelentőségre tett szert. Innentől kezdve nem egyszerűen egy a pártelit tagjai közül, hanem nélkülözhetetlenné és emiatt erősebbé is vált. A két időszakban (a 19–20. század, illetve 20–21. század fordulóján) tehát jól észlelhető a képviseleti rendszerben jelentkező hangsúlyeltolódás (a parlament és a parlamenti tagok helyett a vezető a képviselet fő letéteményese), amit elősegít az is, hogy a politikai vezetők sokszor nemcsak átveszik a szerepet a hagyományos képviseleti fórumoktól (parlamentektől), hanem egyben fel is lépnek az intézményekkel szemben, s megkérdőjelezzik létjogosultságukat.

A politika perszonalizációja hozzájárul ahhoz, hogy a populista vezetők ne csak nagyobb figyelmet gyűjtsenek és ezzel jelentőségüket/hatalmukat növeljék, hanem egyben pártjuk fölé is emelkedjenek (CANOVAN, 2005: 76–77). A perszonalizációval párhuzamosan megjelenő mediatizáció, a kommunikációs csatornák használatában bekövetkezett változások miatt a vezető–párt viszony is átalakul. Pakulski és Körösenyi az elmúlt évtized folyamataival kapcsolatban állapítják meg, hogy a pártok fontosak maradtak/maradnak, azonban a hagyományos pártvezetőket felváltja a politikai vezető bizalmasaiból álló pártelit; az új tagok legitimációja indirekt, tisztségüket a vezetőnek köszönhetően szerzik, így egyértelműen hűséggel tartoznak neki (PAKULSKI – KÖRÖSÉNYI, 2012: 148). Az új pártelit

teljes mértékben a vezetőtől függ, tagjai az ő akaratát hajtják végre, pozíciójuk megtartása – saját adottságaikon kívül – a vezető képességein is múlik. Ez a feltétlen bizalmon és engedelmisségen alapuló személyes kapcsolat nagyban hasonlít a weberi karizmatikus vezető körül kialakuló igazgatási csoportra, a politikai vezető bizalmasi körére.

A válság szükségessége

A fentiekhez hasonlóan konszenzus alakult ki annak tekintetében is, hogy a weberi karizmatikus és a populista politikai vezetők többségében válságok után, azokra reagálva jelennek meg. A válságok nyilvánvalóan sokfajta lehetnek (gazdasági, kulturális, morális),⁸ és fontos részletkérdés, hogy a vezetők hogyan reagálnak rájuk, vagy esetleg hogyan konstruálják ezeket.⁹ Weber kiemeli, hogy válsághelyzetekben megszűnnek a vezetők kiválasztásának hagyományos és bürokratikus eljárásrendjei, és helyette olyan személyeket választanak az emberek, akik különleges testi és szellemi ajándékaikkal az átlagos ember számára elérhetetlennek, természetfelettinek tűnnek (WEBER, 1978: 1111). A válság hatásait a weberi karizmatikus vezetéssel foglalkozó későbbi kutatók sem felejtik el kiemelni (pl. TUCKER, 1968), és a vezetéskutatásban, illetve a populizmus irodalmán belül is széles körű egyetértés alakult ki a vezetés és a válságok közötti összefüggés tekintetében (KÖRÖSÉNYI – PATKÓS, 2016: 32).

Reakcionizmus és radikalizmus

A populizmus a szó profán értelmében reakcionista (VIMANI, 2017: 281). A populista vezető a népszuverenitás érvényesítésének ígéretével a közélet rendjét kívánja visszaállítani; ez teszi vonzóvá azon csendes, de többséget alkotó csoportok számára, akik úgy érzik, hogy a válság hatására elveszítenek valamit a már meglévőből, és ez hangjuk hallatása nélkül végzetes is lehet számukra. Emiatt kulcsfontosságú a populista politikai vezetők részéről a válság tudatának súlykolása és annak hangsúlyozása, hogy lehetséges, hogy „hamarosan már túl késő lesz” (ALBERTAZZI – McDONNELL, 2008: 5). Előbbiek leginkább a jobboldali populistákra jellemzők, hiszen ők azok, akik a régi (pl. globalizáció előtti) viszonyokat kívánják visszahozni; a hangsúly a régi (pl. nemzeti) értékeken van. A gazdasági okok mellett a populizmus másik legfőbb okaként szokás említeni a közelmúltban végbement kulturális változásokat; az ún. *backlash theory* szerint a populizmus értelmezhető a fehér munkás-középosztály kulturális változásokra adott reakciójaként (INGLEHART – NORRIS, 2016). Természetesen lehet ezt a folyamatot forradalomként értékelni és a fejlemények újdonságát hangsúlyozni, a jobboldali populizmus valójában a jelenben történő változásokra reflektál, miközben követeléseinek tartalma a múltból ered. A 2000-es évek elejével kapcsolatosan Mény és Surel hasonló gondolatokat fejt ki, szerintük a populizmus egy politikai legitimációs válságra kíván választ adni, az elit hatalomgyakorlására, korruptségára, az

⁸ Első kettőről bővebben ld. INGLEHART – NORRIS, 2016.

⁹ Utóbbiról bővebben ld. KÖRÖSÉNYI – ILLÉS – METZ, 2017.

egész képviseleti rendszer romlottságára hívja fel a figyelmet és azzal szemben lép fel (CANOVAN, 2005: 82).

Weber hasonlóképpen gondolkodott a karizmatikus vezetők modern időkben való megjelenésének kontextusáról. A német szociológus úgy látta, hogy a modern folyamatok közül a legjellemzőbb – és egyben legaggasztóbb – a bürokrácia folyamatos terjeszkedése és nyomása. A karizmatikus vezető ebbe a helyzetbe hoz változást, a veszélyes folyamat következményeire, a szabadság elvesztésére jelent „gyógyírt”. Weber arról ír, hogy a karizmatikus vezető új értékeket teremt a társadalom számára, ez viszont nem feltétlenül jelenti azt, hogy haladáselvű vagy reformista; lényegében az éppen jelenlévő rendszerhez képest ad újat, arra reflektál, ahhoz képest határoz meg új irányvonalat. Weber számára a szabadság biztosítása nem egy jövőbe tekintő utópikus álom volt, sokkal inkább a múltban meglévő, de éppen eltűnő érték visszaszerzéseként jelent meg. Ezek alapján válik világossá, mit értett azon, hogy a karizmatikus vezető megtöri a hagyományos rendet és új irányt visz a politikába. A korábban említett Pappas cikke szerint a weberi karizmatikus vezető egyik legfőbb ismérve, hogy radikálisan megváltoztatja a politikai irányvonalat, intézkedései pedig nagy horderejűek (PAPPAS: 2016).

A populizmus és a radikalizmus sok esetben szintén összetartozik. Az ígéretek szintjén ez úgy jelenik meg, hogy a megváltás politikája lép érvénybe az *establishment* pragmatista politikájával szemben (ALBERTAZZI – McDONNELL, 2008: 2). A populizmus és a radikalizmus különböző jelenségek, azonban számtalanszor együtt járnak; egy-egy mozgalomra, politikusra sokszor mindkettő jellemző. Továbbá az is jól látható, hogy a radikalizmussal és a populizmussal foglalkozók kutatási területei gyakran átfedésben vannak, tehát – más szemszögből, de – hasonló jelenségekkel foglalkoznak.

Retorikai eszközök

Érdemes megvizsgálni, hogy mi a hasonlóság a weberi karizmatikus és a modern populista vezetők retorikai eszközei között. A weberi elméletre építő Philip Smith (2000) politikai vezetők (Hitler, Churchill, Martin Luther King Jr.) beszédeit elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a válságok jelenléte mellett különösen fontos az érzelmi politizálás (dema-gógia), a bináris kódok, valamint a megváltásnarratívák használata ahhoz, hogy egy vezető a politikai színtér központi szereplőjévé válhasson és ez által bizonyíthassa karizmatikus képességeit. Roger Eatwell a manicheista démonizációt tekinti a jobboldali karizmatikus vezetők egyik fő eszközének (EATWELL, 2006), ami úgyszintén értelmezhető a jót és rosszat megkülönböztető bináris kódoként. A weberi karizmatikus vezető és a populista politikai vezető is a retorika segítségével teremti meg – a hatalom megszerzéséhez elengedhetetlen – konfliktust, és ehhez a legfőbb eszköze a bináris ellentétpárok sajátos használata, valamint a válságnarratívából kinövő megváltásnarratíva alkalmazása.

A bináris kódoknak – kultúrától függően – a társadalmi életre vonatkoztatott számtalan változata fordulhat elő (pl. keresztény / pogány, árja / zsidó, fehér / fekete), funkciójuk

tekintetében is változatosak lehetnek. A bináris kódok legfőbb ismérve, hogy két egymástól eltérő természetű entitást jelölnek; ha ez a különbözőség társadalmi szinten megjelenik, akkor a közösségsszervezés alapjává is válhat. Ez azonban még nem feltétlenül politikai természetű, abban az értelemben, hogy nincs feltétlenül konfliktus a két közösség vagy az általuk vallott értékek között, tehát két párhuzamosan fennálló azonos értékminőséggel rendelkező társadalmi csoport vagy értékkör is létezhet egymás mellett. A különbözőségek azonos értékkel való társítása levezethető az egyéni és közösségi szabadságból, így a liberális demokráciák egyik lényeges sajátossága. A csoportok és az értékek között nem alakul ki konfliktus, és az érintett kérdés jellemzően apolitikussá válik. Saját értékei természetesen a liberális demokráciának is vannak (pl. szabadság, joguralom, tolerancia, globalizmus), ezek azonban az elmúlt évtizedekig megkérdőjelezhetetlennek tűntek, így nem kerültek komolyabb konfliktusba más értékekkel. A vallott értékekre nézve veszélyes elképzelések (diktatúra, egyeduralkodó, szélsőséges népiuralom, kirekesztés, antiglobalizmus) felbukkanása esetén elégséges volt azok képviselőit szélsőségesként kezelni, ami automatikusan hiteltelenné tette őket és megakadályozta a konfliktus kifejlődését. Az értékítélettel társított bináris kódok használata tehát a liberális demokráciákban is jellemző, részben ez adott lehetőséget az értékkonfliktusok kirobbanásának megakadályozására.

A populista vezetők azonban bizonyították, hogy másként is lehet a bináris kódokat használni, sőt, azok a konfrontatív politika alapjaivá is tehetők. Az értékítélettel társult bináris kódok ugyanis a populizmustól sem idegenek, a populizmus ideológiai megközelítését vallók a tiszta nép / korrupt elit dichotómiát tekintik a populizmus központi jellegzetességének (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2017; PAPPAS, 2016). A tiszta nép/korrupt elit ellentétpárhoz értékítélet is társul (magában foglalja, hogy ki számít jónak és ki rossznak); a populisták számára ezért kétoszttatúvá válik és leegyszerűsödik a politika, a két fél között végzetes konfliktus alakul ki. A populista politikai vezető nemcsak amiatt használ bináris kódokat, hogy konfliktust generáljon, hanem azért is, hogy általuk bevonjon/kizárjon állampolgárokat, illetve hogy egyes kérdéseket (újra) politikaivá tegyen, az eddig „semleges” bináris kódokhoz értékítéletet csatolva. Utóbbiak tehát nem pusztán metaforák, hanem a konfrontatív politika felvállalásának és az állampolgárok mozgósításának eszközei lesznek. A populista politikai vezető ezek felhasználásával képes elérni azt, hogy a régi törésvonalakat, pl. a párt-, osztály- vagy ideológiai különbségeket félretéve új egységet kovácsoljon (CANOVAN, 2005: 77).

Bár Weber nem fejtette ki, hogy a „nagy demagógok” (pl. Gladstone vagy Andrew Jackson) milyen retorikai eszközöket használtak, munkásságának ismeretében és a megfigyelt politikusokra tekintettel elképzelhetetlennek tűnik, hogy a karizmatikus vezetésnél ne tartotta volna szükségesnek, hogy a politikusok konfliktust teremtsenek, és hogy ilyen értelemben vett politikai ügyekkel foglalkozzanak. Ráadásul Weber karizmatikus vezetőjének egyik legfontosabb feladata a politikai közösség kialakítása és egyben tartása volt, aminek eléréséhez az értékítélettel társított bináris kódok használata az egyik legmegfelelőbb eszköz.

Phillip Smith álláspontja szerint a karizmatikus vezetők esetében a bináris kódok mellé társul egy, a válság megoldásához kapcsolódó – politikusok által alkotott – megváltás-narratíva (prófécia), s így kialakul egy pszeudo-vallásos keretrendszer, amely alapján nemcsak a politikai események értelmezhetők, de a politikai cselekvés erkölcsi mércéi is meghatározhatók (SMITH, 2000: 6). Webernél a jövőkép kialakítása az előrelátás képességén múlik, amely a karizmatikus személyek (pl. próféták) egyik sajátos tulajdonsága lehet. Ennek elismerése különösen valószínű, ha a vezetők előrejelzései (pl. választási eredmények vagy egy közpolitikai ügy felértékelődésének megjósolása) beteljesednek. Ez sikeresnek, kivételesnek mutatja őket, s így szerzett sikerüket/népszerűségüket a populista vezetők előszeretettel próbálják kihasználni. Összességében azt lehet mondani, hogy a bináris kódok használata, illetve a kitűzött új célok elérésének reménye – amelyet alátámaszthat a vezető különleges képességeibe (pl. előrelátásába) vetett bizalom – a weberi karizmatikus és a populista politikai vezetők retorikai eszköztárába egyaránt beletartoznak.

Racionalizmus- és bürokráciaellenesség

A következő vádakat leginkább azok hangoztatják, akik negatív konnotációval írnak a róla, de való igaz, hogy a populizmusnak van racionalitásellenes vonulata. Már magával a vezető középpontba emelésével megnövekszik az irracionális, személyes, érzelmi alapú viszonyok kialakulásának lehetősége. A karizma természete miatt mindezek a jegyek jellemzőek a karizmatikus vezetőkre is. A két vezetőtípus által gyakran használt – érzelmekre ható – demagógia a racionalizmussal szemben helyezhető el.

A kortárs populizmusban emellett gyakori a politikai korrektséggel szembeni fellépés, a politikai-kulturális tabuk döntögetése. Mudde szerint nem véletlen, hogy éppen azokban az országokban (pl. Ausztria, Belgium, Svájc) alakult ki jó táptalaja a tabudöntögető, a közszférát újrapolitizáló populizmusnak, ahol sokáig az ideológia nélküli, apolitikus kormányzás, egyfajta „depolitizált demokrácia” volt érvényben. Az említett államok Weber terminusaival élve valószínűleg a „vezérnélküli demokrácia” kategóriájába esnének, pont abba, amellyel szemben ő a plebiszciter vezérdemokráciát támogatta. Weber 1919-ben úgy látta, két út van országa előtt: az egyik a vezérdemokrácia, ahol a karizmatikus vezető a neki alárendelt politikai párttal együtt egy demokratikus alkotmány keretein belül uralkodik; a másik a vezérnélküli demokrácia, ahol professzionális, de elhivatottság nélküli politikusok uralkodnak a mindennapi rutin alapján (MOMMSEN, 1974: 89–90.; CAVALLI, 1987: 330). Az adott helyzetben Weber számára a cesarista jegyekkel rendelkező plebiszciter vezérdemokrácia tűnt megfelelő választásnak a problémák megoldására (PFAFF, 2002: 89). Luciano Cavalli szerint Weber jól látta meg, hogy a modern demokráciában ott a lehetőség a plebiszciter elemek bővülésére, és úgy vélte, egyes európai folyamatok ennek előretörését fogják hozni, folyamatos feszültséget okozva a plebiszciter és a vezérnélküli demokrácia között (CAVALLI, 1987: 330–333).

Mindez arra is rámutat, hogy Weber úgy gondolta, nincsen uralkodásmentes állapot; számára a karizmatikus vezető hiánya a dinamizmust biztosító erőt és nem a hatalmat szüntette meg: a hatalom legális-rationális formája, a bürokrácia ugyanúgy fennmaradt és gyakorolta a kontrollt az állampolgárok felett, sőt a történelem során valójában az terjeszkedett ki a legjobban. Ez a weberi gondolat nagyban egyezik a modern populizmus álláspontjával. Az elmúlt fél évszázadban a szakértői kormányzás sokak számára ideális állapotot jelentett, amely lehetővé tette, hogy a közjó elérésének folyamatában az azt hátráltató politikai-hatalmi megfontolások helyett a racionális vita szempontjai döntsenek. Bár nyilvánvalóan szükség van valamiféle szakértelemre a politikában (pl. jó előre tudni egy adott közpolitikai intézkedés hatásait), az effajta gondolkodás hatalomnélküliségébe, s ez által felsőbbrendűségébe vetett hitet megkérdőjelezi a jelenséget leíró „technokrácia” elnevezés is. Szó sincs tehát uralom vagy hatalom nélküli (anarchikus) állapotról, csak a hatalomgyakorlók köre és a hatalomgyakorlás módszerei különböznek. A populisták a demokrácia mellett állnak ki, de ez egyben lázadást jelent a technokrácia ellen, amely észrevétlenül hálózta be az emberek életét és – a biztonságra és a hatékonyságra hivatkozva – egyre inkább megfosztotta őket szabadságuktól. A hatalom az emberi viszonyokat folyamatosan körülvevő jelenség, és Weberhez hasonlóan a populisták is abból indulnak ki, hogy azt a racionális módszerekkel legfeljebb legitimálni/eltakarni lehet, de megszüntetni nem. A populista demokrácia ragaszkodik a többségi elvhez, de fenntart egy erős vonzalmata személyi tekintélyhez, amely felülírja a személytelen intézményekbe vetett bizalmat és a joguralmat. A populizmus azt ígéri, hogy az intézmények (jogszabályok) nem emelkednek zsarnoki pozícióba, és ezt maga a politikai vezető garantálja (ANTAL, 2017: 141).

Plebiszciter eszközök alkalmazása

Plebiszciter eszköznek tekinthetünk minden olyan intézményesített, az adott területen politikai jogokkal rendelkező állampolgárok többségét érintő eljárást, amelyben a nép nyilvánítja a közügyekkel kapcsolatos véleményét. A két legjellemzőbb plebiszciter eszköz a választás és a népszavazás, de közéjük tartozik a kormányzat által kezdeményezett konzultáció is. A plebiszciter eszközök bevonják az állampolgárokat a politikai folyamatokba, akik ezáltal a közügyek résztvevői lesznek, s mindez attól függetlenül igaz, hogy véleményük nyilvánítása milyen következményekkel jár (pl. ügydöntő-e vagy „csak” véleménynyilvánító). Weber a népszavazáson alapuló demokráciát a vezérdemokrácia legfontosabb típusának tekintette, szerinte a modern viszonyok között a népszavazás ad lehetőséget arra, hogy valaki karizmatikus vezérből szabadon választott vezetővé váljon. A népszavazáson alapuló uralom leggyakoribb formája a modern államban jelen lévő „pártvezérek” uralma. Weber számára a plebiszcitum tehát egy eszköz volt, amely elősegítette a karizmatikus politikai vezetők felemelkedését (WEBER, 1987: 272–273). Bár a plebiszcitumok kulcsfontosságú jelentőséggel bírhatnak, nem feltétlenül érdemes levezetni belőlük a népakarat meglétét, hiszen – ahogyan Körösiényi kiemeli – az opciók sokszor az igen / nem szavazatra

korlátozódnak, ráadásul a választás gyakran csak egy már meghozott döntés utólagos elismerése (KÖRÖSÉNYI, 2017: 4).

A weberi karizmatikus vezér mellett a populista politikai vezetők is használják a plebiszciter eszközöket. Peter Mair szerint a populizmus a demokratikus politika olyan formája, amely a választók és a kormányzók közvetlen kapcsolatára helyezi a hangsúlyt és plebiszciter technikákat alkalmaz (idézi KÖRÖSÉNYI – PATKÓS, 2016: 32). Körösényi és Patkós a vizsgált országokban (Magyarország és Olaszország) arra a következtetésre jutnak, hogy a populista demokrácia nem váltotta fel a képviseleti demokráciát, csak új elemekkel egészítette ki azt (KÖRÖSÉNYI – PATKÓS, 2016: 38). Mindenesetre az aktuális folyamatok arra engednek következtetni, hogy egyes plebiszcitumok (pl. Brexit-népszavazás, amerikai elnökválasztás) szükségesek voltak a populizmus felemelkedéséhez. Párhuzamos jelenség tehát a nép döntésének felértékelődése; a weberi karizmatikus és a populista politikai vezető is bevonja a népet a döntések meghozatalába, a plebiszciter eszközök használata mindkét vezetőitípusnak fontos sajátossága.

Konklúzió

A fentiekben hét szempont alapján vizsgáltam a weberi karizmatikus vezető(k) és a populista politikai vezetők között fennálló hasonlóságokat. A tanulmány végkövetkeztetése szempontjából lényeges, hogy az elemzett területeket mely demokráciaelméleti hagyomány „irányából” közelítjük meg. Amennyiben a normatív demokráciaelmélet szemszögéből nézzük, a populista demokrácia értéke az, hogy a politikai vezetőben megtestesül a népakarat. A populizmus ellenséges a liberális és alkotmányos demokrácia intézményeivel, s szellemiségével szemben, de magával a demokráciával szemben nem az – ezért is pontos Fareed Zakaria „illiberális demokrácia” kifejezése (MUDDÉ, 2004: 561). Weber számára a normatív demokráciaelmélet egyik alapgondolata, a „népakarat” fikció volt. A demokrácia Webernél nem végcél, hanem eszköz a politikai vezetők felemelkedésében. E tekintetben elméleti szinten mindenképpen tehető különbség a két elképzelés, a populista demokrácia és weberi demokrácia között.

A népakarat létének tagadása, amelyet többek között Joseph Schumpeter is vallott, azonban önmagában nem jelent demokráciaellenes hozzáállást. Ráadásul, hogyha Weberhez hasonlóan a demokrácia normatív felfogásával szemben a demokrácia procedurális felfogását tartjuk érvényesnek, akkor még inkább érthetővé válik az a mudde-i gondolat, hogy bár eredetileg a populizmus feladata a népakaratot képviselni és ezáltal a népszuverenitást visszaállítani, a népre való hivatkozás a gyakorlatban sokszor valójában nem több retorikai eszköznél (MUDDÉ, 2004: 545). A demokrácia empirikus-realista felfogása lehetőséget ad arra, hogy megszabaduljunk azoktól a morális kérdésektől, melyek bizonyos szempontból értelmetlenné tennék a vizsgálódást. Mindezekhez képest sokkal lényegesebb, hogy a felvázolt párhuzamok nem elsősorban a populista versus a weberi demokrácia, hanem a két

vezetőtípus szempontjából értelmezhetők. Meglátásom szerint a weberi karizmatikus és a kortárs populista politikai vezetők közötti hasonlóság metszéspont a két elmélet és a két valós politikai helyzet (korszak) között.

Felhasznált irodalom

- ALBERTAZZI, Danielle – McDONNELL, Duncan (2008): Introduction: The Sceptre or the Spectre. In ALBERTAZZI, Danielle – McDONNELL, Duncan (eds.): *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*. Palgrave Macmillan, UK.
- ANTAL Attila (2017): A populizmus vizsgálata demokráciaelméleti perspektívákban. *Politikatudományi Szemle*, XXVI/2, 129–148.
- CANOVAN, Margaret (2005): *The People*. Cambridge, Polity Press.
- CASPER, Gerhard (2007): Caesarism in Democratic Politics – Reflections on Max Weber. *The John W. Kluge Center at the Library of Congress*. 1–28. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1032647>
- CAVALLI, Luciano (1987): Charisma and Twentieth-Century Politics. In LASH, Scott – WHIMSTER, Sam (eds.): *Max Weber, Rationality and Modernity*. London, Allen & Unwin.
- EATWELL, Roger (2006): The Concept and Theory of Charisma. *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 7, No. 2, 141–156.
- INGLEHART, Ronald F. – NORRIS, Pippa (2016): *Trump, Brexit and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. HKS Working Paper No. RWPI6-026. 1–52.
- KALYVAS, Andreas (2002): Charismatic Politics and The Symbolic Foundations of Max Weber. *New German Critique*, No. 85, Special Issue on Intellectuals, 67–103.
- KILKER, Ernest (1989): Max Weber and Plebiscitarian Democracy. A Critique of the Mommsen Thesis. *Politics, Culture and Society*, Vol. 2, No. 4, 429–465.
- KÖRÖSÉNYI András – ILLÉS Gábor – METZ Rudolf (2017): A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *Viharban kormányozni*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 9–45.
- KÖRÖSÉNYI András – ILLÉS Gábor – METZ Rudolf (2017): Kontingencia és politikai cselekvés. A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben. *Politikatudományi Szemle*, XXVI/1, 7–28.
- KÖRÖSÉNYI András – PATKÓS Veronika (2015): Liberális és illiberális populizmus. Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, XXIV/2, 29–54.
- Körösenyi, András (2005): *Vezér és demokrácia (Politikaelméleti Tanulmányok)*. L'Harmattan.
- KÖRÖSÉNYI, András (2017): The Theory and Practice of Plebiscitary Leadership. Weber and the Orbán regime. *Paper prepared for the PSA Annual Conference* (1–19). Glasgow.
- KUMMER, Larry (2016, February 12): Max Weber explains Campaign 2016: we want a charismatic leader to restore America. Retrieved from *Fabius Maximus Website*: <https://fabiusmaximus.com/2016/02/12/marx-weber-charisma-trump-election-2016-93625/> (Letöltve: 2018. szeptember 29.)

- McCULLOCH, Andrew (2005): Jesus Christ and Max Weber: Two Problems of Charisma. *Max Weber Studies*, Vol. 5, No. 1, 7–34.
- MOMMSEN, Wolfgang (1974): *The Age of Bureaucracy. Perspective on the Political Sociology of Max Weber*. Oxford, Basil Blackwell.
- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2017): *Populism. A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- MUDDE, Cas (2004): The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, Vol. 39, No. 4, 541–563.
- PAKULSKI, Jan – KÖRÖSENYI, András (2012): *Toward Leader Democracy*. London, Anthem Press.
- PAPPAS, S. Takis (2016): Are Populist Leaders “Charismatic”? The Evidence from Europe. *Constellations*, Vol. 23, No. 3, 378–390.
- PFAFF, Steven (2002): Nationalism, Charisma, and Plebiscitary Leadership: The Problem of Democratization in Max Weber’s Political Sociology. *Sociological Inquiry*, Vol. 72, No. 1, 81–107.
- SCHNEPEL, Burkhard (1985): *Max Weber’s Theory of Charisma and its Applicability to Anthropological Research*.
- SMITH, Philip (2000): Culture and Charisma: Outline of a Theory. *Acta Sociologica*, Vol. 43, 101–111.
- TUCKER, C. Robert (1968): The Theory of Charismatic Leadership. *Daedalus*, Vol. 97, No. 3, Philosophers and Kings: Studies in Leadership, 731–753.
- VIVIANI, Lorenzo (2017): Political Sociology of Populism and Leadership. *Società Mutamento Politica*, Vol. 8, No. 15, 279–303.
- WEBER, Max (1973): *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York, Oxford University Press.
- WEBER, Max (1978): *Economy and Society*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- WEBER, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WEBER, Max (1998): A politika mint hivatás. In WEBER, Max: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó.

Bevezetés: egy fogalom problémái

A populizmussal kapcsolatos kutatások és tanulmányok számában az utóbbi időszakban számottevő növekedés következett be. Ennek során ugyan nem alakult ki egységes meghatározása a fogalomnak, amit a populistának bélyegzett mozgalmak szerteágazó volta talán nem is tesz lehetővé, de megjelentek azok a szerzők és azon fogalommeghatározások, melyek minden kutatás kiindulópontját jelentik. Ebben a tanulmányban először bemutatom, hogy mit tartok a populizmussal kapcsolatos fogalommeghatározások főbb problémájának, majd ennek tisztázásához szeretnék hozzájárulni egyrészt Kulcsár Kálmán *populista modernizáció*-elméletével a jogszociológia területéről, másrészt Jászi Oszkár írásainak elemzésével a politikatörténet és az eszmetörténet oldaláról.

Az elmúlt években kialakult terminológiai megközelítések közül talán a leghíresebb Cas Mudde meghatározása. Szerinte a populizmus olyan ideológia, ami a társadalmat két homogén, egymással szemben álló csoportra osztja, a „tisztá népre” és a „korrupt elite”, és a nép mellett foglal állást, miszerint a politikának a népakarat (*volonté générale*) kifejezésének kell lennie (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012: 8). Absztraktabb módon azt állítja, hogy a populizmus a morális politizálás egy formája, mert a különbségtétel az elit és a nép között elsősorban morális természetű, értékalapú, nem helyzeti, kulturális vagy gazdasági (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012: 8–9). Egy másik írásában pedig amellett érvel, hogy a populizmus különböző formákat ölthet a különböző magideológiák és társadalmi kultúrák szerint (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2017). Ezzel indeterminálja a populizmus fogalmát.

Egy másik sokat idézett megközelítés Mülleré, aki nem kísérli meg meghatározni a populizmus fogalmát, helyette leírja annak jellemzőit. Szerinte a populizmus nem kodifikált tantételek sora, hanem egy sor különböző állítás halmaza, amelyek sajátos belső logikával rendelkeznek. Muddéhez hasonlóan úgy gondolja, hogy a populizmus egy morális elképzelése a politizálásnak, amely a politika világát a morálisan tiszta emberek és a morálisan alacsonyabb rendű, korrupt elit szembenállásaként látja és láttatja (MÜLLER, 2016: 19–20). A populisták általában azt is állítják, hogy létezik egyfajta közjó, amit az emberek meg tudnak fogalmazni, a politikusok és a pártok pedig egyértelműen meg tudnak valósítani. Az utolsó jellemző, amit kiemel, hogy a populisták feltételezik, hogy a nép képes egy hangon

szólni, és egyértelműen artikulálni azt, ahogyan a politikusoknak viselkedniük kellene a kormányban (MÜLLER, 2016).

Végül említést érdemel Takis S. Pappas koncepciója is. Az ő fogalommeghatározása szerint a populizmus „demokratikus illiberalizmus”. Ez azt jelenti, hogy a populizmus lehet demokratikus, de soha nem liberális. Ő a populizmust a politikai liberalizmus ellentétének látja (PAPPAS, 2014: 2). A populista mozgalmak a liberális demokráciával szemben határozzák meg magukat, és fő üzenetük, hogy a demokráciának a tömegek érdekeit kell képviselnie, nem az elitét. Azt állítja, hogy a politikai liberalizmust relatíve egyszerű meghatározni: Rawls-t követve az nem más, mint a demokratikus alapú politika azon típusa, ami annak belátására épül, hogy a társadalmat sokszor összeegyeztethetetlen ideológiák pluralizmusa alkotja, melyek többszörösen megosztják az amúgy szabad és egyenlő polgárokat osztály, vallás, földrajzi és más attribútumok alapján (PAPPAS, 2014: 3). A populizmus pedig az, ami ezzel szemben áll.

Meglátásom szerint a fenti fogalommeghatározásoknak legfőbb hátránya, hogy túl minimalisták és így túlságosan leegyszerűsítettek, használatuk pedig önkényessé válhat. Ezek alapján jogosan kérdezhetnénk, hogy „akkor igazából minden politikus populista?”; vagy egyszerűen minden olyan politikusra, akit nem szeretünk, rásüthetnénk, hogy populista. Véleményem szerint ez két (túl)általánosításból fakad. Egyrészt ezek a fogalmak magukba akarják foglalni mind a baloldali, mind a jobboldali populista mozgalmakat. Másrészt pedig egyaránt magukba akarják foglalni a gazdasági centrum és a gazdasági periféria, félperiféria országainak ilyen típusú mozgalmait. Ebben a tanulmányban utóbbi problémával szeretnék bővebben foglalkozni.

Ehhez a diskurzushoz ad Kulcsár Kálmán *populista modernizáció* fogalma egy igen érdekes szint. A fogalom lényege, hogy a közép-kelet-európai régióban kibontakoztak olyan alternatív modernizációs mozgalmak, amelyek a modernizáció belső mintájának kiteljesítésére törekedtek, és nem vetették el a történeti gondolkodást, illetve azt nem a modernizációval szembeni védekezésnek, hanem a belső feltételekre támaszkodó fejlődés megteremtése érdekében használták (KULCSÁR, 1989).

Kulcsár elméletének alapja a centrum–periféria elhatárolása. Ennek alapján a történetileg kialakult centrumokban olyan szerves fejlődés jött létre, „amely képes a társadalmi változások elfogadására, a változások »szervesítésére«, így a környezet változásából és saját fejlődéséből adódó folyamatos kihívásoknak megfelelő, a szükséges adaptációt is magában foglaló válaszok kialakítására” (KULCSÁR, 1989: 35). A perifériákon azonban hirtelen és szerveslen fejlődés mutatkozik időközönként, amely később átcsap stagnálásba. A fő probléma ezzel a fejlődési móddal, hogy a változások kívülről, egy külső minta hatására indulnak el, azonban ez a külső minta ritkán alkalmazható torzulásmentesen.

Ezt a mintát szeretnék a populista modernizációs mozgalmak megtörni az *endogén fejlődési koncepció* használata révén. Eszerint a társadalom fejlődését elsősorban belső tényezőkre kell építeni, felhasználva az adott társadalom saját intézményeit és értékeit (KULCSÁR, 1989). Ennek a populizmusnak több megjelenési formája alakult ki, de a főbb

jellemzői megegyeznek: alapja a parasztság vagy a városi ipari szegénység; értelmiségi befolyás, sőt sokszor értelmiségi irányítás alatt áll; az aktuális „nyugati” modellt pedig radikálisan elutasítja.

Ezzel az elméletével Kulcsár, talán akaratán kívül is, belekerült abba a csoportba, akik elfogadják egy régióspecifikus populizmuselmélet létezését, illetve különbséget tesznek progresszív vagy *multitude*-populizmus, illetve reakciós vagy *empire*-populizmus között, attól függően, hogy Nancy Fraser vagy Antal Attila terminológiáját vesszük át (ANTAL, 2017). Ezzel pedig tökéletes keretet teremt a magyar populista tradíció vizsgálatára.

Kulcsár (és nyomában Antal, valamint Bartha Ákos) szerint ennek az irányzatnak az első magyarországi megjelenése a két világháború közötti időszakra tehető, és konkrétan a népi mozgalomhoz kötődik. Véleményem szerint azonban a populista modernizáció első megnyilvánulása Magyarországon jóval korábbi időponthoz köthető: a századfordulóhoz, a Huszadik Század, a Társadalomtudományi Társaság és a Polgári Radikális Párt megjelenésével. Ekkor kezdett ugyanis testet öltetni az a politikai radikalizmus, amely a felbomló liberalizmusból vált ki, és a szocializmusból, valamint a nyugati szociológiából merítve eszméit, majd a magyar valóság megismerésére összpontosítva „elsőnek kínált igazi hazai alternatívát az uralkodó ideológiával szemben” (LITVÁN, 1978: 31).

Ez a tanulmány azzal a kettős céllal íródott, hogy egyrészt bebizonyítsa: ezt a korszakot is lehet a kulcsári elmélettel vizsgálni; másrészt, hogy bemutassa: létezik egy elfeledett tradíciója a közép-kelet-európai populista mozgalmaknak, amelye(ke)t teljesen más fogalmi keretben érdemes elemezni és tanulmányozni a megértéshez, mint nyugati társait. Ehhez pedig a századforduló eszmetörténeti korszakát és perspektíváit kívánom bemutatni – az előbb felsorolt szervezetek vezérének és a kor befolyásos gondolkodójának, Jászi Oszkárnak az írásain keresztül. Azért választottam Jászit, mert a Polgári Radikális Pártnak mindvégig ő volt a vezetője, de elmondható, hogy a Társadalomtudományi Társaságnak, illetve a Huszadik Század körének is vezéregyénisége volt, gondolatai alapvetően meghatározták e csoportosulások működését.

Először bemutatom, hogy Jászi miért utasította el a keleti államfejlődést, a még életében lezajló szocialista forradalmat és a megvalósuló bolsevizmust; majd a nyugati kapitalizmus és a nemzeti eszme Jászi íásaiban összefüggő kritikáit veszem górcső alá; végül pedig azt, hogy milyen alternatív, belső motívumokra építő fejlődést képzelt el ő Magyarországnak számára. Az iméntiek bemutatására szolgáló írásokat igyekeztem úgy összeválogatni a Jászi-életműből, hogy olyan művek szerepeljenek a tanulmányban, amelyek valamilyen formában az esszenciáját képezik Jászi gondolkodásának (pl. *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*). Emellett igyekeztem a válogatás során szem előtt tartani, hogy a Jászi életének különböző korszakaiból származó írások – a pályakezdestől a politikailag aktív éveken át egészen a kései, emigrációban töltött évekig – minél egyenlőbb arányban jelenjenek meg, ezzel is rámutatva, hogy Jászi életművét nem lehet korszakokra osztani, abban következetes fejlődés tapasztalható.

A bolsevizmus kilátástalansága

Jászi a bolsevizmus ideológiáját és a szovjet hatalomgyakorlási modellt több szinten támadja. Elsődlegesen mint ideológiát az eszmék szintjén, visszavezetve azt a marxi tanokra, amiknek abszolutizálását látja a bolsevista propagandában. Jászi szocialistaként ugyan nem veti el teljesen Marx eszméit, de felismeri, hogy azok több helyen reformra szorulnak, képtelenségnek látja, hogy csupán azok alapján fel lehetne építeni egy világrendet. Marx írásainak szent iratként való kezelését így egyértelműen elveti, úgy véli, hogy azokból csak hibás történelembölcselet és helytelen politikai célkitűzések származhatnak, amik egy ország vezetésében hatalmas károkat okozhatnak.

Az oroszországi szocialista forradalmat követően és a rövid életű 1919-es magyar proletárforradalom tapasztalataiból okulva már mint megvalósult hatalomgyakorlási módot is kritizálja a bolsevizmust. Kritikái elsősorban a gazdasági szervezetre és a társadalomszervezésre vonatkoznak, melyeknek központi eleme a diktatúra és a bürokratikus hatalom. A diktatúra azért is fontos tényező Jászi íásaiban, mert abból eredezteti az egész rendszert gúzsba kötő erkölcsi válságot. Utóbbi írásai már jórészt az emigrációban születtek.

Jászi felismerte Marx tanainak dualista, sajátságosan ellentmondó természetét, és azt, hogy több ponton egyszerre tesz egy lépést előre és egy lépést hátra – ezért is látta alkalmazhatatlannak arra, hogy abszolutizált állami ideológiaként, ahogy ő nevezte, „államegyházként” legyen képes működni. Az „egy lépést előre, egyet hátra” motívum legjobb példája Marx gazdasági tanítása, amelyet Jászi a leghosszabban és legrészletesebben bírál (JÁSZI, 1983). Marx ugyanis helyesen ismeri föl a korát szétfeszítő egyenlőtlenségeket és az ipari munkásosztály nyomorát, ám ezekre hibás választ ad. Mindenekelőtt ugyanis Marx vélekedése szerint a termelési erőket úgy lehetne a legjobban fokozni, ha az állam az egész gazdasági apparátust centralizálná, és a kis üzemeket, amelyek életképtelenek és nem hatékonyak, megszüntetné. Emellett az árgazdaságot fel kell váltania a szükségletkielégítési gazdaságnak, ami tulajdonképpen egyet jelent a piac, a verseny és végső soron az egyéni célkitűzések megszüntetésével. Társadalmi termelés és társadalmi szétosztás (amely voltaképpen állami): ez a klasszikus marxi gazdaságtan.

A fő probléma ezzel Jászi szerint az, hogy a termelést csak úgy lehet központosítani, ha ismerik a kielégítendő szükségleteket. Ezeket pedig úgy lehet teljeskörűen megismerni, ha az állam megszabja a szükségleteknek azt a körét, amelyeket a közösség hajlandó kielégíteni. Ezen fő szükségleteket mennyiségben és minőségben előre meg kell határozni ahhoz, hogy közös termelés általi kielégítésük lehetséges legyen. Ennek a hosszú távú fenntartása viszont az emberek vágyainak és gondolatainak olyan mértékű kiegyenlítését és uniformizálását feltételezi, ami a legszörnyűbb disztópiákat idéző szellemi nevelés és befolyásolás, valamint szétágazó és nyomasztó bürokrácia mellett valósulhat csak meg (JÁSZI, 1983: 16–17).

A szellemi munka, az egyéni kezdeményezés és a fölfedezés az ilyen rendszereknek egyébként is achilleuszi pontja. Ugyanis ha a testi munka bére államilag szabályoztatik, akkor a szellemi munkát is kategorizálni kell. Ez vezet a szellemi munka minden nemének egy-egy

hivatalos falanszterbe sorolásához. Mint nem produktív munka pedig a szellemi munka eleve rossz tekintet alá esik a marxi rendszerben (JÁSZI, 1983: 20–21). Mint látni fogjuk, ezért szimpatizál Jászi a főleg szövetkezeti alapokra építő reformszocialista gazdasági modellekkel, amelyeket ő liberális szocializmusnak nevez.

Marx rendszerének másik, Jászi által leginkább bírált része a hibás történelembölcselet. Ennek jól ismert alaptétele, hogy az eddigi történelem osztályharcok története, amely osztályharcokat a kizsákmányoltak vívják a kizsákmányolók ellen. Hogy ki az uralkodó osztály, azt a termelési erők határozzák meg, a termelési erők pedig a mindenkori technológia függvényei. A technológia – és így a termelési erők – változásaival tehát az osztályok közötti hatalmi viszonyok is megváltoznak, ami forradalmakhoz vezet. E forradalmak pedig addig nem jutnak nyugvópontra, amíg az új osztály, melyet a termelési erők predesztinálnak a hatalomra, vezető szerephez nem jut, és át nem alakítja saját céljainak megfelelően a jogrendszert és az alkotmányt. A világtörténelemnek ez a sémája a marxi tanítások szerint csak a proletariátus hatalomra jutásával törhető meg. A munkásosztály alatt ugyanis már nincs elnyomott osztály, amikor tehát a munkásosztály felszabadítja magát, akkor az emberiség egy új korszakba, az osztály nélküli társadalom korába lép. Jászi felismerte, hogy mindez nem más, mint egyetlen nagy világtörténelmi tapasztalat: a francia forradalom és a polgári világrend kialakulásának tapasztalata (JÁSZI, 1983: 29). Ennél is nagyobb probléma azonban, hogy a marxi elmélet a forradalmi dialektika megerősítéséhez, a proletárdiktatúra hamis mítoszához, így erőszakhoz és erkölcsi zuhlásához vezet.

Jászi szerint viszont a társadalmak fejlődési útját nem determinisztikusnak látja, szerinte inkább utat kellene engedni az evolutív fejlődésnek. Elmélete szerint társadalmi változás előzménye a *relatív túlnépesedés*, ami azt jelenti, hogy az emberi elme újabb és újabb vívmányainak köszönhetően a termelési erők egyre növekvő tömege jön létre, amely már nem képes megfelelően elhelyezkedni a régi gazdasági és ideológiai szervezetben. Az ezzel járó frusztráció a forradalmi feszültség állapotába juttatja a társadalmat, amiből csak két kivezető út van: az egyik egy alkotó reformpolitika, amely teret enged az új termelési erőknek; a másik a forradalom, amely erőszakkal zúzza össze a régi világot. Az előbbi az ész és a szabadság fejlődési útja, amelyre Jászi szerint törekedni kell (JÁSZI, 1983: 32–33).

A hiányos és több helyen ellentmondásos marxi tanok dogmatikus szemlélete, hitelvek tétele vezette a magyar, de főleg az orosz bolsevistákat egy olyan államfejlődéshez, ami több szempontból előre kódolható és elkerülhetetlen volt. Az orosz forradalom első éveiben lényegében a Kommunista Kiáltvány és a többi klasszikus marxi irat „előírásai” szerint cselekedtek: piac, verseny és pénz nélküli állami termelésre és szétosztásra törekedtek (JÁSZI, 1925a.: 110). Ám már a kezdeti időszakban kénytelenek voltak egy igen lényeges ponton kompromisszumot kötni: el kellett tűrniük, hogy a megvetett és „reakciós” parasztság a feldarabolt feudális nagybirtokokat magántulajdonba vegye. A gazdasági realitás és a marxi tanok életidegenségének belátása Leninéket később még ennél is nagyobb engedményre, már-már a kommunista tanok elárulására kényszerítette. 1921-ben a NEP (Новая экономическая политика / novaja ekonomicseszkaja polityika), az új gazdasági

politika bevezetésével gyakorlatilag felállították az államkapitalizmus rendszerét. A gazdasági rendszer kimondottan kapitalista elvekkel és munkafegyelem alatt működött tovább, csak éppen az állam ellenőrzése és részesedése mellett. Ehhez azt remélték, hogy külföldi kapitalista tőke fog beáramlani az országba, amit hatalmas kedvezményekkel igyekeztek elősegíteni (JÁSZI, 1925a: 112). Így egy meglehetősen bizonytalan gazdasági és társadalmi rendet teremtettek, amint ugyanis az ipar és a kereskedelem kezdett talpra állni, rövid idő után megakasztották a fejlődést, félve a kapitalizmus újraéledésétől. Radikálisan viszont nem ronthatták le az eredményeket, mert az egyet jelentett volna büdzséjük felborításával és az éhínség visszaállításával (JÁSZI, 1925a: 115). Ennek az ingatag rendszernek a fenntartásához kénytelenek voltak hosszú távú bürokratikus szabályozott diktatórikus elnyomásra be rendezkedni, ami szintén a marxi tanok feladásának számított, hiszen ott a proletárdiktatúra csak egy átmeneti időszak.

A megalakult bolsevista állam ezért nem tarthatott igényt Jászi szimpátiájára, ő ugyanis mindenfajta diktatúrát elutasított. Általánosságban úgy vélte, hogy a diktatúra az erkölcsi autonómia megtagadása: a társadalom egyetlen egyéne és egyetlen osztálya sem lehet jogosult arra, hogy akarát ráerőszakolja a többire. Szerinte a munkásosztály egyébként sem képes a proletárdiktatúra olyan megvalósítására, miként az Marx írásaiban szerepel. A proletárdiktatúra ugyanis, ahogyan pl. Oroszországban megvalósult, nem az osztályuralom megszüntetését, csupán annak megfordítását jelenti. A szocialista ideál megvalósulásához szerinte az osztályharcnál sokkal fontosabb az ész ereje és az erkölcsi öntudat tágulása (JÁSZI, 1918).

Végezetül Jászi nagy hangsúlyt fektetett a bolsevizmus erkölcsi kritikájára: meglátása szerint kora szocializmusának válsága erkölcsi válság (JÁSZI, 1983). Ennek is van a klasszikus marxi tanításokra visszanyúló előzménye, ugyanis már Marx sem látott egyebet az erkölcsi szabályokban, mint nyárspolgári ideológiát, amelyet a hatalom gazdasági és társadalmi céljai eléréséhez kénye-kedve szerint alakíthat vagy rúghat félre. A bolsevik ideológia pedig a marxizmus legrosszabb kiszólásait vette át (JÁSZI, 1983: 26). A bolsevizmus kategorikus imperatívusszá emelte a marxi osztályharcot, ez lett a fő irányítója annak az etikának, amely a régi világ elavult erkölcsi ideológiáját volt hivatott kiszorítani (JÁSZI, 1983: 14).

Nem nehéz belátni, hogy a fenti ideológián alapuló demagóg propaganda milyen káros erkölcsi atmoszférát teremtett az akkori proletariátusban: egy olyan osztály, amely mást sem hall, minthogy ő a haladás egyedüli letéteményese, hivatva van a politikai hatalom megszerzésére, egy új világrend megteremtésére, vele szemben pedig mindenki más elmaradott és elzúllott, természetyszerűleg dob (majd) félre minden erkölcsi és jogi béklyót (JÁSZI, 1983: 47–48).

Ezért követel Jászi etikai revizionizmust a szocializmusban, szerinte ugyanis minden igazi morál nemzet- és osztályfelettséget jelent. Miként elképzelhetetlen számára, hogy pusztán addig tartson az emberségünk, ameddig magyarságunk, németiségünk, ugyanúgy elképzelhetetlen lenne azt állítani, hogy emberségünk pusztán proletár, paraszti vagy polgári

osztály-hovatartozásunk határáig tart (JÁSZI, 1922). Az etikai revizionizmus hozzájárulhat az említett erkölcsi öntudat tágulásához.

A kapitalizmus és a nemzeteszme

Nem kisebb elánnal támadta Jászi a századfordulóra világszerte, de főleg Magyarországon uralkodóvá váló ideológiát, a nemzeti liberalizmust. Jászi szerint ez az ideológia – valamint a polgárság és az arisztokrácia kiegyezése – elárulta a nemzeteszmet, és cserben hagyta az emberek széles tömegét (JÁSZI, 1905). A nemzeteszme Jászi szerint eredetileg azt jelentette, hogy a partikularizmuson túlmutatva közös egységbe, közös kultúrába tömörítik egy ország egész népességét. Ennek alapja a szuverén nép önrendelkezési joga és a törvény előtti egyenlőség volt, amely egy állam területén belül a jólét, a kultúra és a boldogság legmagasabb fokát akarta létrehozni az állam minden egyes polgára számára.

Ez a mozgalom volt az eszmei terméke a középkori világot felváltó modern gazdasági rendnek, mely az egyre erősödő iparon és kereskedelmen alapult (JÁSZI, 1905: 51). Lényegi törekvése a középkori rend megtörése és a feudális urak hatalmának megsemmisítése volt, annak érdekében, hogy új országos kiterjedésű egységes piacokat és szabad fogyasztási területeket biztosítson. Ehhez egységes adminisztrációra és jogrendre volt szükség. A modernizációs gazdasági tendenciák fejlesztették ki tehát a nacionalista eszmét.

A nemzeti liberalizmus volt továbbá az az eszme, amely korai szakaszában egyesítette a régi rend autokratikus súlyát elviselhetetlennek érző népelemeket, tehát a polgárságot és a proletariátust. Ez a szövetség azonban nem tartott sokáig. A harc kimenetele ugyanis Jászi olvasatában az lett, hogy a polgárság kompromisszumos szövetséget kötött a régi rend bizonyos elemeivel, köztük az arisztokráciával, és így a nemzeti államok a proletárság és a parasztság erejével, de a régi nemesség és az új burzsoázia javára létrejött alakulatok lettek (JÁSZI, 1905: 52). Megszűntek a felszabadító, testvériesítő, egyenlősítő törekvések, és a polgárság által megteremtett szellemi és erkölcsi kultúra égisze alatt kialakult az ingatlan és ingó tőkének egy új szövetsége.

Ezzel együtt a hazafiság jelentésköre is megváltozott: a demokráciáról és a nép felemeléséről csak hazug frázisok maradtak, helyüket átvették a gyarmatosítás és az imperializmus jelszavai: Minél nagyobb gazdagságot elérni, minél nagyobb szolgaság árán. „A fő ideál többé nem az egész nemzet, hanem bizonyos tenyészpolitika: konzerválni kell a »honalapító«, »nemzetfenntartó« elemeket, a »történelmi családokat« és természetesen azokat, kik a pénzarisztokráciából ilyenekké szeretnének válni” (JÁSZI, 1905: 53). Így alakult át a nemzeti kultúra osztálykultúrává, a hegemonia és az uralkodó osztály hatalmi pozíciójának fenntartására szolgáló eszközzé, amely az előítéleteket konzerválja, az új törekvéseket pedig távol tartja. „A nemzeti lesz a fő csatakiáltása minden maradi törekvésnek, és az elnyomott néposztályoknak minden újabb küzdelmét igazságosabb jog- és vagyonmegosztás után, mint a haza elleni merényletet denuncálják” (JÁSZI, 1905: 53–54).

Jászit, bár látta, mennyi hibával rendelkezik a nemzeti liberális gondolkör, ugyanakkor azt is be kellett ismernie, mekkora erővel hat ez az irányzat a századfordulón az értelmiségiek és nem értelmiségiek széles táborára – pont ezért foglalkoztatta a szocializmus nemzeti integrálásának eszméje. A bajtársainak írt levelezés tanúsága szerint erre az az ellentmondás vezette, hogy bár belátása szerint, csak a szocializmusból lehet kiindulni, aközben a szocialista párt állítólagos hazaáruló törekvéseinek réme elijeszti az értelmiségnek értékes részeit. Így jutott arra az álláspontra, hogy a szocializmust össze kell békíteni a tiszta érzésű magyar hazafisággal, hiszen egyetlen olyan pont sincs, ahol ez a kettő ellentétben állna. Mint írta, neki és társainak fő feladatuk, hogy bebizonyítsák: az ő internacionalizmusuk ugyanolyan internacionalizmus, mint a kapitalista vállalatok (kartellek, cukorgyárosok) internacionalizmusa, azzal a döntő különbséggel, hogy az övék a nép javát szolgálja, nem pedig a milliomosok zsebeit. Fontos, hogy egyértelművé tegyék: ők nem hazát vesznek el, hanem hazát adnak olyan elgyötört embereknek, akiknek addig nem volt (LITVÁN, 1978: 3334).

Jászi szemléletmódját és a magyarországi vezető réteghez való viszonyát nagyon jól jellemzi vélekedése a nemzetiségi kérdésről. A nemzetiségi kérdés a magyar századforduló talán legfontosabb témája volt, így nyilván Jászinak is bőven akadt róla mondanivalója. A legtöbb megszólalóval ellentétben ő nem nacionalista szempontból vizsgálta, hanem lényegét tekintve osztálykérdésnek tartotta a nemzetiségek ügyét. Történelmi és nemzetközi példákat szemlélve alakult ki meggyőződése, hogy a néptömegek nyelvi és kulturális öntudatra ébredése nem más, mint a demokratikus elv érvényesülése (JÁSZI, 1986). A jobbágytömegek felszabadulása nemzeti törekvések eredményeképp történt, a jogegyenlőség és a szabad áruforgalom követelményei szerint. Ezzel egyidejűleg viszont – mivel a hatalmon lévő osztályok, vagyoni és kulturális hegemoniájukat féltve, saját pozíciójukat képtelenek elválasztani a haza sorsától – a másik oldalon megjelentek azok a sovinizta szölamok, amelyek nemzetiségi veszedelemmel rémisztgetnek, és a haza védelmét a történelmi osztályok gazdasági, hivatali és kultúrmonopóliumának biztosításában látják.

Így jöttek létre különböző országok különböző beolvasztási, asszimilációs törekvései. Jászi Sarah E. Simmons nyomán ezeknek a törekvéseknek két fajtáját különbözteti meg: az arisztokratikust és a demokratikust (JÁSZI, 1986: 99). Az arisztokratikus asszimilációt, amelynek képviselőjeként Oroszország példáját hozza fel, elsősorban a vallási üldözés, a sajtó- és gondolatszabadság visszaszorítása jellemzi, tehát a tulajdonképpeni erőszak. A hasonló törekvéseket a múltat dicsőítő, a hazai intézményeket felmagasztaló sovén ideológia is támogatja, amely alkalmas eszköz arra, hogy a nép szociális követeléseit elterelje és egy fiktív ellenség, a „nemzetiségi veszedelem” ellen irányítsa (JÁSZI, 1986: 102). A demokratikus típus középpontjában ezzel szemben az általános választójog és a legteljesebb polgári szabadság áll. Mint majd később látni fogjuk, Jászi programja utóbbihoz áll közel, nem is lehet másképp, hiszen ő teljesen elutasította az erőszakos asszimilációt. Véleménye szerint, miután egy népnél bekövetkezett a nemzeti öntudatra ébredés, minden erőszakos beolvasztási kísérlet hasztalan, sőt, csak hevesebb reakciót vált ki. A beolvasztás szerinte öntudatlan folyamat: gaz-

dasági szükségszerűség és a magasabb kulturális színvonal utánzása szüli, így a történelem szerint nem is ismer példát erőszakos népbeolvasztásra (JÁSZI, 1986: 98).

Kora hazai nemzetiségi kérdésének megértéséhez ezeken az általánosságokon túl Jászi szerint vissza kell nyúlni a reformkorig, vagyis a feudális rendi állam jogállami modernizációs törekvéseiig (JÁSZI, 1986: 110–126). Ezt a modernizációt az abszolutista állam felülről próbálta a népre oktrojálni, ezzel szemben a vezető magyar nemesi réteg alulról akarta megoldani úgy, hogy néptömegeket szabadítson fel, biztosítva mindeközben a magyar nemesség vezető szerepét, egy közjogilag független országban. Így került rövid időre szövetségbe a nemesség és a jobbágyság, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül, a központosító abszolutizmussal szemben. Az 1848-as forradalom jobbágyszabadító gondolata megerősítette ezt a közelséget, amelyre Jászi szerint egy kiegyenlítő nemzetiségi politika épülhetett volna. A forradalom sorsa és vele a nemzetiségi közeledés víziója azonban megpecsételődött, amikor a magyar nemesség nem volt képes legyőzni nacionalista gőgjét (JÁSZI, 1986: 112).

A vezető magyar társadalmi réteg és a nemzetiségek kapcsolatának következő állomása az 1868-as nemzetiségi törvény volt. Ezt a nemzetiségek mindvégig elutasították, ugyanis kitartottak régi álláspontjuk mellett, hogy a kérdést csak területiális-közjogi alapon lehet megoldani (JÁSZI, 1986: 127–128). Ennek keretében többek között a nemzetiségek mint önálló testületek elismerését, a vármegyéknek nemzetiségek szerint való kikerekítését, a regionális többség nyelvének hivatalossá tételét és nemzeti kongresszusok felállítását követelték, amelyek tagjaikra adót vethetnek ki. Összefoglalva tehát minden egyes nemzetiségből kiváltságos, területi autonómiával bíró nemzetet akartak csinálni. Jászi a nemzetiségeknek ezzel a törekvéssel nem értett egyet, azt a területi partikularizmus, a rendi-feudális élet újraéledésének tartotta, amely figyelmen kívül hagyja a gazdasági-fejlődési szükségszerűségeket (JÁSZI, 1986: 128). Jászi sokkal közelebb érezte magához a klasszikus liberális szemléletet, amelyet Eötvös József is képviselt: ebben még nem szerepeltek magyarosító törekvések és más nacionalista felhangok, a lényeg a nemzetiségek szabad fejlődése és az érzelmekben való egyesítés politikája volt, amelyet az általános jogegyenlőség biztosításával kívántak elérni (JÁSZI, 1986: 128–129).

A magyar nemesség vezető rétegének politikája azonban viszonylag hamar megváltozott, a klasszikus liberalizmus helyét átvették a nemzeti liberalizmus sovíniszta szólamai. A kiegyezés utáni jobbágyszabadítás és az új gazdasági élet hatására a dzsentri réteg elszegényedett, és ezzel Jászi szerint kezdetét vette a „nemesi tenyészpolitika”. Ennek lényege, hogy a tönkrement és a gazdasági életbe visszatérni képtelen magyar nemesség egymás számára tartja fenn az összes hivalt. Ezzel a jövedelmező és kényelmes hatalmi pozíciók mind a dzsentrik privilégiumát kezdik képezni, különösen pedig a vármegye intézménye, ami Jászi szerint a leginkább alkalmas volt arra, hogy ott a züllött és egyéb megélhetésre alkalmatlan dzsentrik egy részét elhelyezzék. Ennek a „tenyészpolitikának” pedig szükségképp magával kellett hoznia egy olyan ideológiát, amely kizárta a más nemzetiségű középosztálybelieket a hatalomból és a hivatalokból (JÁSZI, 1986: 136).

Ez az ideológia kapóra jött akkor, amikor az egyre erősödő ellenzék elkezdte közjogi, függetlenségi kérdésekkel, illetve az osztrák ipar túlsúlya miatti gazdasági és szociális feszültségek felmutatásával támadni a kormánypártot: a nemzetiségi kérdés jó ürügyül szolgált a kellemetlen kérdések elhárítására (JÁSZI, 1986: 137). Ennek hatására alakult ki a kormánypárt és a dzsentrik nemzetiségellenes szövetsége és a nemzetiségeknél bizonyos fokig tapasztalható magyargyűlölet, ami Jászi szerint alapvetően nem nacionalista eredetű volt, hanem a szociálisan kizsákmányolt, vallásában üldözött jobbágyság gyűlölete idegen elnyomóival szemben (JÁSZI, 1986: 116–117).

A fenti elemekből és hatásokból áll tehát össze Jászi korának komplex nemzetiségi kérdése, amelyet ő, mint oly sok mindent, szintén a kormányzók és a kormányzottak osztályharcára vezet vissza; és ebből indul ki, amikor összeállítja később ismertetett megoldási javaslatait „minimális nemzetiségi program” néven.

Egy új Magyarország felé

Mint az eddig leírtakból kiderült, Jászi korántsem gondolta úgy, hogy országa ne szorulna modernizációra. Láttá azonban mind a keleti bolsevista fejlődés, mind a nyugati kapitalista fejlődés hátrányait. Ezért ő elsősorban a magyar történelmi hagyományokra támaszkodó, a nyugati és keleti modellek hibáinak kijavításán dolgozó haladást képzelt el, aminek elsődleges célja az alsóbb néprétegek boldogulásának elősegítése és a hatalmon lévő, az ő elnevezésével élve „agrárfeudális” elit hegemoniájának megtörése, ami mai szóhasználatunkba átültetve egyértelműen populista irányt jelez. A következő négy alfejezetben Jászi elképzeléseinek főbb pontjait mutatom be, először az 1907-es korai radikális programjára, majd a Proudhontól merítő, szövetkezeti modellen alapuló gazdasági elképzeléseire fókuszálva, ezután a gandhista alapokon nyugvó etikai revizionizmusát és végül a minimális nemzetiségi programját elemezve, amelyek reményeim szerint jól megvilágítják a polgári radikális mozgalom természetét. A Proudhonról és Gandhiról szóló részekben kilépek Jászi írásainak keretei közül, és a két gondolkodó munkásságát elsősorban másodlagos irodalmon keresztül mutatom be, mert úgy vélem, szükség van elméleteik részletesebb megismerésére ahhoz, hogy Jászi törekvései jobban érthetőek legyenek. Természetesen igyekeztem a két életmű azon részeit kiemelni, melyek a leginkább relevánsak Jászi gondolkodásának megismerése szempontjából.

A korai program

Jászi mozgalmának programját és a magyar politikai paletta szereplőihez való viszonyát legátfogóbban és legáltalánosabban „Az új Magyarország felé” című korai írásában foglalta össze. A cikk, mely a *Huszedik Század* című folyóiratban jelent meg, Litván György szavai-val élve „a radikális demokrata politika első zászlóbontása” (JÁSZI, 1907: jegyzet). Magának

a polgári radikális pártnak a megalakulására még sokáig kellett ezután várni, de az írás alap gondolatai később is megjelennek a párt kiadványaiban, illetve Jászi későbbi műveiben.

A cikkben Jászi mindenekelőtt kifejti véleményét a nyugati államfejlődés modelljeiről és a történelmi tradíciókról. Előbbiről kijelenti, hogy a hazai modernizációt illetően nem szabad a nyugat felé tekintgetni, ott ugyanis más problémák és más feladatok vannak terítéken. A hagyományokról szólva kijelenti, hogy gyenge és erőtlén az olyan mozgalom és törekvés, amely képtelen beilleszkedni a múlt történelmi erőibe (JÁSZI, 1907: 93–94). Jászi ezzel bekapcsolja mozgalmát a közép-kelet-európai populista modernizációs hagyományba.

Habár elismeri, hogy a nyugatihoz hasonló polgári demokrácia létrehozása az elsődleges feladata jelenleg a magyar modernizációért tenni igyekvőknek, egyúttal felhívja rá a figyelmet, hogy ez pusztán ideiglenes állapot. Erre az átmeneti állapotra azért van szükség, mert meggyőződése szerint az uralkodó agrárfeudalista rendszer hatalma és hegemoniája enélkül és az ipari tőkével való rövid szövetség nélkül nem győzhető le. Azonban ez a szövetség és ez az állapot rövid ideig tarthat csak, a cél ugyanis a munkásdemokrácia, a modern szocializmus kiépítése, hiszen a nyugati kapitalista rendszer gyarlóságait a nyugati tapasztalatokból már jól ismerjük (JÁSZI, 1907: 93). Éppen ezért van szükség egy radikális polgári pártra a cikk megírásakor már létező munkáspárt mellett, hogy differenciálja a haladás radikális híveit. A polgári radikális pártnak a polgári Magyarország eljöveteleért kell küzdenie, meg kell valósítania azokat a reformokat, amik a hatalmon lévő agrár-reakciós párt megdöntéséhez szükségesek, miközben a forradalmi munkáspártnak a munkásosztály érdekeit kell képviselnie, és segítenie a polgári radikalizmust, hogy lerombolhassa azon akadályokat, amik az országban – miként nyugaton is – a valódi munkásdemokrata haladás útjában állnak (JÁSZI, 1907: 94).

Jászi hitet tesz a függetlenségi gondolat eszménye mellett is, amely nála az eredeti függetlenségi eszméhez való visszatérést jelenti. A klasszikus függetlenségi eszme szerint ugyanazt jelenti, mint a világon mindenhol: „az elnyomott, kizsákmányolt gyarmatország felszabadulási törekvését az elnyomó, kizsákmányoló állam alól” (JÁSZI, 1907: 95). Így természetesen ez is osztálykérdésként artikulálódik Jászinál: a függetlenség elsősorban a középosztály érdeke gazdasági szempontból, az arisztokráciát ugyanis rendszerint korrumpálja az elnyomó állam, a nép tömegeinek pedig alapvetően közömbös, ki uralkodik felettük. A középosztálynak szövetséget kell kötnie az alsóbb néprétegekkel, és megnyernie őket az ügyének, mert másra nem támaszkodhat. Ezt csak úgy teheti meg, ha a demokrata szellemiségű haladás élére áll, ezzel aktivizálva az alsóbb néprétegeket, megszüntetve közömbösségüket az ügygel kapcsolatban. Ezért „a világ minden függetlenségi harca egyszersmind mint a demokrata törekvések melegágya jelentkezik, mely az osztályellentéteket ideig-óráig nivellálja” (JÁSZI, 1907: 95). Ez a klasszikus függetlenségi gondolat Jászi megítélése szerint a századfordulóra korrumpálódott, és demagóg, sovíniszta, agrárfeudális szólamokkal telítődött, amelynek elfeledték alapvetően demokratikus gyökereit. A függetlenség ügyét arra használják, hogy a szociális problémákat közjogi kérdésekkel elfedve azonos helyzetben lévő néprétegeket ugrasszanak egymásnak nacionalista alapon,

hasonlóan a nemzetiségi kérdéshez. Ezért a polgári radikális párt feladata, hogy a függetlenségi eszményt visszavezesse klasszikus forrásaihoz, és kijelölje az eszközöket és az utat eléréséhez (Jászi, 1907: 98).

Jászi már ebben a művében kitér a gazdasági átalakítással kapcsolatos javaslataira, általánosságban. Ezek fő pontjai a gazdasági önállóság, aminek lényege, hogy a hazai termelés elégítse ki a hazai fogyasztást; az uzsoraüzletek visszaszorítása, és a tőke belekényszerítése társadalmilag hasznos és produktív befektetésekbe; végül pedig a *latifundiumok* elleni küzdelem, ami azt jelenti, hogy a nagybirtokokat felosztva, termelői, fogyasztói és értékesítő szövetkezeti hálózat segítségével meg kell teremteni az intenzíven gazdálkodó kisbirtokok rendszerét (Jászi, 1907: 101).

További lényeges eleme a modernizációnak Jászi programjában a nemesi vármegyék átalakítása a legszélesebb alapokon nyugvó népi önkormányzattá. A nép szellemi és kulturális állapotának fellendítéséhez közoktatási reform szükséges, aminek a valláserkölcsi népbutítás eltörlésén, a gazdasági és technológiai ismeretek, valamint a humánus kultúrtörténelem oktatásán kell alapulnia, hogy megágyazzon a termékeny és alkotó munkának, valamint az emberszerető béke etikájának. Szükség van továbbá az egészségügy teljes államosítására és teljes gondolat-, sajtó-, gyülekezési, egyesülési stb. szabadságra, ugyanis a társadalmi haladás alapja az eszmék szabad terjesztése. A program megvalósítására pedig az egyházi birtokok szekularizációja, az improduktív osztályok anyagi terhelése és egy progresszív adó bevezetése jelentene fedezetet (Jászi, 1907: 101–102).

Jól foglalják össze a mozgalom és a program szellemiségét Jászi híressé vált szavai:

Ha rozoga lett házatok, ha dűledeznek a falai, mit csináltok? Zászlót tűztök ki rá, avagy nemzetiszínűre festitek, hogy össze ne omoljék? Ugye nem, hanem megerősítitek a falakat, esetleg új fundamentumot ástok neki. A nemzet házával is úgy van: a külső dísz mit sem használ, ha az alapok ingadoznak. A nemzeti lét alapja pedig a nép ereje, gazdagsága, műveltsége. (Jászi, 1907: 100)

A szövetkezetiségre épülő gazdaság – Proudhon

Jászi a bolsevizmus gazdasági problémáit alapvetően abban látta, hogy az túlságosan dogmatizálja Marx gazdasági téziseit anélkül, hogy észrevenné, hogy azok ellentmondanak az emberek természetének, így szükségszerűen hibásak. Szerinte a megoldás a majdani munkásdemokrácia gazdasági modelljének kialakításához ezért nem a marxi tanok kivonatolásában, hanem azoknak újragondolásában, megreformálásában rejlik. Ebben ő Adam Smith és Henry George tanait hívja segítségül, de leginkább Proudhon gondolataira támaszkodik. Míg előbbi kettő legtöbbször csak említés szintjén jelenik meg írásaiban, addig Proudhon nemcsak név szerint szerepel, de gondolataival gyakran akkor is találkozunk, mikor Jászi explicite nem hivatkozik rá. Néhol úgy említi, mint a jövő társadalmának Marxnál sokkal tisztább leíróját (Jászi, 1930a), Károlyi Mihálynak is figyelmébe ajánlja az emigrációban

(JÁSZI, 1930b), sőt már a nemzetiségi kérdésről szóló művében is kifejti, hogy csak az intenzív, szövetkezeti alapokon nyugvó kisbirtok lehet a gazdaság motorja, nem pedig a *latifundium* vagy az izolált kis- és törpebirtokok, amik akkoriban jellemezték a nemzetiségi vidéket (JÁSZI, 1986: 217). Tekintve, hogy Jászi elképzeléseinek immanens részét képezte a szövetkezeti-ségre épülő gazdaság, koncepciójának értelmezéséhez elkerülhetetlen, hogy megértsük proudhoni gondolatrendszer lényegét.

Proudhon kiinduló tézise, Marxhoz hasonlóan, az elidegenedés, amit ő gazdasági és politikai téren érzékelt. A politikai elidegenedés lényege, hogy az emberiség történelme során antropomorfizálta saját kollektív erejét, és létrehozta Istent vagy az államot, fejlettségi szintjének megfelelően. Az így létrehozott intézmények azon személyek vezetése alá kerültek, akik a leginkább tudták manipulálni a kollektív tudat e szimbólumát és racionalizálni a kollektív erőt, természetesen úgy, hogy saját képüknek megfelelően formálták, miközben kizártak mindenki mást ebből a hatalomból. Így jött létre előbb a vallás, ami kezdetben a leghatékonyabban tudta racionalizálni az évszakok ciklikus váltakozását, valamint az élet és halál körforgását; amint azonban a társadalom politikai és gazdasági tudása elért egy bizonyos szintet, ez fokozatosan visszaszorult, és helyét átvette egy másfajta hierarchia: fokozatosan megjelent a modern állam (PRICHARD, 2013: 103–104).

A gazdasági elidegenedés pedig tulajdonképpen a munka elidegenedése az embertől, aminek a kifutása az, hogy a kapitalista társadalmakban a munkás teljesen elveszíti a kapcsolatot a munka termékével, ezzel összefüggésben pedig egy, az uralkodó osztály által előzetesen meghatározott értékszint szerint kap bért, ami természetesen jóval kisebb, mint igazi értéke. A kapitalista burzsoázia, hasonlóan a korábbi társadalmak vezető osztályaihoz, úgy írja le ezt az állapotot, mint természetes, szükségszerű, megváltoztathatatlan és történelmileg determinált jelenséget. Proudhon szerint ez egyáltalán nincs így: az uralkodó osztály parazitája a munkásoknak és a polgároknak, és rossz célra használja fel a társadalom kollektív erejét. Ennek alapja, hogy a tőkések képesek úgy manipulálni a kollektív tudatot, hogy legitimálják vele a fennálló rendszert, ám amint sikerül tenni ez ellen a manipuláció ellen, azzal a legitimálás is véget ér. Ezért látja úgy Proudhon, hogy korának anyagi-szociális válsága egyben intellektuális válság is, amely ellen az elidegenedés megszüntetésével kell küzdeni. Utóbbihoz szükség van egy olyan politikai filozófiára, amely képes bemutatni, hogy miben is áll ez az elidegenedés, és képes visszaállítani a társadalom rendjét a helyes irányba (PRICHARD, 2013: 105–106). Ez a filozófia számára nem más, mint az anarchia, a közösségek önigazgatása.

Proudhon elutasította a kommunizmust, annak terminológiájával sem élt (tekintve, hogy az ő korában ez még nem volt kiforrott); ő a „panarchia” kifejezést használja, egy ernyő alá vonva a kommunisztikus törekvéseket, a rousseau-i republikanizmust és középkori alternatív mozgalmakat, illetve azok továbbélését. Proudhon szerint a társadalom felépítését a természetes közösségek önigazgatására kell alapozni. Ez az elképzelés a munkával kapcsolatos felfogásából indul ki: a liberális gazdasági rend csak a termékkel törődik, a munkással nem, másfelől viszont a klasszikus baloldali filozófiák a munkásosztályt egységes, monolitikus

egészként vizsgálják. Proudhon rámutat arra, hogy a munkásréteg komplex, folyamatosan változó eleme a társadalomnak. Ezért, a többi természetes közösséghez hasonlóan, a munkásokat sem egységesen, hanem az egyes munkást sajátmunkahelyének közösségében illeti meg az öngazgatás joga. Természetes közösségek alatt Proudhon egyébként a társadalom azon csoportjait érti, amelyek potenciálisan rendelkeznek kollektív tudattal és kollektív erővel. Mint ilyenek, politikai képességgel is bírnak, ennél fogva egy szabad társadalom felépítésének alapját jelenthetik (PRICHARD: 135–155).

Jászi nem fogalmaz ennyire radikálisan, ő nem is anarchistaként határozza meg magát, de a proudhoni gondolat visszaköszön nála, amikor arról ír, hogy a gazdaság szereplőit társadalmi ellenőrzés alá kell vonni (JÁSZI, 1925c). Természetesen ezt a társadalmi ellenőrzést nem a bolsevista állami tulajdon alapján képzei el, hanem a munkások, vállalkozók, szakemberek vegyes önkormányzataként, szövetkezeteként, ami felel a termelés célszerű rendjének meghatározásáért, valamint a munka és tőke részesedésének helyes megállapításáért. Jászi magát egyébként sokszor liberális szocialistaként határozta meg, ha gazdasági kérdésekről volt szó. Természetesen Jászi liberalizmusa nem hasonlítható a mai kor (neo-) liberalizmusához, de még Jászi saját korának liberalizmusához sem. Jászi arra törekedett, hogy a klasszikus liberális és marxi tanokat megreformálja, és azok alapvető szellemiségében utat mutasson a magyar modernizációhoz. Erre volt alkalmas eszköz számára Proudhon és a szövetkezeti eszme, ebben talált egy olyan egyedi gondolatot, amely szervesen illeszkedhet a magyar fejlődési sajátosságokhoz is. Jól látta, hogy a proudhoni elvek meghonosítása egyszersmind gondolkodásmódbeli változást is jelentene, ami elvezethet gazdasági programjának megvalósulásához. Ez, mint láthattuk, elsősorban a gazdasági önállóságon, a tőke társadalmilag hasznos és produktív befektetésekbe való belekényszerítésén, valamint a nagybirtokok felosztásán és a szövetkezeti hálózat létrehozásán alapult.

Az etikai revizionizmus – Gandhi

Jászit a két világháború között mélyen foglalkoztatta az etika és az erkölcsi megújulás kérdése, ugyanis Európa, valamint a baloldal válságát elsősorban erkölcsi válságnak tekintette (JÁSZI, 1925b). Előre látta a nyugati és keleti államalkotó ideológiákban rejlő hajlamot a pusztításra, ezáltal az emberéleteket fenyegető veszélyt – amiben a történelem később igazolta őt. Felhívta a figyelmet arra, hogy az erőszak tömegvallássá kezd válni. Különös érdeklődéssel figyelte Indiában Gandhi mozgalmát, mely mindenekelőtt békét és szeretetet hirdetett, s amelyben Jászi Tolsztoj evangéliumának továbbvitelét látta.

A gandhizmus két központi fogalma a *satja* és az *ahimsza*, mindkettő eredete az indiai mitológiába nyúlik vissza (IYER, 1973). A *satja* az isteni eredetű igazsághoz való ragaszkodás. A kanti kategorikus imperatívushoz hasonlóan a *satja*, vagyis az „abszolút igazság” Gandhi szerint minden etika, politika és vallás elsődleges forrása. A szó egyébként a *sat* igéből származik, ami annyit jelent, mint igaznak, bölcsnek, helyesnek lenni. Gandhi szerint mivel mindnyájan a kozmosz részei vagyunk, létezik az emberben egy abszolút igazság, mely

egyszersmind a legnagyobb erkölcsi érték és a legmagasabb rendű emberi cél, s amelyhez mindennapi életünket szabnunk kell, máskülönben értéktelen és haszontalan marad. Ezt az igazságot ő Istennel és a világegyetemmel azonosította.

Gandhi volt annyira pragmatista, hogy tudta, ez a gondolat nem képes tömegeket megszólítani, ezért sokszor beszélt az abszolút mellett relatív igazságról is. Ennek lényege, hogy az egyes ember igazságkeresése mindvégig egy kísérlet. Az embernek mindvégig azzal a meggyőződéssel kell cselekednie, hogy ő az abszolút igazság szerint jár el. Az első lépcső tehát mindig az önmagunknak való megfelelés. Ha az egyén mégis csalódik ebben a feltevésében, és kiderül, hogy tevékenysége nem felelt meg mindenben az igazságnak, akkor az embernek változtatnia kell az életén, és mindvégig képesnek kell lennie erre a változásra. Sőt, kötelessége állandóan fejleszteni a saját igazságát. Egyedül így juthat el a relatív igazságtól az abszolút igazsághoz. A *szatja* nemcsak az egyéneknek, de a társadalmi és a politikai közösségeknek is utat jelöl. Az egyének ugyanis hosszú távon csak olyan programokban képesek részt venni, amelyekben megbíznak, a bizalom alapja pedig az igazság stabilitása (IYER, 1973: 150–176).

Az *ahimsza* eredete szintén mélyen az indiai kultúrkörbe nyúlik vissza, jelentése: „erőszakmentesség”. Szűkebb értelmében az öléstől való tartózkodás, tágabb értelemben pedig minden olyan cselekedettől való mentesség, amivel mást fizikailag bántunk. Az *ahimsza* fő üzenete Gandhi szerint minden nagy vallás tanításaiban megtalálható – a Bibliában, a Koránban és a Bhagavad-gítában, a hindu vallás legszentebb iratában is –, ám ő, saját bevallása szerint, Tolsztoj „Isten országa bennünk van” című művének elolvasása után vált ennek az elképzelésnek a hívévé. Gandhi a lehető legkiterjesztőbben értelmezte az *ahimsza* jelentését. Kétfajta *ahimszáról* beszélt: egy negatív *ahimszáról*, ami a minden bántó cselekedettől és gondolattól való tartózkodást jelentette; és egy pozitív *ahimszáról*, ami pedig a szeretetteljes és nagylelkű cselekvésre való hajlamot foglalta magában. Az *ahimsza* így nemcsak az ellenséggel való méltányos bánásmódot jelenti, hanem végső soron magának az ellenség létezésének a tagadását. Gandhi szerint az államnak is ezen elv alapján kellene működnie, mert a békés párbeszéddel meghozott döntések hosszú távon előnyösebbek, mint az erőszakkal kikényszerítettek. Gandhi célja egyre több és több ember megszólítása volt, akik az erőszakmentességet nem távoli célként vagy utópiaként szemlélik, mely egyszer talán majd elérhetővé válik, hanem a társadalmi és politikai cselekvésben valóságosan érvényesülő elvként (IYER, 1973: 178–192).

Jászi, habár érdekes és számos pontjában megfontolandó kezdeményezésnek tartja Gandhi tanítását, annak veszélyeire is felhívja a figyelmet (JÁSZI, 1925b). Szerinte a teljes passzív rezisztencia és az erőszak maradéktalan eltűrése nem reális és nem is helyes magatartás, mindez ugyanis rossz hatással van az emberi és közösségi lélekre. Mindazonáltal jó kiindulópontot jelenthet egy etikai megújuláshoz. Mint már szoltunk róla, kora szocializmusának válságát Jászi elsősorban erkölcsi válságnak tekintette. A marxi osztályharc imperatívusszá emelése és a munkásosztály feldicsőítése, mindenek felett álló voltának hangsúlyozása szerinte káros erkölcsi atmoszférát teremtett. Ezért vélte volna előre mutatónak, ha a proletárság és annak politikai vezetői tanulnának Tolsztoj és Gandhi elveiből.

A minimális nemzetiségi program

Mint a probléma bemutatásánál láthattuk, Jászi alapvetően demokratikus és osztálykérdésként szemléli a nemzetiségi kérdést, megoldási javaslata is ebben a keretben marad. Jászi *minimális nemzetiségi programjának* két fő része van, az egyik a nép nyelvén való oktatás, közigazgatás és bíraskodás, a másik pedig a nemzetiségek nyelvének és kultúrájának szabad fejlesztéséhez való jog (JÁSZI, 1986: 245). Jászi programját az az alapvető felismerés szülte, hogy a nemzetiségek helyzetét két fő problémakör határozza meg, a számukra hátrányos közigazgatás és az iskolarendszer.

A közigazgatás és az igazságszolgáltatás bajainak lényege Jászi szerint az egész rendszert átható jogbizonytalanság, erőszak és osztálygőg. A közigazgatás szerinte ténylegesen még mindig születési alapon működik, és egyetlen feladata, hogy az állami akaratot az urak osztályérdekeinek megfelelően határozza meg. Még ahol osztálygőg és hatalmi önkény nem tapasztalható, a nép nyelvének hiányos ismerete ott is aláássa a jogrendet, és olyan szinten sérti meg a polgári jogegyenlőséget, hogy amellettt igazságos kormányzás nem képzelhető el. Mindez tovább fokozza a kapitalizmusra jellemző általános jogegyenlőtlenséget, ahol a szegény ember, anyagi szűkössége miatt, egyébként is jogfosztottabb a gazdagnál (JÁSZI, 1986: 210–213). A nemzetiségi népcsoportok így válnak többszörösen jogfosztottá a magyar közigazgatás rendszerében. Ennek kiküszöbölésére Jászi szerint a vármegyei, a városi és a községi önkormányzati életet a legteljesebb demokrácia jegyében kell fejleszteni, a nemzetiségi kisebbségeknek biztosítva, hogy anyanyelvüket használhassák, azon bocsátkozhassanak tárgyalásokba (JÁSZI, 1986: 247).

Az oktatás területén a legfőbb problémát az iskolai kényszermagyarosítás, és az ebből következő kulturális elmaradottság jelentette a nemzetiségek körében. Ebben az időben a magyar volt az oktatás kizárólagos nyelve. Jászi rámutatott, hogy ezzel csak kárt okoznak, azt viszont kevésbé érik el, hogy a nemzetiségi néptömegek nyelve magyarrá váljon, mivel azt elsődlegesen a gazdasági és kulturális kapcsolatok alakítják ki, nem az iskola. A magyar nyelvű oktatással tehát mindössze annyit érnek el, hogy a tót, román stb. néptömegek nem lesznek képesek elsajátítani azt a „kulturminimumot”, ami az európai szintű közigazgatásban és gazdaságba való bekapcsolódáshoz szükséges (JÁSZI, 1986: 222–223). Jászi szerint a nemzetiségi kérdés központi problémájának megoldásához elengedhetetlen a népiskolák felállítása. A népiskolákban az elemi szintű iskoláztatásnak nemzetiségi tannyelven, azaz a nép anyanyelvén kell folynia, így a néptömegek megszerezhetik a mindennapi élet hasznos ismereteit. Emellett a hivatalos állami nyelv is tanítandó, de nem olyan mértékben, hogy az a többi hasznos ismeret rovására menjen. Továbbá a nemzetiségi vidékek középiskoláiban katedrákat kell felállítani a vidék többségi nyelvének és irodalmának tanítására, az egyetemeken ugyanígy, hogy az adott nemzetiség nyelvének, irodalmának és történelmének hatékony ápolása megvalósulhasson (JÁSZI, 1986: 247–248).

Ezen alapelvek Jászi rendszerében nem csupán egy elszigetelt kérdés megoldására irányulnak, hanem hozzájárulnak az ország modernizálásához, s mint ilyenek, elkerülhetetlenek.

Ezt több írásában ki is fejezi Jászi:

Nekünk ezerszer inkább kell a demokratikus népparlament, mint a nemzetiségi gyerekek kényszermagyarosítása. Nekünk ezerszer inkább kell liberális egyesülési törvény, mint magyar himnuszénekeltetés Balázsfalván. Nekünk ezerszer inkább kell a föld felszabadítása, mint csak magyarul beszélő szolgabíró Trencsénben. És a fejlődő magyar iparért rögtön odaadnók a tót és román vidék nyomorgó falvainak egynyelvű cégfeliratait. (JÁSZI, 1986: 242)

A fejlődés és modernizáció csak egy irányban képzelhető el szerinte: a demokrácia és a jogegyenlőség irányában (JÁSZI, 1986: 243).

Összefoglalás

Jelen tanulmány keretei sajnos nem adnak módot arra, hogy Jászi gondolkodásának minden ágára kitérjek, nem került szóba például Jászi Adam Smith-hez, Laski államelméletéhez és az angolszász társadalomelmélethez való viszonya – ezek további kutatásra várnak. Igyekeztem leginkább a Jászi publicisztikáiban rendre visszatérő gondolati elemeket és értelmezési irányokat kiemelni. Remélem, mindezzel együtt sikerült meggyőzően érvelnem a magyar századforduló egyik központi alakja, Jászi Oszkár munkásságának ma is irányadó gondolkodástörténeti jelentősége mellett.

Jól látható, hogy Jászi populizmusa nemcsak a kulcsári keretbe, de a Mudde, Müller és Pappas által megalkotott fogalmi hálóba is beleillik, amennyiben korrupt elitről (nemzeti liberális „tenyészpoltika”) és tiszta népről beszél, emellett egyfajta értékalapú politizálást helyez a középpontba, illetve rendszeresen hangoztatja a közjó fontosságát, valamint kora liberalizmusával való szembenállását. Amellett, hogy Jászi gondolatai beleillenek a mai *mainstream* populizmusfelfogásba, azt is látnunk kell, hogy magatartása egyáltalán nem hasonlít a ma populistaként számontartott mozgalmakéra és politikusokéra. Ezzel visszajutunk az eredetileg felvetett problémához, miszerint a populizmuskutatásban ma elterjedt tudományos fogalommeghatározások egy kalap alá vesznek egymástól nagyon sok mindenben, (esetenként teljesen) különböző politikai mozgalmakat, csoportosulásokat. Ezért javaslom egy új, sajátosan progresszív közép-kelet-európai populizmusfogalom megalkotását: az olyan mozgalmakat sorolnám ide, amelyek saját belső tényezőikre alapozva akarják modernizálni a társadalmukat, emellett pedig komoly hangsúlyt fektetnek arra, hogy kiterjesszék a nép képviselétét. Ez a terminológiai javaslatom még nem teljesen kidolgozott, további kutatást, illetve további mozgalmak megismerését igényli a közép-kelet-európai térségből. Előbbi fenntartások mellett is remélem, hogy e sajátos kritikai szemléletmód alkalmazásával, ha kis mértékben is, de sikerült konstruktívan hozzájárulnom a populizmussal kapcsolatos vitához.

A Huszadik Század köre és a Társadalomtudományi Társaság a saját idejükben szerve-
sen illeszkedtek a nemzetközi baloldali hagyományokhoz – elég, ha csak a XIX. század végi
amerikai farmermozgalomra gondolunk, vagy a narodnyikokra Oroszországban; illetve
a későbbi magyar alternatív mozgalmak gondolkodásának is fontos részét képezték: a két
világháború közötti időszak népi mozgalma több ponton visszanyúlt hozzájuk (pl. szocioló-
gia hagyománya), de még Bibó István írásaiban is sokszor visszaköszönnek akár a fent leírt
gondolatok. A kommunizmusként fémjelzett rendszerben (amit Jászi a maga alkotta elem-
zési keretben valószínűleg államkapitalista jelzővel illetett volna) Jászi koncepciója kiszorult
a közgondolkodásból. A rendszerváltás után történt ugyan kísérlet annak rehabilitására
(Litván György például hatalmas munkát végzett ez ügyben), ám ez kevésbé volt sikeres, így
mára félő, hogy a Jászi által megfogalmazottak pusztá gondolkodástörténeti rekvizitumokká
válnak. Remélem, tanulmányommal e tendencia ellen is sikerül tennem.

Felhasznált irodalom

ANTAL Attila (2017): *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Buda-
pest, Napvilág Kiadó.

LYER, Raghavan N. (1973): *The Moral and Political Thought of Mahatma Gandhi*. London,
Oxford University Press.

JÁSZI Oszkár (1905): Szocializmus és hazafiság. In LITVÁN György – VARGA F. János (szerk.,
1982): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 49–61.

JÁSZI Oszkár (1907): Az új Magyarország felé. In LITVÁN György – VARGA F. János (szerk.,
1982): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 89–106.

JÁSZI Oszkár (1918): Proletárdiktatúra. In GYURGYÁK János – KÖVÉR Szilárd (szerk., 1989):
Jászi Oszkár, A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Budapest,
Századvég. 9–10.

JÁSZI Oszkár (1922): A bolsevizmus erkölcsi válságához. In GYURGYÁK János – KÖVÉR Szilárd
(szerk., 1989): *Jászi Oszkár, A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformá-
ciója*. Budapest, Századvég. 104–107.

JÁSZI Oszkár (1925a): Az orosz szfinx. In GYURGYÁK János – KÖVÉR Szilárd (szerk., 1989):
Jászi Oszkár, A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Budapest,
Századvég. 108–116.

JÁSZI Oszkár (1925b): Erőszak vagy passzív rezisztencia. A bolsevizmus és a gandhizmus
vitája. In GYURGYÁK János – KÖVÉR Szilárd (szerk., 1989): *Jászi Oszkár, A kommunizmus
kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, Századvég. 117–124.

JÁSZI Oszkár (1925c): Haldoklik-e a liberalizmus? In GYURGYÁK János – KÖVÉR Szilárd
(szerk., 1989): *Jászi Oszkár, A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformá-
ciója*. Budapest, Századvég. 201–207.

- JÁSZI Oszkár (1930a): Újabb adalék a bolsevizáló lélek természetrajzához In GYURGYÁK János – KÖVÉR Szilárd (szerk., 1989): *Jászi Oszkár, A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, Századvég. 143–150.
- JÁSZI Oszkár (1930b): Áloktóbrizmus és bolsevizmus. Károlyi Mihály új programja. In GYURGYÁK János – KÖVÉR Szilárd (szerk., 1989): *Jászi Oszkár, A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, Századvég. 151–169.
- JÁSZI Oszkár (1983): A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. In GYURGYÁK János – KÖVÉR Szilárd (szerk., 1989): *Jászi Oszkár, A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, Századvég. 11–103. o.
- JÁSZI Oszkár (1986): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Gondolat.
- KULCSÁR Kálmán (1989): *A modernizáció és a jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- LITVÁN György (1972): A szociológia első magyar műhelye. In GYURGYÁK János (szerk., 2008): *Litván György, Magyar gondolat – szabad gondolat: Válogatott történeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 105–136.
- LITVÁN György (1978): „Magyar gondolat – szabad gondolat”. In GYURGYÁK János (szerk., 2008): *Litván György, Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 15–104.
- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2012): Populism and (liberal) democracy. In MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (eds.): *Populism in Europe and the Americas Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge University Press.
- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2017): What is populism? In MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (eds.): *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- MÜLLER, Jan-Werner (2016): What Populists Say. In MÜLLER, Jan-Werner: *What Is Populism?* University of Pennsylvania Press.
- PRICHARD, Alex (2013): *Justice, Order and Anarchy. The International Political Theory of Pierre-Joseph Proudhon*. New York, Routledge.
- PROUDHON, Pierre-Joseph (1991): Mi a tulajdon? In BOZÓKI András – SÜKÖSD Miklós (szerk.): *Anarchizmus*. Budapest, Századvég Kiadó. 30–44.

Bagi Eszter Borbála

POPULIZMUS ÉS VALLÁS JOBB- ÉS BALOLDALON: ESETTANULMÁNYOK AMERIKÁBÓL

Bevezetés

Populizmus és vallás viszonya kevésbé feltárt aspektusa az egyébként jelentős tudományos figyelemnek örvendő populista kérdéskörnek (MUDDE, 2016). Bár az utóbbi években kétségtelenül történtek ezzel kapcsolatban előrelépések, az ide sorolható munkák szinte kizárólag az európai jobboldali populizmus vizsgálatához kapcsolódnak, és egy nagyon sajátos használatát térképezik fel a vallásos referenciáknak (ld. BRUBAKER 2017, MARZOUKI et al., 2016; MONTGOMERY – WINTER, 2015), ami kevésbé magához a populizmushoz, mint inkább bizonyos populista szereplők nativizmusához kötődik. Bár ez a különbségtétel nem élvez feltétlen konszenzust a témával foglalkozó szerzők körében, abban viszonylagos egyetértés van, hogy a populista jobboldal számára a vallás nem mint hit, hanem mint identitáselem – a „mi” és „ők” közötti különbségtétel eszköze – jelenik meg (ÁDÁM – BOZÓKI, 2016; PELINKA, 2015; MARZOUKI et al., 2016; MONTGOMERY – WINTER, 2015; ZÚQUETE, 2008b). Mindeközben populisták a jobboldalon kívül is használnak vallásos terminológiát, azonban ezen megnyilvánulásokat a szakirodalom nagy része vagy teljes egészében figyelmen kívül hagyja, vagy pedig opportunistikusnak minősíti és nem foglalkozik vele mélyebben (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2011). Miközben az opportunistikus jelleg akár igaz is lehet, és mutat némi hasonlóságot a jobboldali populizmust vizsgáló irodalom következtéseivel, felmerül a kérdés: meddig terjed a hasonlóság? Ha a vallásosság a baloldali populizmus esetében nem a nativizmushoz kapcsolódik, akkor mihez? És miben más ez, mint a jobboldali populizmus kirekesztő vallás(osság) használata? Mitől függ, hogy mikor és hogyan használják a populista szereplők a vallást, illetve a vallásos retorikát? Milyen vallásra építkezve? Hogyan befolyásolja mindez az érintetteknek a vallás intézményesített formáihoz való viszonyát?

Még úgy is, hogy a vallásosság nem minden populista szereplő számára egyformán hangsúlyos, a fenti kérdések részletesebb vizsgálata fontos adalékokkal szolgálhat a populizmus természetére vonatkozóan. A tanulmány célja mindennek megfelelően összehasonlítani: hogyan használja – vagy épp nem használja – a vallásos retorikát a jobb- és a baloldali populizmus, mik a főbb különbségek a kettő között, illetve milyen közös tulajdonságokon

osztóznak. Végül soron a dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyiben tehető releváns distinkció bal- és jobboldali populizmus között a vallásos retorika tekintetében, és amennyiben tehető, milyen mélyebb következményei lehetnek az eltérésnek. A lehető legteljesebb kép érdekében ezeket a kérdéseket szerencsés lenne több régió vizsgálatával felderíteni, azonban mind az összehasonlíthatóság, mind pedig területi okok a kör szűkítését indokolják. Ennek fényében a dolgozat a jelenséget egy kontinensen és két régióban vizsgálja: Észak-Amerikában és Latin-Amerikában. Az alapvető különbségek ellenére a két régió többé-kevésbé megegyezik abban, hogy az itt található országok társadalmi megnevezésénél inkább vallásosak, és hogy a populizmus mindkét régióban viszonylag gazdag hagyományokkal rendelkezik. A fenti kérdések vizsgálatához a dolgozat hat esetet vizsgál részletesebben: három Latin-Amerikából – a baloldali populista Hugo Chávez (Venezuela) és Evo Moralest (Bolívia), valamint a jobboldali Alberto Fujimorit (Peru); három pedig az USA-ból – a bal- és jobboldali jegyeket egyaránt viselő Néppártot, illetve a jobboldali George Wallace-t és a Tea Party mozgalmat.

A tanulmány két fő részből áll: míg a következő fejezet azt hivatott tisztázni, hogy mi is az a populizmus, illetve mitől tekinthető bal- vagy jobboldalinak, a harmadik fejezet tér rá az írás szorosabb értelemben vett témájának tárgyalására – vallás és populizmus viszonyának kérdéseire, a fentebb említett két régió példáin keresztül.

Ezerarcú populizmus

A populizmus nemcsak az egyik legnépszerűbb, de az egyik leginkább vitatott koncepciója is a politikatudománynak. A fogalmat annyi eltérő kontextusban és annyi eltérő szereplőre alkalmazták az idők során, és a különböző definíciókból olyan sokféle létezik, hogy a szakirodalom még abban sem jutott konszenzusra, melyek egyáltalán a legjelentősebb megközelítések, és milyen csoportokra lehet őket osztani.¹ Ebből a zavaros helyzetből következik, hogy abban sincs egyetértés, kik a populisták: a számos meghatározás mellett sok szerző inkább érzésre – rosszabb esetben kifejezetten szimpátia alapján – dönti el, melyik pártra, mozgalomra vagy politikusra illik a kategória (ASLANIDIS, 2016). Mindehhez hozzájárul, hogy a populisták ritkán identifikálják magukat populistaként – nem utolsósorban éppen a kifejezés negatív konnotációi miatt.

¹ Két fő irány fedezhető fel a populizmus definícióinak csoportosítása során: amíg a szerzők egy csoportja a definíció logikája alapján tesz különbséget, mint például Taggart (2000) és Müller (2009), addig mások aszerint kategorizálnak, hogy mi maga a definíció. Id. Hawkins (2009) vagy Mudde és Rovira Kaltwasser (2012, 2017). Az egyes listák pedig még a két fő irányzaton belül sem azonosak, annyira, hogy néha ugyanazon szerzők sem ragaszkodnak saját csoportosításukhoz – bár átfedések előfordulnak. Ezt a zűrzavart tovább erősíti, hogy bár sok szerző tesz különbséget a populizmus egyes alcsoportjai között tartalom, időbeli megjelenés vagy regionális kötöttség alapján, időnként ugyanazt a megnevezést több, egymástól jelentősen eltérő alcsoportra is alkalmazzák. Így például a neopopulizmus megnevezés éppúgy használatos a latin-amerikai populisták második, neoliberális hullámára (ROVIRA KALTWASSER, 2014), mint a XX. század végén megjelenő, elsősorban, de nem kizárólagosan Nyugat-Európára jellemző, szélsőjobbhoz kapcsolódó populizmus jelölésére (TAGGART, 2000).

Jól jelzi a szakmai megosztottság mértékét, hogy néhány szerző még a jelenség létét is vitatja, de legalábbis a populizmus kifejezés használatát (mint „gumifogalom”) elutasítja. Teszik ezt többek között pontosan az egyetértés hiánya, a populizmus sokféle megjelenési formája, valamint a fogalomhoz gyakran kapcsolódó normatív ítéletek miatt: a populizmust mint tudományos kategóriát éppen ezért nemhogy haszontalannak, de egyenesen károsnak tartják (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2017: 5). Mások úgy lépnek túl ezen a terminológiai dilemmán, hogy nem populizmusról, hanem *populizmusokról* beszélnek, elutasítva, hogy létezne egy univerzális definíció (TAGGART, 2000).

Ugyan ezek a kritikák nem alaptalanok, kétségtelen, hogy a kifejezés mind a tudományos világban, mind azon kívül rendkívül széles körben használatos, és már csak ennél fogva sem lehet egyszerűen lesöpörni az asztalról. Ennek megfelelően a definíciók sokasága ellenére egyre inkább kialakulóban van egyfajta korlátozott konszenzus a szakirodalomban. Miközben számos fontos és kevésbé fontos különbség létezik a különböző szerzők által alkalmazott meghatározások között, abban a legtöbben egyetértenek, hogy a populizmus a társadalmat két homogén antagonisztikus csoportra osztja: a tiszta népre és a korrupt elitre, gondolatrendszerének pedig központi eleme az a koncepció, miszerint a politikának mindenekelőtt a népakarat (*volonté générale*) kifejeződésének kell lennie (MUDDE, 2004: 543), akár az emberi jogok és a különböző alkotmányos garanciák ellenében is (ÁDÁM – BOZÓKI, 2016a, 2016b; MARZOUKI et al., 2016; MUDDE, 2007; PELINKA, 2013; ROODUIJN et al., 2014). Ez pedig azt is jelenti, hogy a populizmus lehet ugyan illiberális, de sosem antidemokratikus, legalábbis a demokráciát többségi, közvetlen demokráciaként értelmezve (PELINKA, 2013; MUDDE, 2007).

Az, hogy a populizmus minek tekinthető – politikai stílusnak, diskurzusnak, esetleg ideológiának –, már nagyobb viták tárgya, illetve definíciótól függően a fent vázolt jellemzők gyakran további elemekkel is kiegészülnek. Mivel jelen dolgozatban nincs lehetőség ezeket végigvenni – megtették már sokan mások² alaposabban és nagyobb rálátással –, itt az egyre szélesebb körben elfogadott, Cas Mudde (2004) által megfogalmazott minimális definíciót alkalmazom. Ez a fenti három jellemzővel meghatározott populizmust egy komplementer jellegű (*thin-centered*) ideológiának tekinti, vagyis bár a populizmus mint sajátosan elkülöníthető eszmerendszer avagy gondolkodásmód hasonló tulajdonságokkal rendelkezik, mint teljes (*thick-centered*) társai, azoknál kevésbé kiterjedt, így önmagában nem sokat mond egy sor olyan kérdésről, amiket a teljes ideológiák általában rendeznek (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2011: 22). Emiatt a gyakorlatban a populizmus többnyire más ideológiákkal társul – legyenek azok teljesek vagy komplementerek –, és tiszta formájában ritkán, vagy sosem fellelhető (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012). A minimális definíciónak további előnye, hogy miközben az esetek széles körére alkalmazható, mégsem annyira laza, hogy kiüresedjen: az analízishez megfelelő egyensúly tart tartalmi mélység és széleskörű felhasználhatóság között. A populizmusnak ez az értelmezése így nem csak következetesen alkalmazható kritériumrendszerrel szolgál, morális értéktételektől mentesen, de arra is képes, hogy

² Ld. például Taggart (2000), Mudde és Kaltwasser (2012, 2017) vagy Müller (2016) munkáit ilyen áttekintésért.

megmagyarázza a populizmus sokféle arcát, megfelelő alapot nyújtva a populizmus egyéb eszmékhez való viszonyának vizsgálatához is.

Bal- és jobboldali populizmus

A populizmus önmagában nem baloldali vagy jobboldali, azonban komplementer jellegéből fakadóan – attól függően, hogy milyen más ideológiákkal társul – a gyakorlatban mindkét politikai oldalon megjelenhet. Annak meghatározása, hogy mit jelent pontosan a bal- illetve jobboldali populizmus, mitől lesz bal- vagy jobboldali a populizmus – ráadásul úgy, hogy a különbségtétel Európától az Egyesült Államokon keresztül egészen Latin-Amerikáig értelmezhető és érvényes legyen –, nem könnyű feladat. Mivel a populizmus egy bizonyos társadalmi réteg kiemelése helyett a népre mint egészre hivatkozik, gyakran képes átívelni a klasszikus politikai és gazdasági bal–jobb törésvonalakat (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2011: 20–21). Ezt a bal–jobb törésvonal-felettséget az európai populisták jelentős hányada maga is hangsúlyozza. Ennek ellenére a témával foglalkozó szerzők nagy része egyetért abban, hogy a latin-amerikai populizmus alapvetően baloldali, míg az európai populizmust elsősorban a jobboldalhoz köti a szakirodalom (MARZOUKI, 2016; MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2011; WODAK et al., 2013), azzal együtt, hogy mindkét régióban van példa az ellenkezőjére is. Jelen alfejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy miben fogható meg a distinkció, és milyen következményei vannak.

Magától értetődő lehetőség lenne például a bal- és a jobboldal gazdasági értelemben való megkülönböztetése, tekintve, hogy az régiótól függetlenül nagyjából ugyanazt jelenti. Míg a jobboldal alapvetően piacpárti, addig a baloldal a gazdaságba való állami beavatkozás mellett áll ki. Ez azonban problémássá válik annak figyelembe vételével, hogy egyrészt mennyire szűkös a politikai szereplők mozgástere makrogazdasági tekintetben (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2011: 21–22), másrészt az esetek jelentős részében a gazdaságpolitikai aspektus másodlagos szerepet játszik más, állandóbb ideológiai elemek mellett.³ Így például miközben sok európai jobboldali populista párt vall protekcionista gazdaságpolitikai nézeteket, amit részben ugyan megmagyaráz elitellenességük és nativizmusuk, más, ugyanúgy nativista és populista pártok (mint sokáig az osztrák FPÖ, vagy a skandináv populista pártok) éppen hogy neoliberais gazdaságpolitikát képviselnek. Mindeközben a baloldali populistaként számontartott görög Sziriza, a spanyol Podemos vagy éppen a német Die Linke a jobboldali populistákéhoz hasonló EU-ellenes nézeteket propagál. És bár van példa olyan populista mozgalomra, ahol a gazdaságpolitikai aspektus a leginkább állandó elem, különösen Latin-Amerikában és az USA-ban, még ezekben a régiókban is léteznek olyan populista

³ Mudde és Rovira Kaltwasser (2011) másik érve e nézet visszautasítása mellett azon alapszik, hogy a populizmushoz nem kötődik inherensen a gazdaságpolitikai dimenzió (21–22). Fontos azonban megjegyezni, hogy bár technikailag igaz ez a megállapítás, elméleti szempontból félrevezető. Mivel a populizmus mint komplementer ideológia más ideológiákkal is keveredhet (pontosan emiatt válik jobb- vagy baloldallivá), a kérdés nem az, hogy a populizmus tiszta formájához kötődik-e kifejezett gazdasági dimenzió, hanem hogy a kapcsolt ideológiáknak mi a viszonya a gazdasági aspektushoz. Érdemes tehát Mudde és Rovira Kaltwasser kitételét némileg átfogalmazni: túl azon, hogy a populizmushoz nem kötődik inherensen gazdaságpolitika, az esetek nagy részében a populizmushoz kapcsolt ideológiákhoz sem kapcsolódik egy konkrét gazdaságpolitikai irányvonal.

szereplők, akiket annak ellenére tartanak számon jobboldaliként, hogy egyébként számos kérdés tekintetében baloldali gazdaságpolitikát képviselnek. Az előbbire példa George Wallace populizmusa az 1960-as évekbeli Egyesült Államokban (JUDIS 2016; TAGGART, 2000). Annak ellenére, hogy a gazdaságpolitikai program Latin-Amerikában nagyobb szerepet játszik, mint az északi kontinensen, ez a kép is jóval árnyaltabb, mint azt a szakirodalom gyakorta sejteti (MUDDÉ – ROVIRA KALTWASSER, 2011: 12–13). Így bár a gazdasági bal- és jobb szerinti megkülönböztetés elméletben kecsegtető lehet, és bizonyos esetekben hatékony módszernek is bizonyulhat, a gyakorlatban (tehát az esetek többségében) a populista szereplők gazdaságpolitikai nézetei inkább a körülményektől függenek, és jóval kevésbé konzisztensek, semhogy az a bal-jobb megkülönböztetés alapjául tudna szolgálni.

A Mudde és Rovira Kaltwasser (2011) által alkalmazott – és a jelen dolgozatban képviselt – megközelítés, Norberto Bobbio (1996) definícióját alapul véve, a bal- és a jobboldalt az egyenlőtlenséghez való viszony alapján különbözteti meg. Eszerint míg a baloldal az emberek közötti egyenlőtlenségeket alapvetően mesterségesnek, és emiatt állami beavatkozással megszüntethetőnek tekinti, addig a jobboldal értelmezése szerint ezek az egyenlőtlenségek természetesek és ilyen módon az állami hatáskörön kívül állnak (MUDDÉ, 2007: 26). Ennek megfelelően az európai radikális jobboldali populista pártok nem populizmusuk, hanem nativizmusuk miatt jobboldaliak, minthogy annak egyik alapvető gondolata a különféle etnikumok közötti különbségek természetessége és megváltoztathatatlansága. Ahogy a populizmus Latin-Amerikában domináns változata is elsősorban az úgynevezett „amerikanizmussal” való társulása miatt számít baloldalinak, ami leginkább az adott ország külső erők általi „kiszípolozása” ellen irányul. Az egyenlőtlen helyzet itt nem természetszerűleg alakult ki, hanem alapvetően egy „imperialista erők által konstruált” egyenlőtlenség, amit nem csak meg lehet, de meg kell szüntetni (MUDDÉ – ROVIRA KALTWASSER, 2011: 23). Fontos megjegyezni, hogy még ha az így értett bal- vagy jobboldaliság végső soron a gazdaságpolitikai dimenzióban csapódik is le, akkor sem a bal- vagy jobboldali gazdaságpolitikától lesz bal- vagy jobboldali a populizmus, hanem a gazdaságpolitika mögött húzódó logika bal- vagy jobboldalisága révén. Így például a latin-amerikai populizmus második hulláma nemcsak azért tekinthető jobboldalinak, mert az általa képviselt gazdaságpolitika jobboldali, hanem mert az előtte és utána következő baloldali populizmusra jellemző amerikanizmust felváltotta a neoliberális ideológia (ROVIRA KALTWASSER, 2014).

Mindemellett a bal–jobb skála egyenlőtlenségelvű megközelítése sem old meg minden dilemmát. Jól illusztrálják ezt a problémát a XIX. századi egyesült államokbeli Néppárt besorolását övező viták: míg egyes szerzők alapvetően jobboldalinak és reakciónak tekintik a pártot nativizmusa miatt, addig mások a baloldali, progresszív gazdaságpolitikára helyezik a hangsúlyt (TAGGART, 2000; WILLIAMS – ALEXANDER, 1994). A dolgot nehezíti, hogy mindkét aspektus igaz: a Néppárt tömegmozgalmként kétségkívül magában foglalt nativista hangokat. Ezek jelentőségéről azonban, a mozgalom egészét tekintve – különösen egy központi vezérfigura hiányában (TAGGART, 2000) – megoszlanak a vélemények, tekintve hogy alapvetően mégis a baloldali gazdaságpolitikai célkitűzések voltak azok, amik sikeresen

összefogták a mozgalom tagjait. Talán még fontosabb, hogy a baloldali gazdaságpolitika abban az álláspontban gyökeredzik, hogy azok az egyenlőtlenségek és igazságtalanságok, amik ellen a mozgalom küzdött, nem természetesen alakultak ki, hanem a korrupt intézmények működése nyomán mesterségesen jöttek létre (WILLIAMS – ALEXANDER, 1994).

Ezen a ponton szükségszerű néhány szót ejteni arról, hogyan függ össze a kirekesztés és a befogadás kérdése a bal- és jobboldali populizmussal. Néhány szerző, arra építve, hogy az európai jobboldali populizmus gyakorta kirekesztő különféle etnikai, nyelvi, vallási vagy egyéb kisebbségekkel szemben, a jobboldali populizmust úgy definiálja, hogy az az ellenséget nemcsak „felülről”, az elit formájában azonosítja, hanem „alulról” vagy „kívülről” is, az említett kisebbségek formájában, akik a „tisztá nép” fogalmába szintén nem értendők bele (ld. például MARZOUKI et al., 2016). Egyes szerzők még tovább is mennek, a kirekesztő jelleget a populizmus meghatározó jellemvonásaként értelmezve (BRUBAKER, 2017; ROODUIJN, 2014: 576).

Az európai radikális jobboldali populista pártok szűken – etnikai identitás alapján – értelmezett népfogalmának tényleges oka sokkal inkább nativizmusukban, mintsem populizmusukban keresendő. Mindemellett bizonyos fokú kirekesztés szükségszerűen igaz a baloldali populistákra is – attól függően, hogyan interpretálják a nép fogalmát (MUDDÉ – ROVIRA KALTWASSER, 2011: 24) –, de ezek a korlátozások alapvetően más jellegűek, mint a populista jobboldalhoz kötődő ellenséges és xenofób kirekesztési gyakorlatok. Ahogy Canovan (1984: 320) fogalmaz, a populizmus mindig egyszerre kirekesztő és befogadó: mindaddig, amíg meghirdetheti bizonyos marginalizált csoportok bevonását a politikába, addig kirekesztő marad a nép ellenségeivel szemben, bárkik is legyenek azok. Azonban a mértékek különbözőek, és éppen emiatt vannak szerzők, akik baloldali és jobboldali populizmus között a kirekesztés fogalma mentén tesznek különbséget (PELINKA, 2013; ROODUIJN et al., 2014). Mudde és Rovira Kaltwasser (2011), összehasonlítva a latin-amerikai és az európai populizmus jellegzetességeit, két altípusát határozza meg a fogalomnak: a befogadó populizmust Latin-Amerikában, és a kirekesztő populizmust Európában.

Jelen dolgozat abból a feltevésből indul ki, hogy a legtisztábban használható distinkció a populizmusok korábban bemutatott módon értelmezett jobb- vagy baloldalisága, aminek inkább csak következménye a populizmus kirekesztő vagy befogadó jellege. Emellett szól az a körülmény, hogy nem létezik objektív kritériumrendszer annak megállapítására, milyen mértékben minősül kirekesztőnek vagy befogadónak egy adott populizmus. Ha a populizmus mindig befogadó és kirekesztő is, melyik számít jobban? Honnantól számít inkább befogadónak és honnantól inkább kirekesztőnek? Ezen kétségekkel szemben a bal-, illetve jobboldaliság megállapítására, még ha a szubjektivitás nem is zárható ki egészen, elfogadható koncepcionális eszközök állnak rendelkezésre.

Populizmus Amerikában

A populizmus XIX. századi színre lépése óta számos országban és számos különböző formában jelent meg az idők során. A nagyobb átláthatóság érdekében az időbeli és térbeli

hasonlóságok alapján rendszerint három hullámot szokás megkülönböztetni a populizmus történetében. Az első hullám a XIX. század végén megjelenő „agrárius populizmus” volt (ide tartozik például az egyesült államokbeli Néppárt vagy az orosz Narodniki); ezt követte a második világháború után felbukkanó és a XX. század közepét domináló „gazdasági populizmus” Latin-Amerikában (mint az argentin Juan Domingo Perón politikája); míg a harmadik a bizonytalan kezdőponttal rendelkező posztmaterialis, politikai vagy „új populizmus”, ami leginkább napjaink Nyugat-Európájára, illetve Észak-Amerikájára jellemző (ide sorolható a francia Front National, az Osztrák Szabadságpárt vagy az USA-beli *Tea Party* mozgalom) (MUDDE, 2000). Szűkítve a fókuszot, a populizmus amerikai története is értelmezhető az előbbi történeti tagolás szerint. A tanulmányban tárgyalt esetek itt ennek megfelelően kerülnek áttekintésre.

A populizmus első képviselőiként a XIX. század végén az Amerikai Egyesült Államokban megjelent Néppártot (Populista Párt), az oroszországi Narodnikit, valamint a kelet-közép-európai parasztmozgalmakat szokás jegyezni (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012; MÜLLER, 2016; TAGGART, 2000). Miközben számos különbség fellelhető a három mozgalom között, mindre igaz, hogy maga a populista jelenség szorosan kötődött a vidéki léthez, a földművelő életmódhoz, valamint a parasztság fölemelésének gondolatához (MÜLLER, 2016). Ez az USA-ban a farmerek elitellenes tömegmozgalmaként nyilvánult meg és ha csak rövid ideig is, igen jelentős szerephez jutott (MÜLLER, 2016: 18; TAGGART, 2000). Az 1891-ben megalakuló Néppárt tömegmozgalmaként az ideológiai spektrum széles skáláját foglalta magában, és egy központi vezérfigura hiányában ezek az ideológiai elemek viszonylag szabadon jelenhettek meg a Néppárt retorikájában (TAGGART, 2000). Mindez megnehezíti a mozgalom utólagos értékelését ideológiai szempontból. Abban a szakirodalom nagy része egyetért, hogy a mozgalom tagjait elsősorban alapvetően baloldali gazdaságpolitikai célkitűzéseik tartották össze, éles kritikáikat elsősorban a bankokkal, a vasutakkal és az elitekkel szemben fogalmazták meg (TAGGART, 2000; WILLIAMS – ALEXANDER, 1994). A kezdeti sikerek után 1896-ban a mozgalom egy része beolvadt a Demokrata Pártba, miközben kisebbik, önállóan megmaradt része a hanyatlással párhuzamosan egyre inkább nativista hangot ütött meg (JUDIS, 2016), mígnem 1908-ra gyakorlatilag teljesen eltűnt. A Néppárt rövid működése ellenére is jelentős szereplőjévé vált az USA belpolitikájának, és mint ilyen, sikeresen hívta fel a figyelmet a mezőgazdaság helyzetére és problémáira.

Az 1930-as években, a nagy világválság kirobbanásával a populizmus fő színterévé Latin-Amerika vált, mely mára talán a leggazdagabb hagyománnyal rendelkezik a populista pártok, vezetők és mozgalmak tekintetében (ROVIRA KALTWASSER, 2014: 501). Ez a hagyomány további három hullámra tagolható: a klasszikus populizmusra, a neoliberális populizmusra, valamint a radikális baloldali populizmusra (ROVIRA KALTWASSER, 2014). A fontos különbségek mellett e hullámok mindegyikére igaz, hogy a latin-amerikai mozgalmak karizmatikus vezetőkhöz kötődtek, akik – mint az argentin Juan Domingo Perón, a perui Alberto Fujimori vagy a venezuelai Hugo Chávez – a népre való hivatkozással sikeresen mobilizálták a társadalom alsóbb

rétegeit és építettek ki széleskörű, több társadalmi rétegen átívelő szavazótábort.⁴ Az elit és a nép közötti antagonisztikus kapcsolat hangsúlyozásán túl a latin-amerikai populizmus jellemzően disztinktív gazdaságpolitikával jár együtt: míg a klasszikus és a radikális baloldali populizmus esetében ez egy államközpontú, etatista gazdaságpolitikai programot jelent, addig a neoliberális populizmus esetében neoliberális programot (ROVIRA KALTWASSER 2014; MUDDÉ – ROVIRA KALTWASSER, 2012) – innen a populizmus második nagy hullámának elnevezése, a gazdasági populizmus.

Miközben a második hullámot egyértelműen a latin-amerikai populizmus dominálta, a jelenség Észak-Amerikából sem tűnt el teljesen: a XX. század során több, kisebb-nagyobb támogatottságnak örvendő populista szereplő volt része az Egyesült Államok belpolitikájának. Azonban a Néppárt vezető nélküli, vegyes ideológiai profilú tömegmozgalmát felváltva az 1940-es évektől az USA populizmusa egyre inkább jobbra tolódott (ROVIRA KALTWASSER, 2014: 502; TAGGART, 2000; WINBERG, 2017), és mindinkább egy-egy politikus neve fémjelezte. Az egyik leggyakrabban említett példa George Wallace, aki az 1960-as években Alabama kormányzójaként tevékenykedett, emellett négyszeres elnökjelölt volt. Elsősorban a polgárjogi mozgalom heves ellenzésével szerzett hírnevet magának. Wallace retorikájában a szegregáció melletti kiállás az „átlagos (fehér) amerikai” megvédését jelentette a washingtoni bürokratától (JUDIS, 2016). A szegregáció kérdése és a jobboldali fordulat ellenére fontos megjegyezni, hogy Wallace számos kérdést tekintve tipikus *New Deal*-demokrata volt, és több jóléti, például oktatást vagy mezőgazdaságot érintő reformot támogatott és valósított meg kormányzósága alatt (IBID.).⁵

Alberto Fujimori, Peru elnöke 1990 és 2000 között, a latin-amerikai populizmus második, neoliberális hullámának gyakran emlegetett alakja. Kezdetben ugyan nem neoliberális platformról indult, de a fordulat hamar bekövetkezett, és ezután Fujimori populizmusában a neoliberalizmus nemcsak gazdaságpolitikai reformprogramok alapjául szolgált, de új kontextusba helyezte a tiszta nép és a korrump elit szembeállítását is (ROVIRA KALTWASSER, 2014: 498). Mivel a neoliberalizmus teljesen felváltotta mind az amerikanizmust, mind pedig az antiimperializmust, az elit ettől kezdve elsősorban a nemzeti politikai elitet és az államot jelentette, akik felelőtlen gazdaságpolitikájukkal és korrump ügyleteikkel tönkretették az országot (IBID.). A népet illetően kevésbé a mobilizáción, mint inkább a passzív támogatáson volt a hangsúly, de a szegények felemelésének gondolata ebben a kontextusban is jelentős szerepet kapott (IBID.). Fujimori elnökségének kezdeti éveiben a terrorizmus elleni fellépés, pontosabban a maoista Fényes Ösvény gerillaszervezet megfékezése jelentette az egyik fő kérdést. A rendszer az 1992-es „önpuccs” és az azt követő alkotmányozási folyamat után autoriterebb karaktert kapott (LÓPEZ RODRÍGEZ, 2008), de az emberiesség elleni bűntettekkel vádolt Fujimori csak 2000-ben bukott meg, egy korrupciós botrány kirobbanása nyomán.

⁴ Bár a mobilizáció szerepe valamivel kevésbé jelentős a második, neoliberális hullámot tekintve (ROVIRA KALTWASSER, 2014).

⁵ Érdekes adalék, hogy Wallace később felülvizsgálta szegregációt érintő nézeteit, és újjászületett keresztényként bocsánatot kért az amerikai feketéktől korábbi tetteiért.

Ehhez képest az 1990-es évek végén megjelenő, radikális baloldali populizmust képviselő Hugo Chávez, majd Evo Morales bizonyos értelemben visszatért a latin-amerikai populizmus gyökereihez: őket határozott neoliberalizmus- és imperializmus-ellenesség, valamint az előbbieket alátámasztó amerikanizmus, illetve alapvetően etatista gazdaságpolitika jellemezte. Ebben a retorikában a külföldi „imperialista erők” (mindenekelőtt az Egyesült Államok) hazai támogatóik (a gazdasági és politikai elit) segítségével kiszipolyozzák Latin-Amerikát (ROVIRA KALTWASSER, 2014; MUDDÉ – ROVIRA KALTWASSER, 2011, 2012). Az amerikanizmus ideológiájával megtámogatott dinamika alapvetően befogadóvá teszi a populizmus ezen változatának népfogalmát, és mind Chávez, mind pedig Morales nagy hangsúlyt fektetett az ilyen típusú inkluzivitásra (ROVIRA KALTWASSER, 2014: 499), sikeresen mobilizálva a társadalom alsóbb rétegeit. Ezzel a politikával Hugo Chávez 1999-től egészen 2013-as haláláig Venezuela elnöke maradt, Evo Morales pedig 2006-tól kezdve 2019-es, választási csalás gyanúja miatt kikényszerített lemondásáig tevékenykedett Bolívia elnökéként.

A jobboldali populistá *Tea Party* mozgalom 2009-ben robbant be az Egyesült Államok belpolitikájába, és mint a Republikánus Párt konzervatív szárnya, sikeresen közreműködött annak fokozatos jobbra tolódásában (WILLIAMSON et al., 2011). A korábbi egyesült államokbeli populistá mozgalmakkal ellentétben a *Tea Party* nem annyira a bankok és a gazdasági elit ellen szólal fel, hanem a politikai elittel szemben, és alapvetően támogatja a szabadkereskedelmi elveket. Miközben tagjai és aktivistái közül sokan konzervatívak szociális kérdésekben vagy épp konzervatív keresztények, a Néppárthoz hasonlóan a *Tea Party*-t összetartó ügy mégis elsősorban gazdasági jellegű: kevesebb (de legalábbis nem több) adót és kisebb kormányzatot szeretnének.⁶ Emellett fontos szerepet játszik a bevándorlás kérdése. Miközben maga a mozgalom nem kifejezetten nagy, az utóbbi években jelentős szerephez jutott az USA belpolitikájában, így például nem elhanyagolható szerepe volt Donald Trump 2016-os győzelmében.

A következő fejezet rátér a tanulmány fő témájának – a populizmus és vallás kapcsolatának tárgyalására.

A vallás szerepe a populisták ideológiájában és retorikájában

Vallás és politika viszonya, hiába az állam és az egyház elválasztása, továbbra is aktuális témája a politikatudománynak. A politikai aktorok számos okból és számos módon támaszkodnak a vallás különféle aspektusaira, legyen szó pusztá retorikáról, meghatározott értékrendszerről vagy éppen infrastruktúráról, ez alól pedig a populisták sem képeznek kivételt. Ennek ellenére átfogó munka populizmus és vallás viszonyáról a tanulmány írásának idején nem létezik. A témakörrel foglalkozó tudományos munkák egy-egy országra, régióra, esetleg a populizmus egy-egy altípusára koncentrálnak, nem is beszélve arról, hogy mindezt

⁶ Egy gyakran emlegetett példa szerint a *Tea Party* elnevezés nem csak a bostoni teadélutánra utal, hanem egyben a „*Taxed Enough Already*” (eleget adózunk) mozaikszóra is.

egy átfogóbb elméleti keret hiányában teszik. Ezen fejezetnek – és végső soron a teljes tanulmánynak – elsődleges célja egy ilyen keret kidolgozása, annak vizsgálatán keresztül, hogyan jelenik meg konkrétan a vallás a bal- és jobboldali populista szereplők ideológiájában és retorikájában.

Különösen érdekes ez a hiány annak fényében, hogy magát a populizmust és a hozzá kapcsolódó megnyilvánulásmódokat gyakran állítják párhuzamba a vallással, függetlenül attól, hogy használnak-e explicite vallásos retorikát a politikai szereplők (ÁDÁM – BOZÓKI, 2016a: 102; ARATO – COHEN, 2017; HENNESSY, 1969; ROVIRA KALTWASSER, 2014; TAGGART, 2000). Ez a gyakran hangsúlyozott párhuzam, bár nem alaptalan, valamelyest túlzó. Bizonyos fokig minden ideológia esetében felfedezhető valamiféle hasonlóság a vallással, hiszen egy ideológiába vetett végletekig menő bizalom sok esetben éppannyira hit kérdése, mint a vallásos meggyőződés. Lehet amellett érvelni, hogy a populizmus esetében mindez még tovább is megy, hiszen a jelenséghez kapcsolódó előadásmódnak vagy a populista vezetők nagyfokú tekintélyének is van bizonyos rituális jellege, vallásos hangulata, amely révén az sokszor egyfajta „helyettesítő vallásként” tud szolgálni (ÁDÁM – BOZÓKI, 2016a, 2016b) vagy valamiféle „kvázi-vallásos” jelleget ölt (ROVIRA KALTWASSER, 2014). A vallás és populizmus összehasonlításával érdemes mégis óatosan bánni, nem elfeledkezve az alapvető különbségekről. Miközben az előbbi aspektus kétségtől érdekes párhuzamokra hívja fel a figyelmet, a populizmus (kvázi)-vallásos jellegének vagy valláspótlék-szerepének elemzése meghaladja jelen dolgozat kereteit, kizárólag a vallásos referenciák konkrét használata és a vallásos intézményekhez való viszony képezi a vizsgáldás tárgyát.

Ebben a tekintetben a szakirodalom alapján három fontos kapcsolódási pont rajzolódik ki populizmus és vallás között: vallás mint identitáselem, vallás mint legitimációs eszköz, illetve vallás mint intézményi kérdés. A következő alfejezetek ezt a három lehetséges kapcsolódási pontot fejtik ki részletesebben, azt vizsgálva, mennyiben meghatározó a populizmus bal- vagy jobboldalisága a valláshoz való viszony tekintetében.

Kik vagyunk mi – és kik ők?

A „mi” és „ők” közötti különbégtétel alapvető eleme az elit és a nép közötti antagonisztikus kapcsolatra építő populizmusnak. Jobboldali populizmus esetében ez kiegészül azzal, hogy az ellenség nemcsak felülről érkezik (az elit tagjai és az általuk képviselt külföldi érdekcsoportok formájában), hanem alulról is, így a társadalom bizonyos csoportjai kiszorulnak a nép fogalmából. Ez bizonyos szintig a baloldali populizmusra is igaz: nem arról van szó, hogy a „nép” kifejezés teljesen üres fogalom lenne, hanem hogy annak tartalma a különböző populista szereplők számára társadalmi és történelmi kontextustól függően eltér (ENYEDI, 2015; TAGGART, 2000). Mindazonáltal a társadalom bizonyos kisebbségi csoportjaival szembeni kirekesztés a jobboldali populisták esetében jóval erőteljesebb és hangsúlyosabb, mint baloldali társaik ideológiájában. Ennek oka a legtöbb esetben a populizmussal társuló nativistá ideológia.

A nativizmus mint ideológia a xenofóbia és a nacionalizmus kombinációjaként a homogén nemzetállam eszméjét hirdeti (MUDDÉ, 2007: 19). Ezt a képzelt ideális és homogén, tiszta nemzetállamot fenyegetik a rajta kívül álló csoportok (MUDDÉ, 2007: 64–78). Ez első sorban kulturális distinkciót jelent a társadalom natívnak és nem natívnak tekintett elemei között, legyenek azok csoportok, személyek vagy eszmék. Miközben a nativizmus által képviselt identitáspolitikát a fasizmusból ered, alapvetően egy posztmateriális jelenség, és mint ilyen, szofisztikáltabb meghatározását adja a nemzeti identitásnak, mint a rasszalapú (MUDDÉ – ROVIRA KALTWASSER, 2011). Ilyen értelemben a vallás kulturális referenciapontként jelenik meg, azaz nem maga a vallásosság a fontos, hanem hogy mit jelent a vallás a nemzet kulturális örökségének szempontjából. Ez az aspektus akkor válik különösen relevánssá, amikor van egy vallási alapon körülírható ellenség: hagyományosan a zsidóság, bizonyos esetekben meghatározott keresztény felekezetek, valamint újabban – és egyre erősebben – a muszlim csoportok. A vallásosság mint identitáselem azonban nem csupán az ellenséggel szembeni fegyverként használható, hanem ettől függetlenül is, mint tradíciók és szimbólumok egy csoportja, amik a nemzet vallásos identitását alkotják. Marzouki és szerzőtársai (2016) az előbbi aspektust „csatának”, míg az utóbbit „újjáépítésnek” nevezik: miközben az előbbi inkább az „ellenség” meghatározásában játszik szerepet, az utóbbi a nép, vagy még inkább a nemzet identitásának jelzője. Ennek megfelelően a két használat nem zárja ki egymást, de nem is járnak szükségszerűen együtt.

Fontos megjegyezni, hogy bármilyen vallási – vagy egyéb – csoport legyen is a feltételezett ellenség, a logika minden esetben hasonló (KOVÁCS, 2013: 227). Jó példa erre az USA nativizmusára jellemző katolicizmusellenesség, ami egészen a XIX. század első feléig nyúlik vissza. Az USA-ba érkező katolikus bevándorlók ellen irányuló támadások nagyon hasonló érvkészlettel dolgoztak, mint amit napjaink muszlimellenes retorikája kapcsán tapasztalhatunk. E szerint az érvelés szerint az Egyesült Államok alapjait képező protestáns szellemiséggel, a szabadság, a demokrácia és az amerikai életvitel eszméivel a katolikusok által képviselt értékrendszer összeegyeztethetetlen, és mint olyan, veszélyt jelent rá (BETZ, 2013: 83–84; MOORE, 2005). Iménti retorikától, mint korábban már említésre került, a Néppárt sem volt mentes, így például hivatalos párt dokumentumok tartalmazzák a bevándorlók munkavállalásának korlátozására vonatkozó közpolitikai javaslatokat, de a feketék bevonása a mozgalomba szintén megosztó kérdés volt a tagok körében (ROODUIJN, 2014: 580). Annak ellenére, hogy joggal vitatott kérdés, mekkora szerepe volt a nativizmusnak a Néppárt ideológiájában, fontos megjegyezni, hogy akár inherens részének tartjuk azt, akár nem, a Néppárt ideológiai fősodra ugyanúgy lehetővé tette a jobboldali, mint a baloldali értelmezéseket (WILLIAMS – ALEXANDER, 1994).

Az 1940-es évektől az USA-ban a populizmus egyértelműen jobboldali fordulatot vett (ROVIRA KALTWASSER, 2014; WINBERG, 2017), és noha ez a fordulat az alapvetően katolicizmusellenes déli protestánsokhoz kötődött, annak vallásos vonatkozásai kevésbé egyértelműen meghatározhatóak. Így például, miközben George Wallace szavazótábora legnagyobb részt protestánsokból állt, sokkal inkább a polgárjogi mozgalom ellen irányuló,

szegregációt pártoló nézeteiről volt híres. Ennek oka nem utolsósorban az, hogy bár Alabamában az 1960-as években még bőven fennállt a katolikusok és protestánsok közötti ellentét, a polgárjogi mozgalom egyértelműen elmozdította a vitákat az etnikai kérdések irányába (MOORE, 2005). A vallás kérdésköre mint identitáselem Wallace esetében ezért kevésbé felekezeti jellegű, hanem inkább a vallástalansággal kerül szembeállításra: ateistákkal, kommunistákkal, (szélső)baloldali kisebbségekkel és képviselőikkel, köztük nem utolsósorban az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságával.

Mára pedig – mint azt a *Tea Party* mozgalom esetében látni lehet – az USA-ban a jobboldali populisták vallásossága, nyugat-európai társaikéhoz hasonlóan, nem a judaizmus vagy más keresztény felekezetek ellenében, hanem elsősorban az iszlámmal, másodsorban pedig az ateizmussal szemben jelenik meg, bár utóbbi jóval mérsékeltebb konszenzusnak örvend a mozgalmon belül (ARATO – COHEN, 2017; MARZOUKI, 2016). Mivel a *Tea Party*-t összekovácsoló ügy elsősorban gazdasági, e célok mentén a mozgalom nemcsak evangéliumi keresztényeket és katolikusokat, de ateistákat és libertariánusokat is magában foglal. A vallás ugyanakkor fontos szerepet játszik mind a „mi”, mind pedig az „ők” meghatározásában, és a vallásos / etnikai törésvonal explicit vagy implicit módon a gazdaságpolitikai kérdések mögött is megjelenik. Az, hogy a *Tea Party* nem tolerálja az „ingyenélőket”, a gyakorlatban sokszor „ingyenélő bevándorlókat” jelent (WILLIAMSON et al., 2011). Az USA keresztény gyökereire való hivatkozás és az iszlamizációtól való félelem szintén megjelenik a párt retorikájában. Az előbbieket 2016 előtt gyakran összekapcsolódtak a Barack Obamát érintő kritikákkal is (MARZOUKI, 2016).

Mint a fenti példából is látszik, a gyakorlatban populizmus és nativizmus nem minden esetben választható el élesen: a jobboldali populisták érvrendszerében a nativizmus konkrétan is kapcsolódik a populizmus elitellenességéhez, mikor ezek a szereplők azal vádolják az elitet, hogy azok kisebbségi csoportok érdekeit képviselik a nép érdekei helyett (ENYEDI, 2015; MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2011). A jelenségre további példa az antiszemitizmus kérdése, ami gyakori kísérője a populizmusra jellemző összeesküvéselméleteknek (TAGGART, 2000). A jobboldali populizmus xenofóbiája tehát számos esetben egészen világosan köthető az elitellenes aspektushoz, de ettől még továbbra sem az elitellenességben gyökeredzik.

Elméletileg a „mi” és „ők” közötti különbségtételnek lehetne vallásos aspektusa szigorúan a populizmushoz kapcsolódva is, például ha a hatalmi blokk jellemzően egy meghatározott vallási kisebbségből kerülne ki. Mivel azonban az esetek túlnyomó részében az elit tagjai ugyanannak a kulturális, etnikai, vallási csoportnak a részei, mint a társadalom többsége, a vallásos identitás ritkán játszik közvetlenül szerepet a nép és az elit megkülönböztetésében (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2011). Miközben a latin-amerikai baloldali populizmus könnyedén pozicionálhatná saját katolikusságát az Egyesült Államokra jellemző protestantizmussal szemben, ez az érvelés mégsem jelenik meg ezen politikai szereplők megannyi vallásos referenciával tarkított retorikájában. Az elitek lehetnek maguk az ördögök vagy a földön megtestesült pokol képviselői, de ez korruptségük, nem pedig felekezeti hovatartozásuk következménye.

Az előbbieket a bolíviai Evo Morales példája is szemlélteti. Miközben az ő pogány, kereszténység előtti elemekkel keveredő sajátos katolicizmusa nem teljesen független az általa képviselt antiimperializmustól, ez nem társul a katolikusok elleni hadjárattal, már csak azért sem, mert a bolíviai társadalom jelentős része maga is katolikus. Ehhez hasonlóan Chávez vallásos utalásokkal erősen átítatott retorikája mellett az elitet érintő kritikái nem a vallásos különbségekre építettek. A mintában Fujimori sem kivétel – miközben ő a latin-amerikai populizmus jobboldali képviselőjének számított, ideológiájában a populizmus neoliberalizmussal társult, így a vallás nála sem játszott különösebb szerepet az ellenség kijelölésében.

Úgy tűnik, a vallás identitáselemként történő használata mind a bal-, mind a jobboldalon megjelenik, mégis más jelleggel. Míg a jobboldali populistáknál a vallásos identitása általában – bár korántsem mindig – fegyverként szolgálhat más vallások vagy felekezetek irányában, addig a baloldalon ez legfeljebb a „nemzeti” identitás definiálásában játszik szerepet, de sosem kizáró módon.

| Vox populi, vox dei

Minthogy mind az észak-, mind pedig a latin-amerikai társadalmak erősen vallásosak, nem különösebben meglepő, hogy az ottani populista szereplők rutinszerűen használnak vallásos retorikát, sokszor az identitás kérdésén túlmenően is. A vallásos referenciák egyrészt a populizmus morális állításainak alátámasztására szolgálnak, másrészt az elit és a nép közötti antagonisztikus kapcsolatot emelik mintegy magasabb szintre. Ahogy Hawkins (2009: 1040–1041) idézi Chávez egy beszédét:

Senki se feledje, hogy ma magával a Sátánnal szállunk szembe. December 3-án, vasárnap, a szavazófülkében az Észak-Amerikai Egyesült Államok [sic] imperialista kormányával kerülünk szembe. Ez az igazi ellenségünk, nem ezek az ódsiságok, az imperializmus lakásai... Éljen Krisztus, korunk első forradalmára! Emberek mártírja, Krisztus a megváltó, a mai nap az Ő napja, Krisztus király napja... (A szerző saját fordítása)

Ilyen módon a vallás gyakran kifejezetten az elitellenes pozíciók kapcsán jelenik meg. Mindazonáltal a populizmus hasonló vallásos vonalát a szakirodalom nagy része mellékesnek ítéli, azzal a megjegyzéssel, hogy a vallásos jelleg inkább csak egyfajta köntösként szolgál (MUDDÉ – ROVIRA KALTWASSER, 2011: 8). Ezt látszik alátámasztani az a körülmény, hogy a vallásos referenciák erőteljes használata elsősorban Latin-Amerikában és az Egyesült Államokban jellemző, míg Európában szinte egyáltalán nem, vagyis a vallásos retorika alkalmazása inkább a körülményektől, semmint valódi vallásos elköteleződéstől függ. Jelen dolgozat amellet érvel – nem tagadva persze a környezet fontosságát –, hogy ez a fajta előadásmód nem

feltétlenül pusztá retorikai fogásként szolgál, hanem integráns szerepet játszik az egyes populista szereplők ideológiájában.

Így például Chávez retorikájában a vallásos elemek nemcsak erőteljesebb képpel festik le az elit és a nép viszonyát, és a túlnyomó többségben katolikus venezuelai társadalom megnyerésére apellálnak – habár ezen aspektusok sem elhanyagolhatóak –, hanem a Chávez által képviselt gazdaságpolitikai nézetek igazolására is szolgálnak. A vallásos retorika áthatja Chávez egész megjelenését: ez a messianisztikus karakter koherensen képes alátámasztani és összekötni az általa képviselt ideológia minden elemét (ZÚQUETE, 2008a). Hasonlóképp, Morales pogány elemekkel vegyített katolicizmusa szintén belesimul az amerikanizmus ideológiájába, és miközben jelképezni hivatott a bolíviai társadalom sokféleségének gondolatát, egyben jelzője az ahhoz kapcsolódó antiimperializmusnak és a neoliberalizmus elleni harcnak is. Előbbiekhez képest a neoliberális gazdaságpolitikát képviselő Fujimori retorikájában a vallásos elemek korántsem ilyen evidensek. A vallásos érzületű, illetve vallásos érveket használó szószólók és a kongresszusban ülő evangéliumi keresztény képviselők mindazonáltal fontos szerepet játszottak a rendszer legitimálásában (BOAS, 2013; LÓPEZ RODRÍGEZ, 2008).

Mindeközben az egyesült államokbeli egykori Néppárt vallásos referenciákkal telített retorikája az 1890-es évekből sokszor említésre sem kerül, tekintve, hogy a mozgalmat körülvevő civil vallásos környezetben szinte természetesnek számított (WILLIAMS – ALEXANDER, 1994). Mindazonáltal ez a Néppárt ideológiájában megjelenő vallásosság a retorikán túl abban is fontos szerepet játszott, hogy alátámassza és igazolja a mozgalom által képviselt nézeteket. Annak ellenére, hogy a Néppárt fő bázisa protestánsokból állt, és üzeneteik nagyban építettek az Egyesült Államok evangéliumi keresztény kultúrájára, a tagok között és a vezetőségben is előfordultak katolikusok, így szándékosan befogadó és vallási felekezeteken átívelő fogalmazásmódra törekedtek (WILLIAMS – ALEXANDER, 1994). Ez a civil vallásosság, amellyel, hogy adott esetben felhasználható volt a Néppárton belüli nativista nézetek alátámasztására, megfelelő eszközt adott a fennálló gazdasági rend megkérdőjelezéséhez is. A populisták ideológiájában a vallás így részben arra szolgált, hogy rámutasson: az egyenlőtlenségeket nem Isten, hanem az emberek, és ami fontosabb, az intézményeik teremtették. Ebben a retorikában a Néppárt Jézus tanításait és az Egyesült Államok alkotmányát képviseli és védelmezi – ellenségeik pedig nem csupán az emberek politikai ellenségei, de a földi pokol megtestesülései; a nép pedig az igazságot, és végső soron Isten szavát jelenti (WILLIAMS – ALEXANDER, 1994: 8).

George Wallace beszédeiben ugyancsak megjelennek ilyen típusú vallásos utalások: bár valamivel elszórtabban, kevésbé explicit módon és ellenkező irányultsággal, mégis hasonló elemeket használ, hasonló funkcióban. Így például Wallace híres „Szegregációt most, holnap, és mindörökké” ígérő beszédében az USA alkotmányát és a tízparancsolatot együtt említi (WALLACE, 1963) abban az értelemben, hogy a kommunisták, a liberálisok és a Legfelsőbb Bíróság mindkettőt igyekszik ignorálni. Az elitek Istent játszanak ahelyett, hogy félnék őt, pedig az amerikai embereknek istenfélőknek, nem pedig „kormányzatfélőknek” kellene

lenniük (IBID.). Istenre és a vallásra való hivatkozás ebben a retorikában elsősorban a szegregációt hivatott legitimálni. Az érvelés szerint minden rassz boldoguljon maga, legyen szabad a magához hasonlóak között, ahogy azt Isten akarta, hiszen szabadságot csak Isten adhat, nem pedig az emberek által alkotott kormányzatok. Az alapító atyák értették és követték ezt az elvet, a kortárs „istentelen” politikusok azonban szembe mennek mindezzel. Ahogy Wallace (1963) fogalmaz:

... egy tulajdonképpen istentelen kormányzat arra sarkallja a pseudo-értelmiségieket és a politikusokat, hogy megváltoztassák státuszukat, és az emberek szolgálói helyett az emberek urai legyenek... hogy Istent játsszanak... istenhit és Isten bölcsessége nélkül. Ez a rendszer Krisztus tökéletes ellentéte, mert táplálja és ösztönzi az emberek minden degenerációját és alantasságát, és magához ragadja mindazokat a felelősségeket, amiknek az emberekhez kéne tartozniuk. (A szerző saját fordítása)

A *Tea Party* esetében a vallásos referenciák már kisebb intenzitással jelennek meg,⁷ de mint-hogy tagjainak nagy része hithű keresztény, és keresztény identitásukat politikai szempontból saját maguk is relevánsnak tartják (Pew, 2011), nem meglepő, hogy a vallás bizonyos fókig mégis felbukkan a *Tea Party* által képviselt világnézet mögött (mint annak igazolása). Hasonlóan Wallace és a Néppárt érveihez, a politikai elit szerintük deformálja az alkotmány valódi értelmét, ráadásul elhagyja az amerikai emberek életét oly mélyen meghatározó vallást is. A kettő pedig szorosan összekapcsolódik: az alkotmány „elárulásával” az Istentől kapott szabadságtól fosztják meg az amerikai embereket, így egyértelműen túllépik mind a nép, mind pedig az Isten által rájuk ruházott hatáskörüket. Következésképp nemcsak a „valódi” alkotmányhoz, de a „valódi” kereszténységhez is vissza kell térnie a politikai elitnek.

A populista ideológia ilyen módon való alátámasztásának sikere természetesen nem független a társadalom vallásosságától, illetve az erőteljesen vallásos fogalmazásmód politikai elfogadottságától. Miközben több szerepe van pusztán retorikai eszköznél, kétségtelenül nehéz meghatározni, hogy mennyiben csak a „korszellem” hozadéka. Másrészt, ahogy a perui jobboldali populista Alberto Fujimori példája is mutatja, a vallásos közeg még akkor sem feltétlenül hívja elő ezt a retorikát, ha egyébként a vezető maga is vallásos. Így miközben a vallás intenzívebb becsatornázása a populista ideológiába nagyban függ a körülményektől, ahol megjelenik, ott a jobboldalhoz hasonlóan a baloldalon is sokszor a szereplők által képviselt eszmék igazolására szolgál.

Az egyház – ellenség vagy barát?

Edward Shils hangsúlyozta, hogy a populizmus alapvetően ellenzéki jelenség, melynek gyökerei a német történelemben az állam, az egyetemek és az egyházak, illetve egyházi

⁷ Fontos megjegyezni, hogy a „kisebb intenzitás” mindössze mértékbeli változást jelent, nem pedig az ilyen referenciák és kifejezések teljes hiányát, és kevésbé egyes beszédekre, mint inkább a *Tea Party* körüli általános retorikára vonatkozik.

szereplők kritikájában és elutasításában lelhetők fel (TAGGART, 2000: 12). Könnyű belátni, hogy a vallásos intézmények és autoritások hogyan képezhetik maguk is az elit részét. Az egyesült államokbeli Néppárt (WILLIAMS – ALEXANDER, 1994), az orosz Narodniki (FIELD, 1987) és Evo Morales (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2011) például kifejezetten kritikus volt az egyházzal és intézményeivel szemben, mivel szemükben azok nemcsak tétlenek voltak a népet érő igazságtalanságokat illetően, de aktívan hozzá is járultak érvényesülésükhöz.

Fontos hangsúlyozni, hogy a „nép” és az „elit” gyakorlati tartalma mindig a kontextuson múlik (ENYEDI, 2015): hogy valami aktuálisan az elit részének tekinthető-e, az nem szükségképpen tükröződik a populista szereplők nézeteiben. Ennek elméletileg csekély köze van ahhoz, mennyiben tartja magát vallásosnak az adott szereplő, miként ahhoz is, hogy melyik politikai oldalhoz tartozik: az egyházat egyaránt lehet szekuláris és vallásos, bal- és jobb-oldali alapokról kritizálni. Ez alapján az antiklerikalizmus az a pont, amelyben várhatóan a legtöbb – még ha nem is minden – populista egyetért.

Mindazonáltal az egyházakhoz való viszonyt a fentebb kifejtett kapcsolódási pontok valamelyest mégis befolyásolhatják. Így például a populista jobboldal számára az egyház nemcsak azért lehet potenciális ellenség, mert az elit részét képezi, hanem mert ráadásul ez az elit gyakran a jobboldali populisták által képviselt kirekesztő politika ellentétét, a toleranciát, az altruizmust és az együttérzést hirdeti. A gyakorlatban az ügyet tovább komplikálja, hogy a populisták és az egyházak között lehetnek (és gyakran vannak is) személyi és intézményi átfedések, ami ellen az érintett egyház – még ha elutasítja is – az esetek nagy részében semmit vagy igen keveset tud csak tenni. A másik oldalról közelítve, hasonló ellentét állhat fenn a bizonyos kulturális kérdésekben progresszív nézeteket való baloldali populista szereplők és a konzervatívabb álláspontokat képviselő vallásos autoritások vonatkozásában is.

Evo Morales például kifejezetten antiklerikális álláspontot képviselt: a katolikus egyházat és annak vezetőit egy lapon említette a többi „oligarchával”, akik a nép érdekei elé saját magukét helyezve irányítottak, és tönkretették az országot (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2011: 9). Ebben a narratívában a katolikus egyház nem akadályozta meg az embereket érő igazságtalanságokat, sőt aktív résztvevője is volt azoknak. Morales kritikája nemcsak a szavak szintjén jelent meg: hatalomra kerülve 2009-ben egy alkotmánymódosítással Bolíviát szekuláris állammá tette, így a római katolikus egyház megfosztott addigi különleges státuszától. Ez egyéb (például oktatáspolitikai) kérdésekkel együtt számos konfliktushoz vezetett közte és a katolikus egyház között, bár a különböző protestáns szereplők üdvözltek a változást.

Chávez szintén gyakran vádolta a venezuelai katolikus püspököket azzal, hogy a korábbi elit kezére játszottak (KOZLOFF, 2007). Mégis, a venezuelai katolikus egyház konzervatív természete ellenére, viszonyuk eleinte meglehetősen barátságos volt, és a vallási vezetők támogatták Chávez számos törekvését. A kezdeti jó kapcsolatot azonban megrontotta, hogy Chávez jelentősen csökkentette a katolikus egyháznak hagyományosan járó magas állami támogatást, emellett a vallási vezetők élesen elleneztek az új alkotmány bevezetését.

Az ellentétek innentől csak szaporodtak: Chávez reformjai a hadsereg tekintetében, valamint az oktatáspolitikája és a földreform körüli kérdések mind újabb konfliktust vontak maguk után. Chávez többször megpróbált javítani a kapcsolaton, kevés sikerrel (KOZLOFF, 2007). Nem segített, hogy az elnök időről időre továbbra is kritikákat fogalmazott meg a katolikus egyház korrumptségét hangoztatva. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy Chávez ezeket a konfliktusokat tudatosan úgy prezentálta, mintha az a katolikus egyház vezetőinek egy kisebb csoportját érintené, akik bár „hangosak”, nem az egyházi elit többségét képezik.

Összefoglalva a latin-amerikai baloldali populista vezetők viszonyát a katolikus egyházzal: miközben sem Morales, sem Chávez nem a katolikus egyházat tekintette fő ellenségnek, kapcsolatuk nem volt zökkenőmentes. A vallási vezetők gyakran kritizálták a két elnök reformjait, ahogyan Morales és Chávez is számos ügyben szembefodult a katolikus egyházzal és képviselőivel, kifejezetten populista ideológiai alapon. Mindeközben a vezetőknek arra is ügyelniük kellett, hogy megtartsák vallásos megjelenésüket a választók előtt: a latin-amerikai társadalmak mély vallásossága – és bizonyos mértékig Morales és Chávez személyes meggyőződése – egyfajta határt szabott az ellentéteknek.

Más keresztény felekezetek esetében ez a viszony az előbbieknél valamivel egyértelműbb. Egyrészt, mivel ezek a kontinens déli felén jóval kevesebb hatalommal rendelkeznek, mint a katolikus egyház, nehezebben is tekinthetők az elit részének. Emiatt, valamint baloldali populizmusuk befogadó jellegéből adódóan Morales és Chávez ezekkel a felekezetekkel meglehetősen jó kapcsolatot ápolt (FRESTON, 2004). Az, hogy a predominantán katolikus Latin-Amerikában gyors iramban terjedő evangéliumi keresztény egyházak nagyrészt a társadalom egyébként is marginalizált csoportjai között sikeresek (FOX, 2008: 311; PEW, 2014), kiegészítve a katolikus egyház befolyását érintő kritikákkal, megfelelő alapot nyújtott a jó kapcsolathoz. Ennek megfelelően Chávez számára a protestánsok támogatása választói szinten is igen fontossá vált (KOZLOFF, 2007), míg Moralesnek a katolikus vezetők által ellenzett számos reformja támogatásra talált a protestáns vallási vezetők körében. A nyitás a protestáns és evangéliumi keresztény egyházak felé ugyanakkor sok tekintetben tovább rontotta a katolikus egyházzal egyébként sem kifejezetten barátságos viszonyt. Így például Chávez evangéliumi keresztényeknek kedvező lépéseit a helyi katolikus egyház kifejezetten ellenezte (GOOREN, 2010: 48).

Az evangéliumi keresztények kapcsán is fontos megjegyezni, hogy sem a vallási vezetés, sem a népesség nem volt egységes. Tekintve, hogy e felekezetek igen számosak és sokkal kevésbé hierarchizáltak, mint a katolikus egyház, bizonyos fokú megosztottság szinte elkerülhetetlen volt. Később, miután Chávez 2005-ben kémkedés vádjával kitiltott néhány evangéliumi kereszténységet hirdető misszionáriust az országból, a kapcsolatok ezen a fronton is komplikáltabbá váltak. Azonban Chávez beszédeiben mindig inkább a szavazókat szólította meg, míg az evangéliumi vallási vezetőkkel kevésbé tartott fenn kapcsolatot; a szervezetek pedig tartózkodásukkal segítették (GOOREN, 2010).

Alberto Fujimori, ellenkezőleg, kifejezetten az evangéliumi keresztény vezetőkkel ápolt jó viszonyt: az evangéliumi keresztények támogatását és voksait elsősorban a nagyobb

vallási szabadság ígéretével szerezte meg (GOOREN, 2010), és ezek a szavazatok jelentősen hozzájárultak Fujimori váratlan sikeréhez az 1990-es választásokon. Az evangéliumi keresztények – időnként valamelyest túlértékelt – szerepe az új elnök hatalomra kerülésében még egy evangéliumikeresztény-ellenes kampányt is elindított Fujimori politikai ellenfelei, illetve a katolikus egyház részéről (LÓPEZ RODRÍGEZ, 2008: 135). Fujimori megválasztása jelentős áttörést hozott az evangéliumi keresztények politikai reprezentációja tekintetében: tizennyolc, politikai tapasztalattal nem rendelkező evangéliumi keresztény képviselő került be a kongresszusba, emellett az újdonsült elnök egy baptista lelkész nevezett ki második alelnökének (IBID.). Noha sem az evangéliumi egyházak, sem választóik nem voltak teljesen egységesek Fujimori támogatásában, valószínűsíthető, hogy többségük egészen a 2000-es évekig kitartott az elnök mellett. Más vallásos és gyakran vallási érvekre építő szószólók, mint Gilberto Siura, szintén fontos szerepet játszottak a rendszer legitimálásában (LÓPEZ RODRÍGEZ, 2008). Ez még azzal együtt is igaz, hogy az 1993-as alkotmányozási folyamat előtt megromlott a korábbi jó kapcsolat az evangéliumi egyházakkal (BOAS, 2013), miközben a katolikus egyház máig az állam által kiemelt egyház maradt, mint Peru történelmének, kultúrájának és morális alapjainak formálója (FOX, 2006: 300).

Az Egyesült Államok még a civil vallásossággal együtt is egyedülálló abban a tekintetben, hogy egyház és állam teljesen szétválasztva működnek. Ennek megfelelően a populista szereplők és az egyházak közötti viszony kérdése valamelyest eltérő színezetet kap. Az egykori Néppárt politikusai mégis hasonló kritikákat fogalmaztak meg az egyházakkal kapcsolatban, mint amilyeneket Chávez és Morales beszédeiben találhatunk. A vád szerint a vallásos intézmények kompromisszumokat kötöttek a politikai és gazdasági elittel, tévesen értelmezték Krisztus tanításait, lehetővé téve azokat a súlyos egyenlőtlenségeket, amiktől a földművesek szenvedtek (WILLIAMS – ALEXANDER, 1994: 8–9). A vallás helyett az intézmény kritizálásával oly módon tudtak elhatárolódni ezektől a szervezetektől és a velük gyakran szövetségben lévő Demokrata Párttól, hogy nem kellett lemondaniuk a vallás legitimáló erejéről sem. Felerősítette a folyamatot, hogy bár a Néppárt tagjai és szimpatizánsai elsősorban evangéliumi keresztények voltak, retorikájuk ennél általánosabb körre terjedt ki, a civil vallásosság elemeire épített üzenetüket pedig sosem kifejezetten az egyes felekezetek tagjai felé címezték. Hasonló általánosság érvényesült George Wallace-nél is, akinél a vallásosság leginkább a szekularizmussal szemben fogalmazódott meg, igaz, a vallásos retorika nála kevésbé játszott prominens szerepet, és a különböző egyházakkal való potenciális ellentét sem került különösebben előtérbe. Bár az egyházakkal való viszony a *Tea Party* esetében sem feltétlen zökkenőmentes, a vallás szerepe a mozgalmon belül is megosztó kérdés (MARZOUKI, 2016, WILLIAMSON et al., 2011), ennek nyomán a felekezeti ellentétek ott sem játszanak erőteljes szerepet. Mindezt jól mutatja, hogy miközben a *Tea Party* főként evangéliumi keresztényekből álló támogatói kört tudhat maga mögött, a mozgalom jelentősen eltér a korábbi konzervatív keresztény mozgalmaktól abban, hogy nem támaszkodik az egyházak már kiépített hálózataira és infrastruktúrájára (WILLIAMSON et al., 2011: 27).

Összességében tehát a populisták és a különféle egyházak közötti viszony a komplikálttól az ellenségesig terjed. A bal-jobb spektrumon való elhelyezkedés árnyalja a kérdést, például az itt vizsgált esetek közül a baloldali szereplők fogalmaztak meg kifejezetten populista alapon kritikát a vallásos szervezetekkel kapcsolatban, míg a jobboldalon inkább a nativizmus ad okot az ellentétekre. A viszonyt emellett számos körülmény befolyásolja, és az ellentétek erőssége nagyban függ attól, mennyire és hogyan prezentálja magát vallásosnak az adott szereplő, és ő maga mennyire kritikus az egyházzal szemben.

Összefoglalás

Jelen tanulmány populizmus és vallás viszonyát igyekezett átfogóbban megvizsgálni – mint a populizmussal foglalkozó szakirodalom egyik „vakfoltját”. Annak ellenére, hogy a kérdés nem mellékes, a téma részletesebb vizsgálatának hiánya sem meglepő: populizmus és vallás közötti kapcsolat sok tényező és kontextuális. Bizonyos populista szereplők támaszkodnak vallásos referenciákra és érvelésre, mások nem, vagy egészen eltérő hangsúlyokkal. A vallásosság nem kapcsolódik inherensen a populizmushoz, mindazonáltal a kettő relációjában felfedezhetők bizonyos mintázatok. Összességében kijelenthető, hogy a vallás alapvetően három aspektusban jelenik meg a populista szereplőknél: egyrészt mint identitáselem, másrészt mint legitimációs eszköz, harmadrészt az egyház(ak)hoz való viszony vonatkozásában.

A tanulmány ezt a három kapcsolódási pontot kezdte feltérképezni abból a szempontból, mennyiben lehet releváns a bal- és jobboldali populizmus megkülönböztetése a vallással való összefüggésben. Miközben a vizsgálódás egyik legfontosabb következtetése, hogy bal- és jobboldali populizmus sok tekintetben hasonlóbb, mint azt a szakirodalom sejteni enged, vannak jelentős különbségek is.

A vallás mint identitáselem egyaránt megjelenhet és megjelenik mindkét oldalon. Míg azonban mindkét esetben része lehet a nép identitásának meghatározásában, csak a jobboldali populizmus esetében használják kifejezetten fegyverként más vallási identitású csoportok ellen. A vallás mint tágabb értelemben használt legitimációs eszköz szintén gyakori mind a bal-, mind pedig a jobboldali populisták körében – még ha egy adott szereplő kevésbé használ is vallásos retorikát. Így például ha maga Fujimori nem is nagyon alkalmazott vallásos referenciákat, az ilyen típusú retorikát használó támogatóinak mégis fontos szerepük volt hatalmának legitimálásában. Az USA-beli populista mozgalmaknál sajátos tényező Isten és az alkotmány szoros összekapcsolása, ami éppúgy megjelenik a bal-, mint a jobboldalon. Végül a vallásos intézményekhez való viszony tekintetében, miközben a kapcsolatok ritkán egyértelműek, a jobboldalon elsősorban a nativizmus ad lehetőséget konfliktusra, míg az itt vizsgált példák alapján a baloldali populistákra inkább jellemző, hogy populista alapon kritizálják az elit részét képező vallási szervezeteket.

Mindemellett a téma kétségkívül további kutatást igényel, több esettel, több régióból, más megközelítésekkel, nem is beszélve az itt csak érintőlegesen felvetett kérdé-

sekről. A jövőben mind a populizmus vallásos jellegének vizsgálata, mind pedig a vallásos populista pártok kereszténydemokrata pártokkal való összehasonlítása gyümölcsözőnek bizonyulhat.

Felhasznált irodalom

- ÁDÁM, Zoltán – BOZÓKI, András (2016a): State and Faith: Right-wing Populism and Nationalized Religion in Hungary. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, Vol. 2, No. 1, 98–122.
- ÁDÁM, Zoltán – BOZÓKI, András (2016b): 'The God of Hungarians': Religion and Right-Wing Populism in Hungary. In Nadia MARZOUKI – Duncan McDONNELL – Olivier ROY (eds.): *Saving the People: How Populists Hijack Religion*. London, Hurts. 129–147.
- ARATO, Andrew – COHEN, Jean. L. (2017): Civil Society, Populism and Religion. *Constellations*, Vol. 24, No. 3, 283–295.
- ASLANIDIS, Paris (2016): Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies*, Vol. 64, No. 1, 88–101. DOI: 10.1111/1467-9248.12224
- BOAS, Taylor C. (2013): *Serving God and Man: Evangelical Christianity and Electoral Politics in Latin America*. Working Paper.
- BETZ, Hans-Georg (2013): Mosques, Minarets, Burqas and Other Essential Threats: The Populist Right's Campaign against Islam in Western Europe. In Ruth WODAK – Majid KHOSRAVINIK – Brigitte MRAL (eds.): *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*. London, Bloomsbury Academic. 71–22.
- BETZ, Hans-Georg – MERET, Susi (2009): Revisiting Lepanto: the political mobilization against Islam in contemporary Western Europe. *Patterns of Prejudice*, Vol. 43, No. 3–4, 313–334. DOI: 10.1080/00313220903109235
- BOBBIO, Norberto (1996): *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*. Chicago University Press.
- BRUBAKER, Rogers (2017): Why Populism? *Theory and Society*, Vol. 46, No. 5, 357–385. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11186-017-9301-7>
- CANOVAN, Margaret (1984): People, Politicians and Populism. *Government and Opposition*, Vol. 19, No. 3, 312–327.
- ENYEDI Zsolt (2015): Paternalista populizmus a Jobbik és a Fidesz ideológiájában. *Fundamentum*, Vol. 2–3, 50–61. <http://fundamentum.hu/sites/default/files/fundamentum-15-2-3-04.pdf>
- FIELD, Daniel (1987): Peasants and Propagandists in the Russian Movement to the People in 1874. *The Journal of Modern History*, Vol. 59, No. 3, 415–438.
- FOX, Jonathan (2008): *A World Survey of Religion and the State*. New York, Cambridge University Press.
- FOX, Jonathan (2016): Secular–religious competition in Western democracies: 1990 to 2014. *Journal of Religious and Political Practice*, Vol. 2, No. 2, 155–174.

- JUDIS, John B. (2016): Us v Them: The Birth of Populism. *The Guardian*, October 13. <https://www.theguardian.com/politics/2016/oct/13/birth-of-populism-donald-trump> (Letöltve: 2018. március 27.)
- GOOREN, Henri (2010): Ortega for President: The Religious Rebirth of Sandinismo in Nicaragua. *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, Vol. 89, 47–63.
- HAWKINS, Kirk A. (2009): Is Chávez Populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, Vol. 42, No. 8, 1040–1067.
- HENNESSY, Alistair (1969): Latin America. In Ghita IONESCU – Ernest GELLNER (eds): *Populism: Its Meanings and National Characteristics*. Letchworth, Hertfordshire, The Garden City Press. 28–61.
- ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2014): Latin American Populism: Some Conceptual and Normative Lessons. *Constellations*, Vol. 21, No. 4, 494–504.
- KALYVAS, S. N. – VAN KERSBERGEN, K. (2010): Christian Democracy. *Annual Review of Political Science*, Vol. 13, 183–209.
- KERSTEN, Joachim – HANKEL, Natalia (2013): A comparative look at right-wing extremism, anti-Semitism, and xenophobic hate crimes in Poland, Ukraine, and Russia. In Sabine VON MERING – Timothy Wyman MCCARTY (eds.): *Right-Wing Radicalism Today: Perspectives from Europe and the US*. London, Routledge. 85–105.
- KOVÁCS András (2013): The Post-Communist Extreme Right: The Jobbik Party in Hungary. In Ruth WODAK – Majid KHOSRAVİNIK – Brigitte MRAL (eds.): *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*. London, Bloomsbury Academic. 223–233.
- KOZLOFF, Nikolas (2007): Hugo Chávez's Holy War. *Venezuelan Analysis*, April 1. <https://venezuelanalysis.com/analysis/2312> (Letöltve: 2018. November 30.)
- LÓPEZ RODRÍGEZ, Darío (2008): Evangelicals and Politics in Fujimori's Peru. In Paul FRESTON (ed.): *Evangelical Christianity and Democracy in Latin America*. New York, Oxford University Press. 132–162.
- MARZOUKI, Nadia (2016): The Tea Party and Religion: Between Religious and Historical Fundamentalism. In Nadia MARZOUKI – Duncan McDONNELL – Olivier ROY (eds.): *Saving the People: How Populists Hijack Religion*. London, Hurts. 149–166.
- MARZOUKI, Nadia – Duncan McDONNELL – Olivier ROY (eds.) (2016): *Saving the People: How Populists Hijack Religion*. London, Hurts.
- MONTGOMERY, Kathleen A. – WINTER, Ryan (2015): Explaining the Religion Gap in Support for Radical Right Parties in Europe. *Politics and Religion*, Vol. 8, No. 2, 379–403. DOI: 10.1017/S1755048315000292
- MOORE, Andrew S. (2005): Anti-Catholicism, Anti-Protestantism, and Race in Civil Rights Era Alabama and Georgia. *Journal of Southern Religion*, Vol. 8. <http://jsr.fsu.edu/Volume8/Moore.htm> (Letöltve: 2018. március 27.)
- MUDDE Cas (2004): The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, Vol. 39, No. 4, 541–563.
- MUDDE, Cas (2007): *Populist Radical Right Parties in Europe*. New York, Cambridge University Press.

- MUDDE, Cas (2016): The study of populist radical right parties: Towards a Fourth wave. *C-REX Working Paper Series*. <http://www.sv.uio.no/crex/english/publications/c-rex-working-paper-series/no-1-2016.pdf> (Letöltve: 2018. november 14.)
- MUDDE, Cas – ROVIRA KATWASSER, Cristóbal (2011): *Voices of the peoples: Populism in Europe and Latin America compared*. Kellogg Working Paper Series, Vol. 378. <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/378.pdf>
- MUDDE, Cas – ROVIRA KATWASSER, Cristóbal (2012): Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis. In Cas MUDDE – Cristóbal ROVIRA KATWASSER (eds.): *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge University Press.
- MUDDE, Cas and ROVIRA KATWASSER, Cristóbal (2017): *Populism. A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- MÜLLER, Jan-Werner (2016): *What Is Populism?* University of Pennsylvania Press.
- PELINKA, Anton (2013): Right-Wing Populism: concept and typology. In Ruth WODAK – Majid KHOSRAVINIK – Brigitte MRAL (eds.): *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*. London, Bloomsbury Academic. 3–22.
- PETERSON, Paul Silas (2016): Religion and the New Populism. The Immanent Frame. <https://tif.ssrc.org/2016/12/20/religion-and-the-new-populism/>
- PEW RESEARCH CENTER (2011): The Tea Party and Religion. <http://www.pewforum.org/2011/02/23/tea-party-and-religion/> (Letöltve: 2018. március 29.)
- PEW RESEARCH CENTER (2014): Religion in Latin America: Widespread Change in a Historically Catholic Region. <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2014/11/Religion-in-Latin-America-11-12-PM-full-PDF.pdf> (Letöltve: 2018. november 30.)
- ROODUIJN, Matthijs (2014): The Nucleus of Populism. In Search for the Lowest Common Denominator. *Government and Opposition*, Vol. 49, No. 4, 572–598.
- TAGGART, Paul (2000): *Populism*. Buckingham, Open University Press.
- WALLACE, George (1963): Segregation Now, Segregation Forever. <http://www.blackpast.org/1963-george-wallace-segregation-now-segregation-forever>
- WILLIAMS, Rhys H. – ALEXANDER, Susan M. (1994): Religious Rhetoric in American Populism: Civil Religion as Movement Ideology. *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 33, No. 1, 1–15.
- WILLIAMSON, Wanessa – SKOCPOL Theda – COGGIN, John (2011): The Tea Party and the Remaking of Republican Conservatism. *Perspectives on Politics*, Vol. 9, No. 1, 25–43.
- WINBERG, Oscar (2017): Insult Politics: Donald Trump, Right-Wing Populism, and Incendiary language. *European Journal of American Studies*, Vol. 12, No. 2, 1–16.
- WODAK, Ruth – KHOSRAVINIK, Majid – MRAL, Brigitte (eds). (2013): *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*. London, Bloomsbury Academic.
- ZÚQUETE, José Pedro (2008a): The Missionary Politics of Hugo Chávez. *Latin American Politics and Society*, Vol. 50, No. 1, 91–121.
- ZÚQUETE, José Pedro (2008b): The European Extreme-Right and Islam: New Directions?" *Journal of Political Ideologies*, Vol. 13, No. 2, 321–344.

Márton Ágnes

A POLITIKAI KORREKTSÉG ÉS DONALD TRUMP POPULIZMUSA

Bevezetés

Elfogadható-e az Egyesült Államok leendő elnökétől, hogy „disznókként, gusztustalan állatokként” hivatkozzon egyes nőkre? A 2015-ös előválasztások során az akkor Fox News-os Megyn Kelly tette fel ezt a kérdést Donald Trumpnak, utalva Trump számtalan ilyen jellegű megnyilvánulására (CARISSIMO, 2015). Ez egy kilátástalan eldöntendő kérdésnek tűnhet, mind az igenlő, mind a tagadó reakció előnytelennek ígérkezett Trump számára. Ő azonban válaszával kivonta magát a kérdés szorító keretei közül. Nem válaszolt a kérdésre, ehelyett magáról a kérdésről mondott valamit: hogy az ország egyik nagy problémája a politikai korrektség, neki erre nincs ideje, és az országnak sincs.

Ez az úgynevezett *meta-framing* (BRUIJN, 2016), mely Trump gyakran alkalmazott eszköze, a politikai korrektségre való hivatkozás pedig a fenti eset után szintén gyakorivá vált. A politikai korrektségről több évtizede zajló, sokszorosán megosztott vitának személye újabb lendületet adott. A Trump-jelenség kezdetétől fogva meghatározóak azok a hangok, melyek a politikai korrektség túlburjánzását okolják annak a térnek a kialakulásáért, amelyben Trump előre törhetett. Sokan megválasztásáért is a politikai korrektséget okolják, van, aki a politikai korrektség elpusztítására tett kifejezett ígéretét rója fel, amivel szerintük sikerült telibe találnia nagyszámú amerikai várakozásait. Ennek eredményességét mutatta ki például a matematikus Spencer Greenberg közvélemény-kutatása. A kutatás alapján az a nézet, miszerint „túl sok a politikai korrektség az országban” a második legmegbízhatóbban jelezte előre, hogy a válaszadó Trumpra fog szavazni (SOAVE, 2016). Jonathan Haidt pszichológus szerint a jobboldal azt látja, hogy a baloldal megnyerte a kultúrharcot, irányítja a médiát, az egyetemeket, Hollywoodot és az oktatást. Sokan áldozatként tekintenek magukra és küzdenek ezen erők ellen (SOAVE, 2016).

A Trump megválasztásáért a politikai korrektséget okoló írások jórészt megemlítik, hogy nem lehet kizárólag ennek betudni a győzelmet, a politikai korrektség viszont gyakran kiemelt figyelmet kap mint a legmeghatározóbbnak tekintett tényező. Ezek az értelmezések Trump populizmusáról is szólnak: egy kisebbség által korlátozott többség képét vázolják fel, akikért végre kiáll valaki, akiket valaki végre megszólít. A politikai korrektségnek a populista Trump megválasztásában játszott jelentős szerepét el nem vitatva tanulmányomban a két

jelenség összefüggését egy másik aspektusból fejtem ki. Céлом az ok-okozati viszonyt feltételező, leegyszerűsítő narratíva árnyalása. Trump populizmusa – bizonyos definíciók szerint a populizmus önmagában – egyfajta identitáspolitikaként fogható fel, a politikai korrektség pedig az identitások sokaságát integráló követelményrendszer. A populizmus és a politikai korrektség viszonyát, ahogyan a következőkben megkísérlem bemutatni, áthatja a közös identitáspolitikai háttér.

A populizmusról

A populizmus definícióját nem övezi konszenzus, egyes alkotóelemek azonban sok definíciókísérletben szerepelnek, ezekből a következőket fogom alkalmazni a dolgozat során: a) A populizmus minden formájában tartalmazza „a nép” valamiféle megszólítását, és „az elit” ellen irányuló megnyilvánulásokat. Mindig kritizálja a hatalmon lévő elitet, szemben a „köznéppel”, mely erkölcsileg feddhetetlen, de nincs megfelelően képviselve. Mudde és Kaltwasser a populizmust egy *thin-centered* (kevés saját tartalommal rendelkező) ideológiaként határozza meg, ami a társadalmat két homogén és egymással ellenséges csoport összességének tartja. Ez a két csoport a „tisztá nép” és a „korrupt elit”. b) A populizmus emellett feltételezi az emberek általános akaratának létezését, aminek kifejezését a politikától várja el. Ellentétben a *thick-centered* ideológiákkal, a populizmus szinte mindig más ideológiai elemekhez csatlakozva mutatkozik meg. Következésképp a populizmus önmagában nem képes komplex, átfogó válaszokat adni a modern társadalom generálta problémákra (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2017: 6).

Jan-Werner Müller hasonlóképp gondol a populizmusra: szükséges, de nem elégséges feltételének tekinti a politika egyfajta moralista vízióját. Ez a vízió a politika világát az erkölcsileg tiszta és teljesen egységes nép harcának látja az elitek ellen, akik korruptak vagy egyéb tekintetben alábbvalók. Az elitellenesség mellett a populisták mindig pluralizmus-ellenesek. Állításuk szerint ők és csakis ők képviselik az embereket, a többi politikai szereplő az erkölcstelen, korrupt elit része. A kormányon lévő populisták semmilyen ellenzékét nem ismernek el legitimnek. Szerintük az intézményrendszer megosztottsága helytelen, hisznek abban, hogy létezhet a nép egysége, ennek megfelelően létezhet annak egy igazi képviselője (MÜLLER, 2016a: 19–20).

A populista retorika tehát egy fiktíven egységes népet vizionál, ami ezzel együtt erkölcsileg tiszta és az elittel szemben kiszolgáltatott. A nyilvánvalóan idealizált kép identitás-teremtő hatású. Roberts szerint nem minden esetben, de gyakran társul ehhez exkluzivitás, Trump esetében pedig egyértelműen. Ez nacionalizmusában, vagy leginkább nativizmusában fejeződik ki (ROBERTS, 2016: 71).

Müller a populizmust az antielitizmus olyan formájának tartja, ami egy exkluzív identitáspolitikára épül. A populista vezetők tagadják a jelen társadalmak pluralitását. Ha egyenlőségről beszélnek, azon egyformaságot kell érteni, akárhogyan is képzelik el pontosan

a „valódi nép” homogén tömegét. Ígéreteikben implikálják, hogy a homogenitás meg fogja oldani a társadalmi és politikai problémákat, és helyreáll a világ rendje, ha a nép valódi képviselői lesznek hatalmon. A szerző a nép teljes homogenitásáról szóló víziót a demokráciát fenyegető veszélynek látja. Az egyenlőség ugyanis demokratikus érték, viszont a homogenitás nem az (MÜLLER, 2016b: 19–20).

A populizmus fenti definíciói mind óvatosak, de kirajzolódnak belőlük azon elemek, amiket konszenzus övez: a társadalom két antagonisztikus csoportja, az elitellenesség, a homogén általános akarat feltételezése és a pluralizmus-ellenesség. Trump víziója a népről egy olyasfajtaomogenitást sugall, ami kizárja a csoportokat, amelyeket a politikai korrektség véd.

Ronald F. Inglehart és Pippa Norris tanulmánya a populizmust magyarázó elméleteknek két nagy csoportját különbözteti meg: a gazdasági létbizonytalanság (*economic insecurity*) elméletét és a *cultural backlash*, vagyis a kulturális reakció elméletét. Előbbi a gazdasági létbizonytalanságra helyezi a hangsúlyt, és a szerzők szerint ez a szélesebb körben elfogadott narratíva. A munkaerőpiac és társadalom változásával a posztindusztriális gazdaságokban növekednek az anyagi egyenlőtlenségek. A hátrahagyott rétegekben a növekvő gazdasági létbizonytalanság és az elszigetelődés nehezítést szül. Olyan csoportok tartoznak ide, mint például az alacsonyan fizetett, szakképzetlen munkások, a hosszú ideje munkanélküliek, vagy bevándorlók által lakott környékek szegényebb, fehér lakossága. Ők hajlamosabbak a populista pártok, mozgalmak és vezetők nativista, xenofób félelemkeltésének befogadására (INGLEHART – NORRIS, 2016: 2).

A magyarázatoknak ettől nem teljesen függetleníthető csoportja a kulturális reakció elmélete. A *cultural backlash* kifejezést a szerzők úgy határozzák meg, mint a valaha domináns közeg reakcióját az értékrend „progresszív” megváltozására. A háborúk utáni nyugati társadalmak nagyfokú létbiztonságot tapasztaltak, és idővel a posztmaterális értékek kerültek előtérbe, mint a multikulturalizmus, a zöld pártok törekvései, az emberi jogok és a nemek közötti egyenlőség. Ez aztán kiváltott egy „ellenforradalmat”, kifejezetten az idősebbek, a fehér férfiak és az alacsonyan iskolázottak között. Ezek a csoportok hanyatlást érzékelnek, aktívan ellenzik a „progresszív” értékeket, a megszokott, hagyományos normák elvetését. A valaha predomináns közeget feldühítheti privilégiumainak és státuszának csökkenése, így érzékennyé válik a populista vonzerőre. 31 európai ország 268 pártjának vizsgálata után a tanulmány a *cultural backlash*-elméletet látja igazolódni a gazdasággal szemben. A szerzők azonban kiemelik, hogy a két elmélet éles elválasztása lehet, hogy mesterséges, hiszen a két tényezőt összeköthetik interaktív folyamatok. Ha a munkaerőpiaci és társadalmi változások a globalizált piacon emelik a gazdasági létbizonytalanságot, az kiválthat negatív reakciót a tradicionalistákból a kulturális változások ellen (INGLEHART – NORRIS, 2016: 3).

Jonathan Haidt a gazdasági és értékrendbeli kérdéseket a globalizáció és a nacionalizmus fogalmainak segítségével konceptualizálja (HAIDT, 2016). Szerinte a jólét növekedésével kiszámítható módon változik meg az egyes országok értékrendje. A *World Values Survey* alapján általános trendeket állapít meg. A demokratikus, kapitalista országokban folyamatosan javultak az élet körülményei és a létbiztonság. Ezek az országok két irányba mozdulnak el,

két tengely mentén: az industrializációval a hagyományos értékektől a szekuláris racionalitás felé, valamint a jólét növekedésével a „túlélési” értékrendtől az „önkifejezési” vagy „emancipációs” értékek felé, melyek együttesen egy „globalista” értékrendet alapoznak meg. A globalisták a fővárosokban, egyetemi városokban koncentrálódnak, mert ezeken a helyeken a legnagyobb az értékrendbeli változás.

A globalisták és a hagyományos értékekhez kötődő nacionalisták a bevándorlás kérdésében nagyon eltávolodnak egymástól: a nacionalisták a patriotizmust továbbra is értéknek tekintik. A szerző kiemeli, hogy ez nem csak póz, amivel eltakarható a rasszizmus. Innen fakad az elvárásuk, hogy az állampolgárok szeressék és szolgálják a hazát, valamint az, hogy a kormányoknak kötelessége megvédeni polgáraikat. Egyes globalisták szerint az országhatárok viszont egyenesen erkölcstelenek és elévültek.

A muszlim bevándorlók Haidt szerint a nacionalistákban autoriter reflexeket váltanak ki. Karen Stenner *The Authoritarian Dynamic* című művét idézi, ami úgy határozza meg a tekintélyelvűséget, mint pszichológiai hajlamot az intoleranciára akkor, amikor az egyén veszélyt érzékel. A fő kérdés az, hogy mi ébreszti fel ezt a hajlamot. Stenner szerint az, amikor az erkölcsi rend tűnik fenyegetettnek. Stenner egyik legfontosabb állítása, hogy a tekintélyelvűek nem azonosak a *status quo* szerinti konzervatívokkal, és hogy ezek még csak nem is természetes szövetségesei egymásnak. A tekintélyelvűek gyakran a radikális változások pártolói és kockázatvállalók. Ezért ellenzi olyan sok republikánus és konzervatív értelmiségi Trumpot (HAIDT, 2016).

A politikai korrektségről

A „politikai korrektség” fogalmát a Mao Ce-tung idézeteket tartalmazó *Vörös könyvecske* (1964) tette ismertté a nyugati világban. A Mao Ce-tung-i Kínában a helyes cselekedeteket és gondolkodást jelentette a párton belül, szemben azokkal, akik akadályozták a párt irányvonalának alkalmazását. Nyugaton az ironikus használata vált jellemzővé, a P.C. („písz”) rövidítés elterjedésével. Hughes az ironiát a kontextusváltozással magyarázza: a politikai korrektség totalitárius kontextusban erős doktriner értelemmel bírt, amint azonban egy demokratikus és liberális közeg kezdte el használni a kifejezést, anomáliává változott (HUGHES, 2010: 64).

Csak idővel emelkedtek a szavak és szóhasználati kérdések a politikai korrektséggel kapcsolatos viták középpontjába. Henry Beard *The Official Politically Correct Dictionary and Handbook* (1992) című műve jelzi az új fókusz. A P.C. a kilencvenes évektől kezdve lesz jellemző a konzervatív szóhasználatra és veszít ironikus felhangjából: használói ekkortól az amerikai társadalmat szerintük veszélyeztető mozgalmakra kezdték alkalmazni a kifejezést. Ekkoriban alakult ki negatív konnotációja, és ezzel tartósan helyet foglalt a konzervatív oldal szókincsében (SCHLEICHER, 2001: 25–26).

Robin T. Lakoff a politikai korrektséget a baloldal elleni fegyvernek tekinti, ami a jobboldal szolgálatában áll, szerinte mindent illetek már a fogalommal, amit a jobboldal fenyegetésnek

hisz a baloldal irányából. Segítségével olyan diszkurzív gyakorlatokat igyekeznek hitelteleníteni, mint a beszédkódexek és az irodalmi kánon kritikai vizsgálata. Míg a jobboldal képviselői szájából a politikai korrektség egy „mi” és „ők” felosztást rajzol fel és a kívülről diszkreditálására irányul, addig a baloldalon továbbra is ironikus felhanggal rendelkezik. Lakoff a vitának a mibenlétét is megkérdőjelezi, arra hivatkozva, hogy a diskurzus minden egyes aspektusát – a hangnemet, a kifejezéseket, a célba vettek – a jobboldal határozta meg, a baloldal számára csupán reagálásra hagyva teret, már ha hagyott teret egyáltalán (LAKOFF, 2000: 90–92).

A politikai korrektség kifejezés ma több, egymáshoz csak lazán kapcsolódó jelenség-csoportot fed: a leggyakrabban tárgyalt beszédkódexek és szóhasználat kérdését, az irodalmi kánon körüli vitákat és a pozitív diszkriminációt. Ezek közös eleme a marginalizált társadalmi csoportok iránti érzékenység, a többségi társadalom gondolkodásmódjának megváltoztatására irányuló szándék, a sértések és előítéletek felszámolására tett kísérletek. Nincs egyetértés az ezeket elősegítő eszközök mibenlétéről, a szükséges változás mértékéről, a többség–kisebbség ideális viszonyának megítéléséről és az egyes főbb irányokon belül a változás tartalmáról sem.

Az oktatandó irodalmi kánon körüli viták leginkább egyetemi, intellektuális környezetben zajlanak. Művészetfilozófiát érintő vonatkozásai sokkal izoláltabbá teszik a kérdéskört, mint például a beszédkódexek kérdését – ami lényegében a mindennapi beszédet érinti, még ha gyakran (de nem kizárólagos közegeként) egyetemeken bontakozik is ki – vagy mint a pozitív diszkriminációt, ami a társadalmi élet több alrendszerében is jelen lehet. Így Trump kapcsán leginkább a pozitív diszkrimináció és a szóhasználat kérdése tartozhat ide.

A pozitív diszkrimináció elsősorban a munkaerőpiaci egyenlőtlenségekkel foglalkozik. Célja a hátrányos helyzetű csoportok tagjainak segítése, az egyenlőtlenség csökkentése, az egyes csoportok társadalombeli arányának megfelelő reprezentációja különböző szférákban és pozíciókban. A mellette szóló érvek tipikusan a következők: a korábban negatív diszkriminációt elszenvedőket kárpótolja, emellett a mai napig továbbélő hatásokat ellensúlyozza. Az ellenzők a piaci szereplők szabadságára, gazdasági racionalitásra hivatkoznak, a profitmaximalizálást és a munka hatékonyságát féltik. Vannak, akik úgy gondolják, hogy ezek az intézkedések a tipikusan előnyösebb helyzetben levő fehér férfiakat fogják aránytalanul súlytani (SCHLEICHER, 2001: 27–28).

A beszédkódexek kérdése méltán a leggyakrabban vitatott aspektusa a politikai korrektségnek: a doktrína hívei a kisebbségek, marginalizált csoportok érdekeire hivatkozva a mindennapi kommunikációt szabályozná, a nyilvánostól kezdve a személyköziig. Ez a jelenség egyetemi környezetben kapott erőre: a hetvenes években egyes amerikai egyetemek a multikulturalitás fokozódó igényére reagálva belső szabályzati szintre emelték a beszédkódexeket. Ezzel büntethetővé váltak a gyűlöletbeszéd, uszítás mellett a nehezebben körülhatárolható sértőnek vélt kifejezések is. Több bírósági ítélet is kimondta az amerikai alkotmány szólásszabadságot védő első kiegészítésére hivatkozva a beszédkódexek alkotmányellenességét (SCHLEICHER, 2001: 28).

Schleicher a két szemben álló érvrendszert modernként és posztmodernként azonosítja, háttérükben a nyelvről való eltérő felfogásokkal. A modern törekvés a nyelvet a valóság tükröképének tekinti, ami a pontosság és udvariasság érdekében csupán apró javítgatásokra szorul. A posztmodern érvrendszer problematizálja a valóság és a nyelv viszonyát: a valóságot a nyelven keresztül, szűrve tapasztaljuk meg, csak azt látjuk, amit a nyelv látni enged. A nyelv a valóság egy reprezentációját hozza létre, a posztmodern érvelés ezt a reprezentációt kérdőjelezi meg, és felhívja a figyelmet arra, hogy létezhetnek egyéb reprezentációk. Ez az elképzelés a nyelv szimbolikus erejét, valóságalkotó potenciálját emeli ki. A kritikusok szerint a politikai korrektség a valóság megváltoztatása helyett a szavak megváltoztatásán dolgozik, összekeveri az okot az okozattal. Az előítéletes nyelvhasználat szerintük a gondolkodásmódot tükrözi, utóbbin kell változtatni, ez fogja maga után vonni a nyelvhasználat változását. A két megközelítést a konszenzus és hatalom kérdése is megkülönbözteti egymástól: az egyik elképzelés szerint a nyelv önkényes jelek rendszere, amelyek valamilyen társadalmi konszenzus révén reprezentálják a valóság egyes darabjait. A másik megközelítés szerint a jelölési folyamatot nem konszenzus, hanem a hatalmi viszonyok határozzák meg (SCHLEICHER, 2001: 29–30).

Hughes szerint a politikailag korrekt beszédkódex egyedi szociolingvisztikai jelenség. A korábbi hasonló kódexekhez képest változás, hogy ennek előírója nem egyetlen autoritás. Egy szemantikai mérnöki tevékenység eredményének tartja a politikai korrektséget, valamint cenzúrának, amelynek nem egyetlen beazonosítható forrása van, hanem sok, nincs specifikus, hozzárendelhető ideológia, de fókuszpontjában mindig egyes egyenlőtlenségek áldozatait és hátrányos helyzetű csoportok állnak, a cél mindig az előítéletes attitűdök letörése, pontosabban az ezeket kifejező, leminősítő szavak korrigálása. Tovább nehezíti a politikai korrektség forrásainak beazonosítását, hogy sokszor nem a hátrányos helyzetűek beszélnek magukért, hanem más hangok állnak ki értük – helyettük (HUGHES, 2010: 7).

A kifejezést Hughes egyébként eredendően problémás szemantikai konstrukciónak tekinti. A politika, annak bármely definíciója szerint, egy egész sor különböző tevékenységet fed le, ezek egyike sem lehet a szó szoros értelmében korrekt. A politikai korrektségnek nincs közös megegyezésen alapuló, egyértelmű jelentése – úgy, ahogyan például a nyelvtani helyességnek (korrektségnek) vagy a politikai korrupciónak van. Az eufemizmust tekinti a legközelebb álló szemantikai rokonnak. A politikai korrektség klasszikus formái igyekeznek elkerülni a zavarba ejtő dolgokra való konkrét hivatkozást, ebben hasonlít az eufemizmusra, de túlmegy annak hagyományos témakörein. A szerző az eufemizmus két formáját különbözteti meg: az elkerülendő kifejezések metaforákkal történő helyettesítését, és az absztrakt kifejezések használatát intézményesült vagy intézményesülő kontextusban, ilyen például a „terhességmegszakítás”. Az eufemizmus első típusának hosszú hagyománya van a nyelvekben, a második frissebb, ismeretlenebb. „Orwelli” abban az értelemben, hogy udvarias absztrakciók használatával fedi el az erőszakot és rútságot (HUGHES, 2010: 17–18).

Az elfogadhatónak talált szavak téra időben – sokszor megdöbbenően rövid idő alatt – és térben is változik, kontextustól, beszélőtől, hallgatóságtól függ. Az elfogadható szavak

kódexét közel lehetetlen tartósan meghatározni. Szaporodnak az „identitások”, és ez részben az „interszekcionalitásra” hivatkozva történik. Az interszekcionalitást Kimberlé Crenshaw amerikai jogász és polgárjogi aktivista hozta be a feminista diskurzusba egy 1989-ben publikált tanulmánnyal. Ebben arra a tendenciára reflektál, ami a nemet és az etnikumot a tapasztalatok és az elemzés két, egymást kölcsönösen kizáró kategóriájaként kezeli.

Ez az egydimenziós megközelítés szerinte figyelmen kívül hagyja azokat, akik többszörösen terheltek. A fekete nők helyzetének vizsgálatával érvel amellett, hogy ez a csoport sokszor ki van zárva mind a feminista elméletből, mind az antirasszista politikából. Ennek oka, hogy mindkét diskurzus a tapasztalatok egyedi körére alapoz, ezek pedig gyakran nem képviselik pontosan a nem és az etnikum kapcsolatát. Ezek a problémák a fekete nők már létező elemzési keretekbe való pusztá bevonásával nem oldhatóak meg. Az interszekcionális tapasztalás több, mint a rasszizmus és szexizmus együttese. Bármely olyan értelmezés, amely nem veszi figyelembe az interszekcionalitást, nem tudja megfelelően megragadni a fekete nők alárendelődésének sajátosságait (CRENSHAW, 1989: 139–140).

Az interszekcionalitás kifejezés mai használata gyakran a legfelsőbb normatív rendező-elvként szolgál a mozgalmi diskurzus számára: a „többszörösen elnyomott” személyek rendelkeznek kellő autoritással a narratívák meghatározásához. Az interszekcionalitás eszerinti értelmezése vezet olyan elképzelésekhez, mint a „fehér feminizmus” – az a feminizmus, ami támadói szerint csak a fehér nőkkel foglalkozik. Az inkluzivitás mindent mást megelőző elvárása érhető tetten az LGBT (*lesbian, gay, bisexual, transgender*) mozaikszó folyamatos bővülésében is. Crenshaw egy 2017-es interjúból reflektál arra, ahogy az interszekcionalitás gyakran mindent magyarázó elméletként tűnik fel. Beszél arról, hogy a fogalommal nem ez volt a szándék. Egy lehetséges eszközként tekint az interszekcionalitásra, ami bizonyos esetekben hasznosítható, másokban pedig nem (COLUMBIA LAW SCHOOL, 2017).

A „*personal is political*” („a személyes politikai”) feminista jelmondat szintén nagy jelentésváltozáson esett át. Carol Hanisch 1969-es esszéje, melynek szerkesztői később a *The Personal Is Political* címet adták, a hatvanas évekbeli női felszabadító mozgalomra reflektál, ezen belül is különböző csoportbeszélgetésekre. A résztvevő nők személyes problémáikat beszélték meg – ezekre a személyes problémákra azonban nem léteztek ekkor személyes megoldások, azokat csak kollektív fellépéssel lehetett megoldani. A problémák tehát, például az abortusz vagy a külső megjelenés, valójában politikaiak voltak (HANISCH, 1970). A politikai korrektség és az identitáspolitika a *personal is political* elképzelést eredeti tartalmához képest meglehetősen kiterjesztően képviseli: szinte minden személyes kérdést (mint pl. az érzelmek) politikainak tüntet fel. Míg a nyolcvanas, kilencvenes években a politikai korrektség a beszédről, az irodalmi, filozófiai és történelmi kánon bővítéséről szólt, a mai törekvések leginkább az érzelmi biztonságra vonatkoznak, és ez például az amerikai kampuszokon intézményes formát is ölt (LUKIANOFF – HAIDT, 2015).

A napjainkra jellemző trendeket megelőzően is sok kérdés merült fel a politikai korrektséggel kapcsolatban. Lehet-e maradandóan meghatározni a helyes szavakat? Lehetséges-e merőben különböző társadalmi csoportok vélt érdekeit egyszerre szem előtt tartani?

Szükséges és arányos-e a szólásszabadság ily módon történő korlátozása? Elérheti-e a politikai korrektség a célját? Az interszekcionalitás új értelmezésével, a *personal is political* ilyen tág alkalmazásával és az egyre növekvő intézményesüléssel a politikai korrektség tovább növelte támadási felületét.

Trump politikai korrektséggel kapcsolatos megnyilvánulásai

Trump már jóval a 2016-os előválasztások előtt hangot adott a politikai korrektséggel kapcsolatos ellenérzéseinek, populistának tekinthető retorikáját jelentős mértékben a politikai korrektség elutasítására fűzte fel. Első bejegyzése a Twitteren, amelyben a politikai korrektségre utal, 2012-ből származik és Bette Midlerről szól. Az azóta törölt tweetben azt írja, hogy bár a színésznőt nem tartja vonzónak, ezt nem fogja leírni, mert mindig ragaszkodik a „politikai korrektséghez” (TRUMP, 2012a). A feltételezhetően szarkasztikus mondattal együtt majdnem harminc Twitter-bejegyzése van, melyek a politikai korrektségre reflektálnak.⁸ Nem részei az összesítésnek azok a bejegyzések, amelyek tartalmazzák ugyan az erre utaló kifejezések egyikét, de egy mástól idézett mondat részeként. Ez alól egy kivétel van, amikor saját magát idézi Robert Kyosakival közösen írt könyvéből. Itt azt írja, nem látja az értelmét a politikai korrektségnek, hogyha ez azt okozza, hogy egyéb tekintetben pedig „inkorrektek” vagyunk – a szó „helytelen”, „pontatlan” értelmében (TRUMP, 2012b).

Trump tweetjeiből kirajzolódik, kiket azonosít a politikai korrektséggel. A tweetek majdnem fele a politikai korrektséget magát és a politikai korrektséget támogatókat/betartókat kritizálja. A politikai korrektséget betartani igyekvőket felszólítja, hogy inkább arra összpontosítsák az energiájukat, hogy megoldást találjanak komplex problémákra (TRUMP, 2015c). Kritikájának egy másik elkülöníthető tárgya az Amerikai Egyesült Államok és kormánya. Szerinte amennyiben az ostobán kormányzott ország nem szűnik meg politikailag korrektnek lenni, nem lesz ország, amit kormányozni kellene (TRUMP, 2013a). A hivatalban lévő Barack Obamát sokszor említi. 2013-ban azt írta, hogy Obama meg akarja változtatni a Fehér Ház nevét, mivel az diszkriminatív és politikailag nem korrekt (TRUMP, 2013b). 2016-ban számonkérte Hillary Clintonon és Obamán, hogy nem nevezik a nevén a radikális iszlámot, ami szerinte a terroristatámadások súlyosbodásához fog vezetni (TRUMP, 2016a). Obama és mindenki más szerinte annyira gyenge és annyira politikailag korrekt, hogy emiatt terroristacsoportok alakulnak és erősödnek meg (TRUMP, 2016b).

Figyelemre méltó, hogy milyen következményeket társít Trump a politikai korrektséghez. Minden esetben, amikor a következményekre utal, veszélyhelyzetet ír le. Veszélyben lévőként legtöbbször az országot nevezi meg. Az ország szerinte olyannyira politikailag korrektté vált, hogy minden irányérzékét és célját elveszítette, ebből az állapotból pedig nem tud kizökkenni fájdalommentesen (TRUMP, 2014b). Egy másik tweetben azt írja, a poli-

⁸ A bejegyzések összesítéséhez a *Trump Twitter Archive* című honlap keresőmotorját használtam. Vö. <http://www.trumptwitterarchive.com>.

itikai korrektség „megöli” az országot (TRUMP, 2015b). Szerinte a politikai korrektség akadályozza az ország biztonságossá tételét: ha nem kezelik okosan a politikai korrektséget, a helyzet még rosszabb lesz (TRUMP, 2017a). A politikailag korrekt ország felolvassa az ISIS-terroristának a vallomás megtagadásához és ügyvédhez való jogait, mielőtt jó étellel és gondoskodással látná el (TRUMP, 2014a).

A politikai korrektség gyakori kritikája, hogy sérti a szólásszabadságot a szólás-szabadság sérülése. Ez explicit módon nem jelenik meg Trump Twitter-oldalán, viszont kétszer is ír szóhasználati kérdésekről: például a *thug* (bűnöző, bandatag) szó, mint oly sok másik szó, nem politikailag korrekt, mert rasszista. Megjegyzi, hogy annak ellenére nem politikailag korrekt, hogy Obama is használja (TRUMP, 2015a). A másik utalás a szóhasználat kérdésére a már említett bejegyzés, amelyben azt kéri számon, hogy a politikailag korrekt Hillary Clinton és Obama nem hajlandóak nevén nevezni a radikális iszlámot.

A politikai korrektség másik következményének a hatékonyság csökkenését látja, ezzel kapcsolatos négy bejegyzése egyikében felszólítja „az embereket”, hogy ne pazarolják idejüket és energiájukat erre a nonszenszre (TRUMP, 2015c). Az általa bizonyos országok esetében elrendelt beutazási tilalomról 2017 szeptemberében azt írta, sokkal nagyobb-nak, keményebbnek és specifikusabbnak kellene lennie, ez viszont, ostoba módon, nem volna politikailag korrekt (TRUMP, 2017b).

Hogy mit ért Trump politikai korrektségen, az annak ellenére sejthető, hogy egyszer sem definiálja – az erre irányuló kérdésekre értékítélettel szokott válaszolni: a politikai korrektség nem működik, megöli az országot, megöl minket. Bár megszólalásai nagy részében szerepelnek konkrétumok, mégis nehezen áll össze koherens egészzé a politikai korrektségről alkotott képe, elkerüli a specifikumokat, ezzel széles azonosulási felületet biztosítva. Trump politikai korrektséggel kapcsolatos kijelentései tudatosan építenek erre, és eszközként használják a politikai korrektség körülhatárolhatatlan és tág jelentéstartományát ahhoz, hogy egy a P.C.-vel ellentétes identitásra épülő identitáspolitikát képviseljenek.

Trump populizmusa és a politikai korrektség

A politikai korrektség minden formájában elnyomott csoportoknak igyekszik kedvezni. Trump azon kijelentése, hogy sem neki, sem az országnak nincs rá ideje, elidegenítő hangot üt meg. Az ország az, akire bosszantó terhet rak a politikai korrektség követelménye, mindazokra pedig, akikért a politikai korrektség kiállni próbál, nincs idő. Trump populistá identitásképzése, mint ezek általában, homogenitást feltételez, és ez valóban szembeállítható a politikai korrektség által védeni kívánt identitásokkal. A populizmus és politikai korrektség azonban nem mindenben ellentétesek, több meglepő átfedéssel is rendelkeznek. A képviselni kívánt identitások történelmi szembenállásai okozzák a Trump-jelenséget övező konfliktust, mely sok tekintetben csupán tünetszerű.

A korábban liberálisként ismert Mark Lilla eszmetörténész nagy visszhangot kiváltó írást jelentetett meg *The End of Identity Liberalism* címmel nem sokkal Trump győzelme után (LILLA, 2016). Amerika az elmúlt években szerinte erkölcsi pánikba csúszott az etnikai, szexuális és nemi identitással kapcsolatban. Mindez eltorzította a liberalizmus üzenetét és meggátolta a hatékonyságát. Lilla szerint az identitásra összpontosító liberalizmus fölért eljárat az idő, és ennek a 2016-os elnökválasztás jó példája. Hillary Clinton saját kampánya során jól tudott beszélni olyan témákról, mint a külpolitika vagy a demokrácia, amikor azonban elkezdett különböző csoportokat (nők, feketék, latin-amerikaiak stb.) emlegetni, akkor nagy stratégiai hibát követett el azzal, hogy nem sorolta fel az összes csoportot. A meg nem említett fehér munkásosztály és a vallásosak nagy része Trumpra szavazott.

Lilla kiemeli az identitás felőli megközelítések értékes hozadékait, mint amilyen a pozitív diszkrimináció vagy a *Black Lives Matter* mozgalom hatásai. A diverzitással kapcsolatos fixációra vezeti vissza ugyanakkor a liberálisok és „progresszívek” egy egész generációjának világképét. Ez a generáció szinte egyáltalán nincs tisztában a realitással, amely a saját maga által definiált csoportokon túl létezik. Azt gondolják, hogy a sokféleség diskurzusa kiérdemli a politikai fogalmát és nem igazán tudnak véleményt formálni ’osztályról’, ’háborúról’, ’gazdaságról’ és ’közjóról’. Ezt részben a középiskolai és egyetemi tananyagnak tudja be, ami szerinte anakronisztikusan vetíti vissza a jelen identitáspolitikáját a múltba, eltorzítva a fő mozgatóerők és szereplők súlyát. Az identitáspolitika azonban a választások szintjén okozta a legnagyobb csalódást. Normális körülmények között az országos politika nem a különbségekről, hanem a hasonlóságokról szól, és az fog dominálni, aki a közös amerikai tapasztalatot legjobban megragadja.

Bevett liberális magyarázata Trump győzelmének a „*whitelash*-elmélet”, mely szerint Trumpnak az anyagi helyzetből adódó frusztrációkat sikerült becsatornáznia etnikai identitáskérdésekbe. Ez többek között azért kedvelt narratíva, mert feloldozza a liberálisokat annak felismerése alól, hogy saját diverzitás-megszállottságuk bátorította fel a fehér, vidéki, vallásos amerikaiakat arra, hogy hátrányos helyzetűként gondoljanak magukra. Mivel Amerikában ezek az emberek jellemzően ilyen szempontból homogén területeken élnek, világos, hogy elsősorban nem a sokféleséget, hanem az identitás kikerülhetetlen retorikáját ellenzik – ez az, amit a politikai korrektség kifejezésen értenek (LILLA, 2016).

Trump rendszeresen, de nem túl módszeresen kritizálja a politikai korrektséget. Sokszor hangoztatja, hogy nem szereti, hogy ő nem politikailag korrekt – és ezt releváns kérdések és ügyek kapcsán teszi –, de a rengeteg támadási felülettel rendelkező jelenség hiányosságainak bármelyikére, annak belső ellentmondásaira nem reflektál. Pályafutása során a politikai korrektséget érő tetemes mennyiségű érdemi kritikának még a felszínét sem idézte soha, csupán beállt azok sorába, akik saját, egyébként politikailag korrekt szemszögből elfogadhatatlan megnyilvánulásait igyekeznek legitimálni egy-egy hasonló félmondatral. Trump tehát egyáltalán nem tartja be a politikai korrektség előírásait (bármik legyenek is azok – úgy tűnik, sokszor könnyebb beazonosítani azt, ami biztosan nem PC), de mindezek, illetve

a pusztán leminősítő, kifejtést nélkülöző mondatai után valójában nem tekinthető a politikai korrektség legfontosabb ellenzői egyikének.

Trump populizmusa nem csupán reakció a politikai korrektség túlbujánzására. Mindkét identitásvédő doktrína ugyanabban a térben létezik, egymással történelmileg nem egyező identitásokat akarnak képviselni. Mindkét törekvés vizionál egy homogén ellenséget: a populizmus a politikai elitet, amelynek Trump víziója szerint a politikai korrektség a nyelve; a politikai korrektség pedig a privilegizáltak körét. A populisták egy feltételezett általános akaratot, homogenitást testesítenek meg állításuk szerint; a politikai korrektség pártolói pedig különböző csoportérdekeket feltételeznek és állítanak rendszerbe. A jelen populizmusainak általános akarata exkluzív a kisebbségekkel szemben; a politikai korrektség esetében viszont az 'elnyomás', a 'privilegium' témakörök tárgyalása vált hozzáférhetetlenné a nem érintettek, pláne az elnyomónak tekintett csoportok tagjainak számára. A populizmus és a politikai korrektség egymáshoz nagyon hasonlóan, erőteljesen emotív eszközökkel zárják ki a világtéjükbe nem illeszthető hangokat, ebből a szempontból mindkét koncepció erőteljesen pluralizmusellenes.

A populista és a politikailag korrekt beszéd is alkalmaz két egymást kiegészítő hazugságmódot (ŽIŽEK, 2018). A hisztérikus mód igazságot fogalmaz meg hazugság használatával – amit mond, az ténylegesen nem igaz, de egy valós kifogást fejez ki –, az obszesszív neurotikus mód pedig olyat állít, ami ténylegesen igaz, de ami egy hazugságot szolgál. Žižek szerint a populisták és a politikailag korrekt liberálisok is megengednek maguknak hazugságokat a magasabb rendű igazság elérése érdekében. A populisták például hamis adatokat terjeszthetnek menekültek által elkövetett nemi erőszakról és más bűncselekményekről azért, hogy hitelesítsék nézeteiket. A politikailag korrekt liberálisok pedig a menekültek és a többségi társadalom életvitele közötti tényleges különbségeket hajlamosak elhallgatni. A másik stratégiát – igaz dolgok hangoztatásával hazudni – szintén mindkét pólus alkalmazza. A bevándorlásellenes populisták tényekkel is dolgoznak, a politikai korrektség pártolói szintén, ám sokszor nem megfelelően kontextualizálják azokat (ŽIŽEK, 2018).

Az érzelmeknek kiemelt szerepe van mind a populizmus, mind a politikai korrektség esetében, több szempontból is. Mindkettő célkitűzése, hogy egy vagy több konkrét csoport jól érezhesse magát a bőrén, ezzel kapcsolatosan érzelmetelített üzeneteket fogalmaznak meg. A populista és a politikailag korrekt emberkép is hiperérzékeny: mindkettőt alapjaiban rázhatja meg szimbolikus síkon történő elmozdulások. A politikai korrektség és holdudvara, valamint a populista retorika egy egyre abszurdabbá váló verseny résztvevői.

Egyesek Trump populizmusának sajátos politikai korrektségéről beszélnek, a „populista korrektségről”. Ezen a nyelv aktív monitorozását kell érteni, ami Trump Amerikáját és a Brexit Nagy-Britanniáját is jellemzi. A „populista korrektség” az ellenvéleményeket az elitista jelző vádjával hallgattatja el. Egy cikk szerzője Trumpot „hópehelynek” nevezi – a politikai korrektség individualizáló retorikáját gyakran gúnyoló kifejezés – és valóban, Trump nagyon könnyen megsértődik. Egyszer – a színházi előadáson kifütyült Mike Pence

alelnök esetében – még egyfajta *safe space* iránti igényt is kifejezett, a szerző szerint látószólag nem ironikusan (MAHDAWI, 2017).

Konklúzió

A politikai korrektség szerepének hangoztatása a populizmus előretörésében láthatóan több üres frázisnál: jelentőségét kutatások támasztják alá. A populizmust gazdasági összefüggésekkel leíró, sokáig dominánsnak tekinthető elméletnél nagyobb magyarázóerővel rendelkezik a kulturális síkon történő reakció elmélete.

A politikai korrektség napjainkban tapasztalható formája a korábbi követelésekhez képest érzelmi alapú érveléssel bátyázza körbe magát. A populizmust, majd Trump populizmusát megvizsgálva kérdésessé válik a politikai korrektség és a populizmus éles szembeállítás és szembeötlővé válnak a közös jegyek. Ezek a közös identitáspolitikai háttérnek tudhatók be, a konfliktus pedig a képviselt identitások történelmi ellentéteinek.

Donald Trump tehát sikeresen épített a *cultural backlash* jelenségére, populizmusa azonban lényegéből fakadóan az identitáspolitikai keretrendszert nem számolhatta fel. Ebben a végsőig polarizált környezetben, ahol az identitás a politikai cselekvés egyik legfőbb motiváló ereje, nehezen képzelhető el a két tárgyalt jelenség közül egyik vagy másik hatékony felülírása.

Felhasznált irodalom

- BEARD, Henry (1992): *The Official Politically Correct Dictionary & Handbook*. HarperCollins.
- BRUIJN, Hans de (2016): DonaldsTrump's Rhetoric: TU Delft Repository <http://resolver.tudelft.nl/uuid:85a0509e-b985-430f-8e64-91a7a1eebdfa> (Letöltve: 2017. december 11.)
- CARISSIMO, Justin (2015): „Megyn Kelly to Donald Trump: ‘You’ve called women you don’t like fat pigs, slobs – and disgusting animals’” *The Independent*, 7 August. <http://www.independent.co.uk/news/world/americas/megyn-kelly-to-donald-trump-youve-called-women-you-dont-like-fat-pigs-slobs-and-disgusting-animals-10444690.html>. (Letöltve: 2017. augusztus 30.)
- COLUMBIA LAW SCHOOL (2017): „Kimberlé Crenshaw on Intersectionality, More than Two Decades Later.” Columbia Law School. <http://www.law.columbia.edu/news/2017/06/kimberle-crenshaw-intersectionality>. (Letöltve: 2017. december 10.)
- Crenshaw, KIMBERLE (1989): „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics.” *University of Chicago Legal Forum* Vol. 1, 139–167.
- Factbase (2016): Speech: Donald Trump in Youngstown, OH. <https://factba.se/transcript/donald-trump-speech-youngstown-oh-august-15-2016>.

- HAIDT, Jonathan (2016): „When and Why Nationalism Beats Globalism.” *The American Interest*, 7 October. <https://www.the-american-interest.com/2016/07/10/when-and-why-nationalism-beats-globalism/> (Letöltve: 2018. április 06.)
- HANISCH, Carol (1970): „The Personal is Political.” In Shulamith Firestone – Anne Koedt (eds). *Notes From the Second Year: Women’s Liberation: Major Writings of the Radical Feminists*, 76–78. New York, Radical Feminism.
- HUGHES, Geoffrey (2010): *Political Correctness: a History of Semantics and Culture*. Wiley–Blackwell. Chicester, UK.
- INGLEHART, Ronald F. – NORRIS, Pippa (2016): „Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash.” *Faculty Research Working Paper Series*.
- LAKOFF, Robin Tolmach (2000): *The Language War*. University of California Press.
- Lilla, Mark (2016): „The End of Identity Liberalism.” *The New York Times*, 18 November. <https://www.nytimes.com/2016/11/20/opinion/sunday/the-end-of-identity-liberalism.html> (Letöltve: 2018. április 06.)
- LUKIANOFF, Greg, – Jonathan HAIDT (2015): „The Coddling of the American Mind.” *The Atlantic*, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/09/the-coddling-of-the-american-mind/399356/>
- MAHDAMI, Arwa (2017): „Populist correctness: the new PC culture of Trump’s America and Brexit Britain.” *The Guardian*, 19 February. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/feb/19/populist-correctness-new-pc-culture-trump-america-brexit-britain> (Letöltve: 2017. augusztus 31.)
- Mao, CE-TUNG (1964): *The Little Red Book*. People’s Republic of China Printing Office.
- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2017): *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, USA.
- Müller, JAN-WERNER (2016b): „How to Think – and How Not to Think – about Populism.” *Comparative Politics Newsletter*, 58–62.
- Müller, JAN-WERNER (2016a): *What is Populism?* University of Pennsylvania Press.
- Roberts, KENNETH M. (2016): „Populism as Epithet and Identity: The Use.” *Comparative Politics Newsletter*, 69–72.
- SCHLEICHER, Nóra. (2001): „Politikai korrektség. Érvék pro és kontra.” *Jel–Kép*, 25–32.
- SOAVE, Robby (2016b) Trump Won Because Leftist Political Correctness Inspired a Terrifying Backlash.” *Reason Blog*, 9 November. <https://reason.com/blog/2016/11/09/trump-won-because-leftist-political-corr> (Letöltve: 2018 április 6.)
- TRUMP, Donald (2012a): *Twitter*. 10. 28. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/262584296081068033> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2012b): *Twitter*. 12. 5. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/276437174847672320> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2013a): *Twitter*. 05. 17. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/335338334794702848> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2013b): *Twitter*. 10. 8. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/387567929761746944> (Letöltve: 2017. december 11.)

- TRUMP, Donald (2013c): *Twitter*. 02. 20. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/304313180807630849> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2014a): *Twitter*. 08. 20. <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/502054490678521858> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2014b): *Twitter*. 09. 20. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/513526411332968448> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2015a): *Twitter*. 04. 30. Hozzáférés dátuma: 2017. 12. 11. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/593749230281424896> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2015b): *Twitter*. 08. 8. Hozzáférés dátuma: 2017. 12. 11. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/630007166129303552> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2015c): *Twitter*. 08. 8. Hozzáférés dátuma: 2017. 12. 11. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/629992743788523520> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2015d): *Twitter*. 12. 13. Hozzáférés dátuma: 2017. 12. 11. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/676198180757852160> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2016a): *Twitter*. 07. 4. Hozzáférés dátuma: 2017. 12. 11. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/749989709275885568> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2016b): *Twitter*. 03. 22. Hozzáférés dátuma: 2017. 12. 11. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/712357600621432832> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2017a): *Twitter*. 06. 4. Hozzáférés dátuma: 2017. 12. 11. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/871325606901895168> (Letöltve: 2017. december 11.)
- TRUMP, Donald (2017b): *Twitter*. 09. 15. Hozzáférés dátuma: 2017. 12. 11. <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/908645126146265090> (Letöltve: 2017. december 11.)
- WEIGEL, Moira (2016): „Political correctness: how the right invented a phantom enemy.” *The Guardian*, 30 November. <https://www.theguardian.com/us-news/2016/nov/30/political-correctness-how-the-right-invented-phantom-enemy-donald-trump> (Letöltve: 2017. december 11.)
- ŽIŽEK, Slavoj (2018) „Why do people find Jordan Peterson so convincing? Because the left doesn't have its own house in order.” *The Independent*, 13 February. <http://www.independent.co.uk/voices/jordan-peterson-clinical-psychologist-canada-popularity-convincing-why-left-wing-alt-right-cathy-a8208301.html> (Letöltve: 2018. február 18.)

Szikinger István

VIHAR ELŐTTI CSEND? POPULIZMUS AZ EGYESÜLT KIRÁLYSÁGBAN A BREXIT-KAMPÁNY ELŐTT

Bevezetés

A Brexit-népszavazás az egyik legfontosabb eseménye volt az európai politika egy olyan időszakának, melynek során Európa-szerte erősödtek a populista pártok és mozgalmak, gyakran komoly kihívás elé állítva a *mainstream* politikai erőket, ami alól az Egyesült Királyság sem volt kivétel. A népszavazási kampány során a *leave* tábor élén a Nigel Farage vezette UKIP állt, amely a 2015-ös parlamenti választáson a szavazatok 12,6%-át szerezte meg, ami úgy is egy önálló populista politikai erő legsikeresebb szereplésének számít, hogy csak egy mandátumot eredményezett. Mindezek után a *leave*-kampány sikere hatalmas visszhangot váltott ki világszerte, gyakran az Európán végigsöprő populista hullám csúcspontjaként említik.

A Brexit-népszavazás közvetlen előzményei, a kampány, majd a népszavazás eredménye és következményei nemcsak a politikai szereplők számára nyújtottak vitatémát, de a politikatudomány is számos aspektusát vizsgálta az eseménysorozatnak, például a populizmus térnyerését és a *leave*-kampányban betöltött szerepét. A Brexit önmagában is rendkívül érdekes vizsgálati téma, de talán még inkább érdekes annak a tanulmányozása, hogy a brit politikai rendszer egyediségéből fakadóan mi a Brexit populizmusának sajátos háttere, van-e olyan háttérben meghúzódó populista tradíció, amely a Brexit alapját adta, vagy más okokra visszavezethető jelenségről van szó. Jelen tanulmány célja nem a Brexit-kampány és az abban jelentkező populizmus bemutatása, hanem annak feltárása, hogy a populizmus korábban milyen mértékben volt jelen a brit politikában, és a Brexit tágabb történelmi kontextusán belül megfigyelhető-e valamiféle folytonosság a brit populizmus tekintetében, amire a *leave*-kampány alapult, vagy a populizmus inkább csak társult jelenség volt más okok mellett.

Kutatási cél és módszer – a populizmus komplex meghatározása

Ahhoz, hogy a populizmus egy adott politikai rendszerben betöltött szerepét a lehető legjobban megértsük, szükséges, hogy a populizmus számos definíciója közül ne csak azok egyikének mentén vizsgáljuk a kérdést, mivel a populizmus jelenségének komplexitása miatt a különböző megközelítések más-más szempontokra világítanak rá, ami eltérő eredményekhez vezet. Szükséges továbbá, hogy a populizmus különböző definícióit értékeljük az adott kontextusban való alkalmazhatóság szempontjából, és kísérletet tegyünk egy komplex, ugyanakkor kellőképpen körülhatárolt megközelítés kidolgozására, melynek alapján lehetséges a brit politikai rendszerben jelentkező populizmus eltérő formáinak megértése. A továbbiakban a populizmus mint ideológia (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012), politikai stílus (MOFFITT – TORMEY, 2014, diszkurzív keret (ASLANIDIS, 2015), valamint politikai mobilizáció és stratégia (BARR, 2009, JANSEN, 2015) definícióit vesszük alapul.

A populizmus *ideológiaként* való definíciója a következőképpen foglalható össze: „egy olyan szűk magvú (*thin-centered*) ideológia, ami szerint a társadalom alapvetően két homogén, egymással antagonisztikus viszonyban álló csoportra oszlik, a „tisztá népre” és a „korrupt elitre”, és a politika céljának a nép általános akarátának (*volonté générale*) kifejezését tekinti” (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012: 8, a szerző fordítása). A definícióban említett „szűkmagvúság” arra utal, hogy a populizmus alapvetően nem önálló ideológiaként jelenik meg, hanem összeegyeztethető különböző ideológiákkal és politikai irányzatokkal, de minden esetben a fent idézett ideológiai mag áll a középpontban. A populizmus ideológiaként való meghatározása hasonlít a populizmus mint *diszkurzív keret* definíciójához, ugyanakkor a kettő elhatárolható egymástól, figyelembe véve, hogy az utóbbi esetében a populizmus ideologikus tartalma látens módon van csak jelen, nem tisztán kifejezve és kontrasztba állítva más diskurzusokkal, illetve közpolitikai tekintetben kevésbé specifikus (HAWKINS, 2009: 1045). Továbbá mint szűk magvú ideológia, a populizmus önmagában véve kevésbé koherens olyan értelemben, hogy szűk magvú ideológiaként nem rendelkezik olyan széles normatív eszmei alapvetésekkel a társadalom és az azt alkotó egyének természetéről, kívánatos viszonyáról, illetve a társadalom ideálisnak tekintett szerkezetéről, mint a „teljes” (*thick-centered*) ideológiák, így jellemzően azok valamelyikéhez társul, viszont ebben a kapcsolatban megjelenő közpolitikai profil meglehetősen konzisztens, és a populizmus ideológiai magja egyértelműen eltérő jelleget ad egy populista aktornak vagy szervezetnek, függetlenül a populista mag mellé társuló tágabb ideológiától (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012, 9; MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2017: 6–7).

A populizmus mint *politikai stílus* definíciója három performatív elem, a népre apelálás, valamiféle válság evokációja és a „rossz modor” (a politikai kommunikáció íratlan szabályaitól való eltérés) együttes meglétéhez köti a fogalmat (MOFFITT – TORMEY, 2014: 390–394). A populista politikai stílus alkalmazása egyaránt lehet folytonos vagy alkalmi (MOFFITT, 2016: 77).

A populizmus *diszkurzív* keretként való meghatározása a populizmus ideológiaként való definíciójához hasonlóan szintén a tiszta nép–korrupt elit szembenállás konstrukciójára alapul, viszont eltér abban, hogy a diszkurzív keret nem általános, komprehenzív ideológiai szisztémát takar, hanem nyelvi-textuális elemek rugalmas keretrendszerét, ami adott politikai helyzetekhez alkalmazkodva értelmezi a valóságot (ASLANIDIS, 2015: 98–101). A politikai stílusként való meghatározástól az különbözteti meg, hogy míg a politikai stílus csak a politika performatív elemeire korlátozódik, a diskurzus ennél tágabb és nyitottabb kategória (MOFFITT – TORMEY, 2014: 389–390).

A populizmus *politikai mobilizációként* / *stratégiaként* való megközelítése a populista diskurzus és a népi mozgósítás együttes meglétét takarja, utóbbi az adott, jelen esetben populista diskurzuson alapuló célok elérése érdekében folytatott mobilizáció, ami jellemzően marginalizált társadalmi szektorok láthatóvá tétele és politikai aktivizálása által történik meg (JANSEN, 2015: 130–132). Mindez egyaránt lehetséges a politikai *mainstreamen* kívül álló politikai szereplők és a *mainstreamen* belüli különutasok (*mavericks*) részéről, amennyiben stratégiájukat a választókkal való plebiszciter kapcsolatra építik (BARR, 2009: 38).

A fent felsorolt definíciók kiválasztása során az alábbi szempontok lettek figyelembe véve: 1) a meghatározás általánosan alkalmazható, vagyis nem adott régióhoz vagy időszakhoz kötött; 2) a populizmust a politika egy jól körülhatárolt dimenziójának keretében értelmezi; 3) ezen dimenzió belül a populista esetek egyértelműen definiált szempontok mentén határolhatóak el a nem populista esetektől. Fontos megjegyezni, hogy a továbbiakban eltekintek a definíciók normatív vonatkozásaitól (amennyiben vannak), mivel a tanulmány célja egy alapvetően a brit politikai rendszerben megfigyelhető populizmus értelmezésére alkalmas keretrendszer kidolgozása.

Ha megvizsgáljuk a fenti definíciókat, megállapítható, hogy a definíciók között fel lehet állítani egy mélységi sorrendet, amennyiben az ideológiaként való definíció alapján populistának minősülő aktorok minden esetben kimerítik a populizmus mobilizációként való definícióját; a mobilizáció definíciója szerinti populisták minden esetben megfelelnek a populizmus diskurzusként való meghatározásának; a populista diskurzus meghatározása pedig minden esetben magában foglalja a populista stílus fogalmát. Tehát a populizmus mint ideológia tekinthető a populizmus fogalma legmélyebb rétegének, a populizmus mint stílus önmagában pedig felszíni populizmusként könyvelhető el, a stílus alatti réteg a diskurzus, ez alatt pedig a mobilizáció található.

A populizmus komplex meghatározása eszerint úgy fogalmazható meg, hogy a populizmus fogalmának van egy mélységi dimenziója, aminek keretében a legmélyebbtől felfelé haladva a populizmus mint ideológia, mobilizáció, diskurzus és politikai stílus szintjei különíthetők el, oly módon, hogy a mélyebb szintek definíciói szerinti populizmusok minden esetben kimerítik az összes felettük álló szint definícióit is, ami fordítva viszont nem érvényesül.

Mindemellett javaslom még egy helyzeti dimenzió bevezetését, ami abból áll, hogy a populizmus (mélységi szintjétől függetlenül) az adott pártrendszer szerves részét képező,

bevett pártok körében jelenik-e meg vagy azokon kívül. Mindezt legjobban a *mainstream* és a *niche* pártok elkülönítése által lehet értelmezni. *Mainstream* pártoknak tekinthetők azon pártok, melyek az adott pártrendszer hagyományos fő törésvonala mentén helyezkednek el aszerint, hogy fő szakpolitikai álláspontjaikat tekintve annak melyik oldalán állnak. A *niche* (rés)pártok ezzel szemben, ahogyan nevük is sugallja, a politikai palettának a *mainstream* pártok által nem lefedett réseit célozzák meg, azáltal, hogy olyan ügyek koncentrált képviselésével határozzák meg magukat, melyek korábban nem voltak hangsúlyosak a politikai versenyben. Jellemzően ide sorolhatók az etnoregionális, radikális nacionalista és zöld pártok (MEGUID, 2007: 3–6). Ezáltal a *niche* pártokra jellemző, hogy támogatottságuk részben felülírja az adott politikai rendszer szavazóinak hagyományos bal- és jobboldali elkülönülését (MEGUID, 2007: 4).

Egy másik megközelítés szerint a *niche* pártok meghatározó jellemzője nem a jobb- és baloldali felosztástól való részleges eltérés, hanem az ennek alapján meghatározott politikai tér közepétől való távolság – vagyis *niche* pártoknak a szélsőbal- és szélsőjobboldali, illetve a zöld pártok tekinthetők, szemben a szociáldemokrata, liberális, kereszténydemokrata és konzervatív pártcsaládokhoz tartozó *mainstream* pártokkal (EZROW, 2010: 11–12). A továbbiakban az előbbi két megközelítést együtt fogom követni, mivel a pártok szavazóbázisainak vizsgálatát ugyanúgy relevánsnak tekintem a pártok politikai térben elfoglalt pozíciójának szempontjából, mint azoknak a középtől való ideológiai távolságát.

Mindez úgy szemléltethető, hogy a populizmus mélységi szintjeit felülről lefelé haladva számozzuk a következőképpen: nem populista = 0, politikai stílusában populista = 1, diskurzusában populista = 2, mobilizációjában populista = 3, ideológiájában populista = 4, a helyzeti dimenzió pedig úgy jeleníthető meg, hogy a *niche* pártok populizmusa esetében egy 0,5-ös értéket hozzáadunk a mélységi szint szerinti értékhez.

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy mi értelme van a fent bemutatott kategóriarendszernek? Álláspontom szerint az, hogy lehetővé teszi a populizmus különböző aleseiteinek egyértelmű elkülönítését, ezáltal elkerülhetőek a populizmus eltérő meghatározásaiból fakadó szűkösségi/tágassági és a fogalom túlzottan rugalmas értelmezhetősége miatti problémák (PAPPAS, 2016a: 8–11). Ezen a módon tisztán megkülönböztethető, hogy populizmus alatt milyen politikai jelenségeket értünk, és egyben elkerülhető az egymással nehezen összehasonlítható jelenségek egy kalap alá vétele a jelzők nélküli populizmus kategóriája keretében.

A populizmus kapcsolata a brit politikai irányzatokkal

Mint ahogy az a fentiekből már kiderült, a populizmus definíciói túlnyomórészt egyetértenek abban, hogy a populizmus nem szükségszerűen jobb- vagy baloldali jelenség, hanem mindkét oldalon megfigyelhető, és az egyes oldalakon belül is eltérő jellegű lehet a konkrét politikai rendszerektől függően. Ennek megfelelően a következő fejezet célja

bemutatni, hogy a populizmus miképp jelent meg a brit pártrendszer két nagy *mainstream* pártjának politikájában, egyéb bal- és jobboldali szervezetek esetében, végül pedig a UKIP vonatkozásában. A harmadik fejezet ezek alapján tesz kísérletet a Brexit előtti brit populista irányzatok összehasonlítására és kategorizálására.

A két nagy párt kapcsolata a populizmussal

A Konzervatív Párt és a Munkáspárt kétpárti váltógazdálkodása a 20. század során az egyik legfőbb meghatározójává vált a brit politikai rendszernek, amit az tesz lehetővé, hogy mindkét párt parlamenti jelenléte folyamatosan biztosított, a stabil pártszervezetet mindkét párt esetében intézményesült pártelitek irányítják, és mindkét párt kormányképes, a rendszer működésének alapjait elfogadó politikai erő. A brit pártrendszer, alapvetően egydimenziós törésvonalait tekintve, egy bal- illetve jobboldali blokkra tagolódik, melyeket szinte teljes egészében a két nagy párt fed le. Mindezek alapján egyértelműen lehet mindkét pártot *mainstream* pártnak nevezni. Ahhoz, hogy a *mainstream* populizmus fogalmának (FELLA, 2008: 187–193) mibenlétét és alkalmazhatóságát megvizsgáljuk, érdemes áttekinteni, hogy a két nagy párt történetében milyen esetekben alkalmazták a populizmus fogalmát és mely definícióknak feleltethetőek meg azok.

Populizmus és a Konzervatív Párt

Enoch Powell, az akkori konzervatív árnyékkormány tagja, 1968-ban mondta el a brit politikatörténet egyik leghíresebb beszédét, amely „vérfolyam-beszédként” („*Rivers of Blood*” speech) vált ismertté. A beszéd történelmi jelentőségét az adja, hogy Powell a tömeges bevándorlás és az etnikai viszályok középpontba állításával megdöntött egy addig fennálló politikai tabut. Mindezt jól szemlélteti a beszéd legtöbbet idézett mondata, melyben etnikai alapú erőszakot vizionál: „A jövőbe tekintve, baljós előérzet tölt el; mint a római, »Szörnyű csatákat látok, vértengerben a Thybrist«” (POWELL, 1968).¹ A beszéd jelentőségét rövid és hosszútávú hatásai miatt egyaránt ki kell emelni. Rövid távon a beszédet követően több sztrájkra is sor került a Powell melletti kiállás céljából, és Powell megnövekedett népszerűsége fontos szerepet játszott a Konzervatív Párt 1970-es választási győzelmében (majd, kisebb részben, a pártból való kilépése után annak 1974-es vereségében is) (MCLEAN, 2003: 42–55). Hosszú távon pedig elmondható, hogy innen ered a bevándorlásról és etnikai kérdésekről folyó politikai és társadalmi vita kiéleződése, ami nagyban meghatározta a későbbi populista politikai szereplők politikáját.

Margaret Canovan Powell politikájára a *reakciós (reactionary) populizmus* kifejezést használja, melyet úgy határoz meg, mint a választók reakciós kulturális attitűdjeire való appellálást a politikai elit által képviselt progresszivizmussal szemben (CANOVAN, 1981: 229).

¹ A részletben említett római Vergilius, az idézett sor Vergilius Aeneis-éből származik (Lakatos István fordítása: <https://mek.oszk.hu/06500/06540/06540.htm>).

Ezen meghatározás Powell beszédének történelmi kontextusát (dekolonizáció, illetve az azt követő bevándorlás növekedése a volt gyarmati államokból), és a nép–elit szembenállás fő tengelyét, a bevándorlással kapcsolatos kulturális attitűdök különbségét állítja középpontba. A populizmus általános meghatározásait tekintve Powell esetében a populizmus politikai stílusként azonosítható, amire a vérfolyam-beszéd számos eleme ad példát. Powell a becsületes, egyszerű emberekre hivatkozik – mind átvitt, mind konkrét értelemben: egy választóval való beszélgetés és egy levél formájában –, amikor felvázolja a színes bőrű bevándorlók általi fenyegetettséget. A téma ennyire szókimondó tárgyalása elfogadhatatlannak számított a brit *mainstream* politika berkein belül, kimerítve a „rossz modor” feltételét. Jól mutatja ezt, hogy a beszédet követően Edward Heath eltávolította Powellt az árnyékkormányból, miközben többen rasszizmussal vádolták (McLEAN, 2003: 21–23). Powell populizmusát ugyanakkor nem lehet diskurzusként meghatározni, mivel a nép–elit szembenállás kerete nála nem teljes, tekintve, hogy a népre való hivatkozás mellé nem alkotott egy markáns elitképet. Következésképp nem feleltethető meg a populizmus mobilizációként való meghatározásának sem, melynek elengedhetetlen eleme a populista diskurzus. Eltérő értelmezések születtek arról, mi volt Powell pontos politikai szándéka a beszéddel (HILLMAN, 2008: 85–88).

Margaret Thatcher 1975-ben lett a Konzervatív Párt vezetője, miután az 1974-es előrehozott választásokat Edward Heath vezetésével elveszítették a konzervatívok. Thatcher felemelkedésének háttérében két fő tényező állt: az egyik a paternalista gazdaságpolitikát követő „*One Nation* konzervativizmussal”, a párt akkori uralkodó irányzatával szemben álló, neoliberális gazdasági elveket valló, jellemzően fiatalabb és középosztálybeli háttérű politikusok számának növekedése a pártban és annak parlamenti frakciójában; a másik pedig a középosztály, különösen az alsó-középosztály egyre növekvő elégedetlensége az általános gazdasági helyzettel, azon belül pedig a korporatív gazdaságpolitikával, a magas adókkal, sztrájkokkal és a munkásosztályétól elmaradó ütemű életszínvonal-javulás jelenségével (DOREY, 2011: 132–133). Thatcher könnyebben tudott azonosulni az ekkorra a konzervatívok bázisának nagy részét adó vidéki és elővárosi középosztállyal, mivel maga is hasonló családi háttérrel rendelkezett, szemben a Konzervatív Párt jellemzően privilegizáltabb háttérű korábbi vezetőivel (FELLA, 2008: 188).

Thatcher politikája populistának nevezhető, ha a populizmus politikai stílusként való definícióját vesszük alapul, mivel annak mindhárom eleme megtalálható benne. A népre való hivatkozás végig fontos jellemzője volt, a válság és fenyegetés percepciója adta magát a gazdasági nehézségek és a falklandi háború következményeképp, a „rossz modor” pedig szintén megjelent Thatchernek a korábbi miniszterelnökökétől nagyban eltérő, tudatosan felépített stílusában, mely szükség esetén szokatlanul asszertív és szókimondó volt (KING, 1985: 128–138). Thatcher populista retorikája azonban egyértelműen megmaradt a politikai stílus szintjén, nem értelmezhető diskurzusként, minthogy Thatcher ellenségeképei jellemzően nem valamilyen elitképzetben, vertikálisan jelentek meg, inkább horizontálisan: tényleges politikai ellenfeleiben, illetve a szocializmus ideológiájának formájában

(KING, 1985: 132; FELLA, 2008: 187–188). A népre való hivatkozás sem minden esetben nép–elit viszonylatba ágyazódott, például a szakszervezetekkel folytatott küzdelem során inkább azok partikuláris érdekeivel állította szembe az általános népi érdeket (CANOVAN, 1981: 215). A thatcheri politika nem élt továbbá a mozgósítás plebiszciter eszközeivel sem, és a populizmus ideológiai magja is hiányzik Thatcher neokonzervatív irányzatából.

Populizmus és a Munkáspárt

1971-ben, az európai Közös Piachoz való csatlakozás parlamenti vitája előtt és alatt a Munkáspárt erősen megosztott volt a kérdésben. Már a '70-es évek előtt jelen volt egy belső küzdelem a párt jobb- és balszárnya között, amelyben fontos szerepet játszottak a szakszervezetek. 1971-re a párt balszárnya és a szakszervezetek szövetsége került szembe a liberálisabb jobbszárnyal, ami a párt vezetőségét adta. Ez a helyzet azután állt elő, hogy a Harold Wilson munkáspárti kormánya alatti sikertelen csatlakozási kísérletet követően 1970-ben Edward Heath vezetésével konzervatív kormány alakult, az ellenzékbe szorult *Labour* a balszárny és a szakszervezetek nyomására hivatalosan a csatlakozás ellen foglalt állást, viszont Wilson maradt a párt élén és a munkáspárti árnyékkormány többnyire a csatlakozást támogatta (LAZER, 1976: 260).

A csatlakozás parlamenti vitája során a csatlakozásellenes képviselők azzal vádolták a csatlakozáspártiakat, hogy a népképviselési elvvel ellentétesen, a nép akaratát figyelmen kívül hagyva élnek képviselői jogukkal. A vita során felhozott érvek között többször felmerült, hogy a közvélemény ekkor inkább a csatlakozás elutasítására hajlott, illetve a párton belül is többségben voltak a csatlakozást elutasítók (LAZER, 1976: 261–263). A párt csatlakozásellenes balszárnyának populistaként való jellemzése a populizmus azon definícióján alapul, miszerint az a nép többségi akaratának figyelmen kívül hagyása egy elitista kisebbség által (LAZER, 1976: 259), ami leginkább a populizmus diszkurzív keretként való meghatározásának tekinthető. Az EGK-csatlakozás vitájában megjelenő populizmus azért diszkurzív keretként és nem ideológiaként határozható meg, mert egy adott politikai eseményhez és annak politikai kontextusához kapcsolódó, azt értelmező nyelvi-textuális struktúraként jelent meg, nem pedig általános, minden esetben alkalmazandó ideológiai magyarázatként. Mindemellett a vita megmaradt a párton és a parlamenti frakción belül, az *anti-marketeer* munkáspárti képviselők nem fordultak a választók mobilizálásának eszközhöz a vita előtt vagy alatt (ilyen környezetben egyébként is nagy nehézségekbe ütközött volna ennek tényleges megvalósítása).

Tony Blairt és az általa képviselt *New Labour* politikát, hasonlóan Margaret Thatcherhez, jellemezték *mainstream* populizmusként (FELLA, 2008: 188–193), melyet a populizmus mint politikai stílus megközelítése keretében lehet legjobban megragadni (MOFFITT, 2016: 47–48). Blair egyrészt törekedett egy minél szélesebb társadalmi konszenzust sugallni, melyet nemcsak a Konzervatív Párttal állított szembe, hanem általában az elittel és az *establishment*-tel (KAVANAGH, 2005: 17–19). A populista politikai stílus elemei közül a „rossz modor”

kétségkívül megfigyelhető Blair esetében, ugyanakkor míg a jobboldalnál ez jellemzően apolitikai inkorrekttség valamely formájában jelenik meg, Blairnél inkább a miniszterelnöki pozíció kiemelkedésében fogható meg, ami sok szempontból élesen szembe megy a brit parlamentarizmus korábbi hagyományaival. Blair a korábbi miniszterelnökökhöz képest szokatlanul keveset egyeztetett saját kabinetjével (NORTON, 2008: 95–96), továbbá elődeihez képest jóval kevesebbszer jelent meg a Parlamentben és vett részt annak munkájában (KAVANAGH, 2005: 7–8). Blair pártja saját parlamenti frakciójától – távolságtartásával párhuzamosan – továbbra is feltétel nélküli fegyelmet várt el (COWELY-STUART, 2008: 103–105). A feszült viszony többször is frakción belüli ellenálláshoz (*backbench revolt*) vezetett (COWELY-STUART, 2005: 22–27; 2008: 105–118). Blair stílusára jellemző még, hogy jóval közelebb állt a hétköznapi nyelvezethez, mint a jellemző politikusi beszédmód (FAIRCLOUGH, 2000: 97–105). A válság evokációjának eleme leginkább Blair háborús vezetőként való fellépésében, a külpolitika moralista felfogásában érhető tetten, mind a koszovói háborúba való beavatkozás (FAIRCLOUGH, 2000: 115–117), mind az iraki háború esetében.

A baloldali populizmus a Munkáspárton kívül a George Galloway vezette *Respect Party* keretei közt tudott megjeleni, melynek legjelentősebb eredménye, hogy a 2005-ös választáson Galloway parlamenti mandátumot szerzett a párt színeiben. A *Respect* populizmusa leginkább a populizmus diszkurzív keretként való definíciójával írható le, melyben a párt a munkásosztályt mint az egyszerű embereket állította szembe az őket eláruló elitista *New Labour* irányzattal (FELLA, 2008: 182–183; MARCH, 2017: 294–295). A helyzeti dimenzióját tekintve a *Respect niche* pártnak tekinthető, mivel alapvetően az iraki háború elutasítása és az általános háborúellenesség képezte a párt fő programelemeit, ami nem tudott jelentősebb tömeget megszólítani, támogatottságának nagy részét a muszlim kisebbség adta (PEACE, 2016: 97–98). Végző soron ezen *niche* párt-jelleg vezetett ahhoz, hogy a párt nem tudott a Munkáspárt komoly kihívójává válni.

A szélsőjobboldali populizmus kérdése

A *British National Party* 1982-ben alakult a *National Front* utódjaként, folytatva a brit szélsőjobboldalnak a két világháború közti időszak fasiszta mozgalmából kiinduló hagyományát, ami továbbra sem bizonyult sikeres programnak a választásokon: 1997-ben 35 832 szavazatot szerzett, a korábbi választásokon pedig ennél jóval gyengébb eredményeket ért el. 1999-ben Nick Griffin vette át a párt vezetését az alapító John Tyndall-tól, ami jelentős változást hozott a párt életében. Griffin pártelnökségének kezdetét egyesek populista fordulatként értékelik, mivel a párt egyre inkább eltávolodott korábbi neofasiszta stílusától és egy elitellenes retorikát vett át, amibe beleépítette a korábbi rasszista ideológia elemeit (FELLA, 2008: 193). A párt programjában a biológiai rasszizmus valamilyen szinten megmaradt, de háttérbe szorult egyfajta jóléti sovinizmussal szemben, mely a bevándorlókat vádolja az ország erőforrásainak felélésével és a bűnözés növekedésével, mindezért az elit által képviselt politikai korrektséget és multikulturális szemléletet téve felelőssé

(FELLA, 2008: 193–194). A Griffin által véghez vitt stratégiaváltás egyik legfontosabb eleme a helyi választásokra való nagyobb mértékű összpontosítás volt: a párt elsősorban azokon a környékeken tudott sikeresen megszólítani (főként munkásosztálybeli) szavazókat, amelyek épp dezindusztrializáción és nagymértékű demográfiai változáson estek át, és amelyek lakossága a bevándorlás által mind egzisztenciális, mind kulturális szempontból fenyegetettnek érezte magát. (GOODWIN, 2008: 348–351).

Griffin színre lépése után a BNP az előző időszakhoz képest egyre jobb választási eredményeket ért el a parlamenti választásokon is: 2010-ben a 338 jelöltjükre leadott 563 743 szavazattal 1,9%-os szavazatarányt ért el, a 2009-es EP választáson pedig két mandátumot is szerzett, ami a párt legjobb választási eredménye. A BNP 2009/2010-es eredményei kiemelkedőek a brit szélsőjobboldal történetében, viszont messze elmaradnak más radikális jobboldali populistaként jellemzett európai pártokétól, mint pl. a francia FN, mely 1988 óta folyamatosan 10% feletti eredményt ért el az elnökválasztás első fordulójában (STARTIN, 2014: 280–281).

2010 után a BNP választási teljesítménye jelentősen visszaesett országos és helyi szinten egyaránt, olyannyira, hogy a 2015-ös parlamenti választásokon mindössze 1667 szavazatot szereztek. A BNP összeomlásának egyik oka, hogy a párt korábbi eredményeit nagyrészt bevándorlásellenességének köszönhette, a gazdasági válság kiteljesedésével viszont a választók fontosabbnak értékelték a gazdasági kérdéseket és a munkanélküliség problémáját. De leginkább párton belüli tényezők vezettek a bukáshoz, hiányzott a megfelelő stratégia arra, hogy legitim politikai erőként ismertessék el magukat, továbbá kiéleződtek a párton belüli ellentétek Griffin és Tyndall követői között (GOODWIN, 2014: 891–900).

A BNP-t egyes szerzők populista pártként kategorizálják (FELLA, 2008; MARCH, 2017), míg mások (RICHARDSON, 2013; MAMMONE, 2009; PAPPAS, 2016) ezt a besorolást elutasítják. A nézeteltérés elsősorban abból a kérdésből ered, hogy a Nick Griffin által eszközölt arculatváltás azt jelenti-e, hogy a párt, bár továbbra is szélsőséges maradt, elfogadta a demokratikus intézményrendszert, vagy a „populista” fordulat csak a párt antidemokratikus, fasiszta ideológiai magjának elfedését szolgálta (RICHARDSON, 2013: 105; MAMMONE, 2009: 174–175). A BNP populista pártként való besorolása körüli disszenszus elsősorban a populizmus ideológiai definícióját alapul vevő szerzők körében jelentkezik, illetve a populizmust demokratikus illiberalizmusként meghatározó Pappas esetében. Mindkét definíció feltételezi ugyanis, hogy a populizmus, bár sajátos demokráciaértelmezéssel bír, alapvetően demokratikus jelenség (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012: 17; PAPPAS, 2016: 15–19). Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a BNP és hasonló pártok populista külseje mögött tényleges vagy színlelt demokratikus elköteleződés húzódik-e meg, túlmutat jelen dolgozat keretein és külön vizsgálat témája lehetne. Mindenesetre egyértelmű bizonyíthatóság híján egyelőre nem érdemes állást foglalni egyik irányban sem. A populizmus más, kevésbé mély definícióit tekintve a BNP populistaként való meghatározása jóval egyértelműbb, a párt esetében megfigyelhető a populista diszkurzív keret alkalmazása (az „igazi” demokrácia képviselője az elit hamis demokráciájával szemben; ZÚQUETE, 2015: 180–183), a populista politikai stílus három

eleme is megtalálható (a népre apellálás jelenléte; válságképzetek, pl. „iszlám gyarmatosítás”; a PC beszédmód elutasítása) és a populista mobilizáció jellemzői is adottak, a már említett populista diskurzus és a plebiszcitárius követelések formájában (ZÚQUETE, 2015: 181–183). Politikai helyzetét tekintve a BNP egyértelműen a *niche* pártok közé sorolható.

I A populizmus mint önálló irányzat megjelenése

A brit populizmussal napjainkban leginkább azonosított, és a Brexit-kampány sikere miatt leginkább releváns párt a UKIP. A UKIP által képviselt populizmus azért tekinthető önálló irányzatnak, mert nagyrészt a korábban létező, akár *mainstream* (a két nagy párt), akár szélsőséges (szélsőjobboldali) irányzatoktól függetlenül jött létre. Az 1993-ban alakult párt populizmusa keményvonalas euroszkepticizmussal, jobboldali gazdaságpolitikai elvekkel és a brit nacionalista tradícióval társul, e sajátosságai miatt egyértelműen jobboldali populista pártként lehet említeni, ugyanakkor sok mindenben eltér a gyakran ugyanebbe a kategóriába sorolt BNP-től. A BNP népfelfogása teljesen nativista, a bevándorlókat és leszármazottaikat nem tekinti a nép részének, a UKIP ezzel szemben egy inkluzívabb „polgári nacionalizmust” hirdet, melynek célja egy egységes brit kultúra megteremtése, minden rassz és vallás bevonásával (MARCH, 2017: 293). A BNP etnonacionalizmusától való elhatárolódás mellett a UKIP nem rendelkezik szélsőjobboldali/fasiszta előzményekkel, így eleve könnyebben tudta magát demokratikus pártként legitimálni.

A UKIP relevanciája jelen tanulmány szempontjából leginkább az, hogy az eddig vizsgált politikai szereplők közül egyedülként sorolható be egyértelműen populistának a populizmus mint ideológia definíciója szerint. A homogén, korrupt elit konstrukciója megjelenik a három *mainstream* párt (Nigel Farage szóhasználatában „LibLabCon”) összemosása keretében, mint egy választóktól eltávolodott, szakpolitikai téren egymástól nem különböző és a bevándorlás kérdését nem őszintén kezelő professzionális politikai elit (TOURNIER-SOL, 2015: 150–151). A UKIP, hasonlóan más euroszkeptikus populista pártokhoz, magát nagyrészt az Európai Unió politikai elitjével, „Brüsszellel” állítja szembe, egységesen kezelve a különböző uniós intézmények vezetését mint a demokráciát és a nemzeti szuverenitást fenyegető illegitim hatalmi központot. Ezen szemléletet jól példázza Farage híres felszólalása az Európai Parlamentben 2010-ből, melyben az akkori EU-elnök Herman Van Rompuy-t kritizálja éles szavakkal. A UKIP nem pusztán ellenérdekű politikai szereplőként tekint az Európai Unióra, hanem egy kifejezetten negatív erkölcsi töltetű, mesterséges és elnyomó szuperállamként. A UKIP populizmusának ideologikus volta tetten érhető abban, hogy túlmutat a thatcheri euroszkepticizmus szuverenitásdiskurzusán és az Európai Uniót szinte disztópikus színezetben tünteti fel. Farage beszédeiben többször hasonlította az EU-t a náci Németországhoz, a kommunista diktatúrákhoz, vagy éppen az Orwell 1984-ében leírt totalitarizmushoz, továbbá a *common law*-ra alapuló brit szabadságesszményt is szembeállította a kontinentális Európa zsarnokság által meghatározott történelmével (MACMILLAN, 2016: 159–163). A UKIP esetében a „hard euroszkepticizmus”

és a bevándorlásellenesség köré épül a párt ideológiájának populista volta, mely ezekben a kérdésekben végig konzisztens módon megfigyelhető. Az euroszkepticizmus és a bevándorlásellenesség a tágabb brit konzervatív ideológiának is fontos elemei, de, szemben a UKIP populizmusával, nem töltöttek be végig szükségszerűen központi pozíciót a tágabb eszmei kereten belül, és a populizmus mint ideológia jellemzői nélkül jelentek meg.

A helyzeti dimenziót tekintve a UKIP *niche* pártnak tekinthető, mivel programja alapvetően két egymással összekapcsolt témára van kihegyezve, az uniós tagságra és a bevándorlásra, melyeket a *mainstream* pártoknál jóval kiemelkedőbben hangsúlyoz, szemben például gazdasági vagy szociális kérdésekkel (ALLEN – BARA-BARTLE, 2017: 813–818). Ezen felül jól kivehető, hogy a párt támogatottsága is e két ügynek köszönhető, amit jól mutat, hogy 2014-ben a UKIP támogatóinak több mint 50%-a tartotta a bevándorlást a legfontosabb témának, miközben a többi pártnál ez az arány jóval 50% alatt maradt (GOODWIN – MILAZZO, 2015: 84–85), és a kilépéspártiak aránya is kiemelkedő volt a többi párt szavazóbázisához képest (több mint 90%; GOODWIN – MILAZZO, 2015: 303–306).

A UKIP elsősorban az európai parlamenti választási rendszer arányossá tételének köszönhette felemelkedését, 1999–2014 között minden EP-választáson mandátumokat tudott szerezni, 2014-ben pedig a szavazatok relatív többségét jelentő 27,5%-kal a 73 brit képviselői helyből 24-et vitt el. A párt markánsan EU-ellenes üzenetével hatékonyan tudott mozgósítani az uniós átlagtól messze elmaradó brit választási részvétel mellett (FELLA, 2008: 195–196). A 2015-ös parlamenti választáson a párt az összes szavazat 12,6%-át szerezte meg, ami bár mindössze egy mandátumot eredményezett, több mint négyszerese volt a korábbi választási eredménynek. A UKIP mindkét nagy párttól jelentős mértékben tudott szavazatokat elhódítani a 2015-ös választáson (GOODWIN – MILAZZO, 2015: 81–87), viszont látható, hogy bázisának nagyobb részét tették ki a korábban konzervatív szavazók, főleg alsó-középosztálybeli, illetve kis- és egyéni vállalkozói háttérrel (EVANS – MELLON, 2015: 468–475), de nem elhanyagolható a párt bázisában a munkásosztály jelenléte sem (GOODWIN – MILAZZO, 2015: 79–81). Az a tény, hogy a szavazók elvesztése a Konzervatív Pártot jóval nagyobb mértékben érintette, mint a Munkáspártot, kétségtávol hozzájárult ahhoz, hogy David Cameron a népszavazás kiírása mellett döntött.

Populizmus az Egyesült Királyságban a populizmus komplex megközelítése alapján

Amint azt a fentiekben láttuk, a populizmus különböző definíciói igencsak eltérő válaszokat adnak arra a kérdésre, hogy a Brexit-kampány előtt mennyire volt jelen a populizmus a brit politikában. A populizmus ideológiaként való meghatározása esetén a populizmus jelenléte a UKIP felemelkedése előtt marginálisnak, szinte elhanyagolhatónak tekinthető, a politikai stílusként való meghatározás esetében viszont tartós és nagy jelentőségű időszakok

jellemzője volt, mint Thatcher és Blair miniszterelnöksége, a diskurzus és mobilizáció definíciója pedig az előbbi két meghatározás között van ebben a tekintetben.

Mit lehet tehát ezek után összefoglalóan mondani a populizmus szerepéről a Brexit-kampány előtti brit politikai rendszerben? Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a populizmus fő definíciói szerint egyértelműen jelen voltak olyan politikai aktorok (politikuskok, pártok, párton belüli csoportosulások), melyek populistaként határozhatók meg, azonban ezek köre definíciók szerint tágul vagy szűkül.

I. táblázat. Populista politikai aktorok a brit politikában a populizmus komplex meghatározása alapján

	Powell	Thatcher	Blair	„anti-marketeer” Labour	Respect	BNP	UKIP
Politikai stílus	+	+	+	+	+	+	+
Diskurzus	-	-	-	+	+	+	+
Mobilizáció	-	-	-	-	-	+	+
Ideológia	-	-	-	-	-	-	+
Komplex érték	1	1	1	2	2,5	3,5	4,5

A fenti táblázat összefoglalja az előző fejezetekben leírtakat és bemutatja, hogy a populizmus komplex meghatározása alapján hol helyezkednek el a brit politikában megjelent populista politikai szereplők a populizmus mélységi és helyzeti dimenziója szerint. Érdeemes kitérni arra is, hogy mely politikai szereplők nem tekinthetők populistának. A Liberális Demokrata párt a brit pártrendszer harmadik *mainstream* pártja, de a két nagy párttal ellentétben nem volt olyan időszak történetében, amikor a vezetőség, vagy más párton belüli szereplő a populizmus eszközéhez nyúlt volna. Powell, Thatcher és a Munkáspárt *anti-marketeer* frakciójának színrelépése előtt a két nagy párt esetében sem találunk populistá elözményeket, ami leginkább a második világháború utáni jóléti konszenzussal magyarázható. A Konzervatív Párt és a Munkáspárt egyaránt javarészt elvesztette populistá arculatát, miután Thatcher, illetve Blair távozott a miniszterelnöki pozícióból – ami nem meglepő, hiszen a populizmus mint politikai stílus jobban köthető egyes politikusokhoz, mint nagyobb csoportokhoz.

Fontos megjegyezni továbbá, hogy jelen tanulmány a brit politikai rendszer felső szintjével foglalkozik, regionális szinten előfordultak olyan pártok, amiket egyes szerzők populistaként jellemeztek (FELLA, 2008; MARCH, 2017), mint például a *Scottish Socialist Party*, ami 2003-ban hat mandátumot szerzett a skót parlamentben, viszont 2006-ban összeomlott, miután egy perben több párttársa Tommy Sheridan pártelnök ellen tanúskodott (FELLA, 2008: 183–183). A regionális politikai rendszereket azonban érdemes külön kezelni a populizmus vizsgálatának szempontjából, mivel a helyi tényezők szerepe miatt más a vizsgált környezet, mint az unió szintjén. Az *English Defence League* nevű mozgalmat szintén

jellemezték (szélsőjobboldali) populistaként (RICHARDSON, 2013: 105), viszont mivel az EDL nem párt, hanem egy formális szervezet nélküli protestmozgalom, nem értelmezhető a populizmus helyzeti dimenzióját illetően, továbbá a mélységi szint tekintetében sem sorolható be tisztán.

Mindezek alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a Brexit-kampány előtt a populizmus két különböző formája jelent meg az Egyesült Királyságban. Az első a *mainstream* populizmus, ami a nagy pártok egyes prominens szereplőinek populista politikai stílusához vagy diskurzusához köthető, és a komplex meghatározásban minden esetben 1-es vagy 2-es érték társítható hozzá; a második pedig az *outsider anti-establishment* populizmus, ami *niche* pártoknál jelenik meg és 2,5, 3,5 vagy 4,5-ös értékkel jellemezhető. Fontos megjegyezni, hogy mindez alapvetően az Egyesült Királyságra vonatkozik, ugyanezen szempontok alapján más politikai rendszerekben más típusok is előfordulhatnak; illetve az, hogy a brit politikában mindeddig csak a fenti két változat volt megfigyelhető, még nem jelenti azt, hogy más változatok előfordulása lehetetlen.

Ha ezen esetek előfordulásának gyakoriságát és relevanciáját vesszük figyelembe, elmondható, hogy a *mainstream* populizmus meghatározó szerepet töltött be a vizsgált időszakban, az *outsider anti-establishment* populizmus pedig csak kis mértékben volt megfigyelhető a Brexit-kampány előtt. A következő fejezet célja feltárni ennek az okait.

A populizmus altípusainak aszimmetrikus előfordulása

A Brexit volt az első olyan esemény, melynek során a populizmus igazán nyomot tudott hagyni a brit politikában, viszont több példát lehet találni arra, hogy a populizmus korábban is jelen volt, olykor kifejezetten releváns, a *mainstream* pártokat érintő módon. Az előző fejezetben részletezett aszimmetria problémájának feltárásához több szempontot is figyelembe kell venni. Ezek közül minden bizonnyal a legfontosabb annak kérdése, hogy a UKIP formájában miért tudott akkora relevanciára szert tenni egy, az *outsider anti-establishment* kategóriába sorolható párt, hogy el tudta érni a Brexit-népszavazás kiírását. Ennek jelentőségét azért szükséges hangsúlyozni, mert a UKIP a radikális euroszepticismussal és bevándorlásellenességgel nem hozott új témákat a brit politikába, hiszen azok nagy mértékben jelen voltak a választók körében és többször a két *mainstream* párton belül is artikulálódtak. Éppen ezért a brit–európai viszonyról és a bevándorlás kérdéséről szóló politikai viták a UKIP fellépése előtt túlnyomórészt kimerültek a Konzervatív Párt és a Munkáspárt közti, illetve olykor az említett pártokon belüli ellentétekben. Különösen fontos észrevenni, hogy a populizmusnak a brit politikában előforduló – és az előző fejezetben ismertetett – változatai közül mindegyik alapvetően a bevándorlás és/vagy az európai integrációhoz való viszony témájához köthető.

Az *outsider anti-establishment* populizmus a UKIP-en kívül két különböző formában jelent meg: a BNP szélsőjobboldali populizmusa és a *Respect Party* baloldali populizmusa

sorolható ide. A szélsőjobboldali populizmus marginális voltát magyarázza a brit politikai tradíció, melyben a demokrácia fokozatos reformok általi kiépítése nem teremtett termékeny talajt szélsőséges politikai mozgalmaknak, szemben például Franciaországgal, ahol a forradalmi hagyomány miatt a szélsőséges politikai erők könnyebben tudták legitimálni magukat. Szintén fontos, hogy a bevándorlás kérdésének tematizálását nem tudták elvenni a Konzervatív Párttól, melyen belül Thatcher pártvezérsége óta jelen van egy a bevándorlás szigorítását követelő csoport, amit a szavazók hitelesebb politikai erőnek tekintenek, mint a szélsőjobboldalt; illetve ebből a szempontból a UKIP is fontos versenytársat jelentett. A *Respect Party* baloldali populizmusának a választókra gyakorolt csekély vonzerejét, illetve ennek okait már korábban bemutattuk.

Önálló populista politikai erő a brit politikában a UKIP formájában tudott kibontakozni. A UKIP ideológiája egyértelműen kimeríti a populizmus definícióját: a tiszta nép és a korrupt elit kettőse megjelenik az egyszerű emberek, a közép- és munkásosztály *versus* az EU bürokratikus gépezetét kiszolgáló korrupt *tory–labour* elit képében; az egységes népakarat pedig az egységes brit kultúra megteremtésének követelésében az Unióból való kilépés, a bevándorlás korlátozása és az elit politikailag korrekt, multikulturalista szemléletének felszámolása által. Ez a fajta populista euroszkepticizmus 2015-re számottevő bázist tudott kialakítani. Annak ellenére, hogy a párt kulturális és gazdasági pozícióit tekintve egyértelműen jobboldalinak sorolható be, jobb- és baloldaltól egyaránt tudott szavazókat szerezni. Ez önmagában még nem lett volna elég ahhoz, hogy a UKIP tényleges fenyegetést jelentsen a két nagy párt számára, mivel a többségi választási rendszer következtében a UKIP-nek az elértnél jóval nagyobb szavazatarányra lett volna szüksége a számottevő parlamenti jelenléthez.

A fejezet elején felvetett kérdésre a választ álláspontom szerint leginkább a két nagy párt viselkedésén keresztül kaphatjuk meg, különös tekintettel a Cameron vezette Konzervatív Pártra. Általánosan elmondható, hogy a UKIP *niche* pártként két olyan téma kiemelésével vált relevánssá, amelyek részben felülírták a bal–jobboldali felosztás menti szavazói blokkokat. Ilyen esetben a *mainstream* pártok viselkedése nagyban meghatározza az adott *niche* párt sikerét, ugyanis ha az egyik párt erősen elutasító álláspontot képvisel a *niche* párt pozíciójához képest, a másik pedig a *niche* pártéval megegyező állásponton van, de ezt nem képviseli olyan erőteljesen, akkor az jellemzően a *niche* párt támogatottságának növekedéséhez vezet; viszont ha mindkét *mainstream* párt elutasító stratégiát követ, akkor az a *niche* pártot rendszerint hátrányosan érinti (MEGUID, 2007: 274–276).

Cameron sok szempontból nehéz helyzetben volt a Brexit-népszavazás kiírásakor, mivel a UKIP megerősödése mellett saját pártjának kilépéspárti frakciójával is szembe találta magát, de azáltal, hogy népszavazással próbálta meg az Egyesült Királyság európai uniós tagságát megerősíteni, több szempontból is stratégiai hibát követett el. Egyrészt mert a közvetlen demokrácia valamelyik formájának alkalmazásakor a populista pártok, mint a UKIP, jóval könnyebben tudnak érvényesülni, mint a parlamentarizmus keretei között. Másrészt azért, mert a brit euroszkepticizmus jelentős múlttal rendelkezik, és mindkét nagy pártban jelen

voltak euroszeptikus irányzatok, ha eltérő mértékben is (GIFFORD, 2006: 853–854), illetve léteztek az euroszepticismusnak pragmatikus (pl. Thatcher), nacionalista (pl. Powell) és antiglobalista (pl. BNP, UKIP) változatai is. A népszavazás ezt a többosztatú politikai teret binárisra tette, ráadásul egy olyan időszakban, mely előtt pár évvel a kilépéspártiak fölényben voltak a maradékpártiakkal szemben, és a népszavazás kiírása előtt sem mutatkoztak nagy különbségek a két tábor között (GOODWIN – MILAZZO, 2015: 302–305).

Miközben a Munkáspárt vezetősége stabilan elutasította a kilépést, és a Brexit kampány során sem volt igazán számottevő párton belüli lázadás, a Konzervatív Párt gyakorlatilag kettészakadt a Boris Johnson-féle *hard*-euroszeptikus irányzatra és a Cameron vezette maradékpárti euroszeptikusokra. Vagyis míg a Munkáspárt szinte teljesen egyégesen utasította el a kilépést, addig Cameron nem tudta saját pártjánál ugyanezt elérni, így a viszonylag kis méretű *leave*-párti konzervatív frakció mellett megnyílt a politikai tér egy szintén kilépést támogató *niche* párt számára – ami jelen esetben a UKIP volt.

Összességében elmondható, hogy a Brexit-kampány előtti brit populizmust nagyrészt már addig is a Brexit témái határozták meg. Ugyanakkor fontos látni, hogy az Európával való viszony és a bevándorlás kérdése korábban jellemzően a két nagy párton belüli *mainstream* populizmusokban jelent meg, és az, hogy egy *outsider anti-establishment* populista párt akkora sikert tudjon elérni, mint a UKIP a Brexit kampány során, szintén elsősorban a két nagy párt viselkedésének volt köszönhető. Ebből az is következik, hogy nem célszerű párhuzamot vonni a UKIP és Európa más populista politikai szereplői között, melyek nagyrészt önerőből tudtak eredményeket elérni.

Felhasznált irodalom

ASLANIDIS, Paris (2015): Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies*, Vol. 64, 88–104.

BARR, Robert R. (2009): Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics. *Party Politics*, Vol. 15, No. 1, 29–48.

CANOVAN, Margaret (1981): *Populism*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.

COWLEY, Philip – STUART, Mark (2005): Parliament In Anthony SELDON – Dennis KAVANAGH (eds.): *The Blair Effect 2001–5*, Cambridge University Press.

COWLEY, Philip – STUART, Mark (2008): A Rebellious Decade: Backbench Rebellions under Tony Blair, 1997–2007 In Matt BEECH – Simon LEE (eds.) *Ten Years of New Labour*, Palgrave Macmillan.

DOREY, Peter (2011): *British Conservatism: The Politics and Philosophy of Inequality*. I.B. Tauris.

DOREY, Peter (2017): Towards Exit from the EU: The Conservative Party's Increasing Euroscepticism since the 1980's. *Politics and Governance* 2017, Vol. 5, Issue 2, 27–40.

- EVANS, Geoffrey – MELLON, Jon (2015): Working Class Votes and Conservative Losses: Solving the UKIP Puzzle, *Parliamentary Affairs*, Vol. 69, 464–479.
- EZROW, Lawrence (2010): *Linking Citizens and Parties: How Electoral Systems Matter for Political Representation*. Oxford University Press.
- FAIRCLOUGH, Norman (2000): *New Labour, New Language?* London, Routledge.
- FELLA, Stefano (2008): Britain: Imperial legacies, institutional constraints and new political opportunities. In Daniele ALBERTAZZI and Duncan McDONNEL (eds.): *Twenty-first Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, Houndmills, Palgrave.
- GIFFORD, Chris (2006): The rise of post-imperial populism: The case of right wing euro-scepticism in Britain. *European Journal of Political Research*, Vol. 45, 851–869.
- GOODWIN, Matthew J. (2008): Backlash in the “Hood:” Determinants of Support for the British National Party (BNP) at the Local Level. *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 16, No. 3, 347–361.
- GOODWIN, Matthew J. (2014): Forever a False Dawn? Explaining the Electoral Collapse of the British National Party (BNP). *Parliamentary Affairs*, Vol. 67, 887–906.
- GOODWIN, Matthew J. – MILAZZO, Caitlin (2015): *UKIP: Inside the Campaign to Redraw the Map of British Politics*. Oxford University Press.
- HAWKINS, Kirk A. (2009): Is Chávez Populist?: Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective, *Comparative Political Studies*, Vol. 42, No. 8, 1040–1067.
- JANSEN, Robert S. (2015): Populist Mobilisation: A New Theoretical Approach to Populism. In Carlos de la TORRE (ed.): *The Promise and Perils of Populism – Global Perspectives*, University Press of Kentucky.
- KAVANAGH, Dennis (2005): The Blair Premiership. In Anthony SELDON – Dennis KAVANAGH (eds.): *The Blair Effect 2001-5*, Cambridge University Press.
- KING, Anthony (1985): Margaret Thatcher: The Style of a Prime Minister In Anthony KING (ed.): *The British Prime Minister*, second edition, Macmillan.
- LAZER, Harry (1976): British Populism: The Labour Party and the Common Market Parliamentary Debate, *Political Science Quarterly*, Vol. 91, Issue 2, 259–277.
- MAMMONE, Andrea (2009): The Eternal Return? Faux Populism and Contemporization of Neo-Fascism across Britain, France and Italy. *Journal of European Studies*, Vol. 17, No. 2, 171–92.
- MARCH, Luke (2017): Left and Right Populism Compared: The British Case. *British Journal of Politics & International Relations*, Vol. 19, Issue 2, 282–303.
- MCLEAN, Iain (2003): The Failure of Imperialism: Joseph Chamberlain and Enoch Powell In.: *Rational Choice and British Politics: An Analysis of Rhetoric and Manipulation from Peel to Blair*, Oxford Scholarship Online.
- MEGUID, Bonnie M. (2007): *Party Competition between Unequals: Strategies and Electoral Fortunes in Western Europe*, Cambridge University Press.
- MOFFITT, Benjamin – TORMEY, Simon (2014): Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style. *Political Studies*, Vol. 62, 381–397.
- MOFFITT, Benjamin (2016): *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford University Press.

- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2012): Populism and (Liberal) Democracy: A Framework for Analysis. In MUDDE – KALTWASSER (eds.): *Populism in Europe and the Americas. Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge University Press.
- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2017): *Populism: a Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- NORTON, Philip (2008): Tony Blair and the Office of Prime Minister. In Matt BEECH – Simon LEE (eds.): *Ten Years of New Labour*, Palgrave Macmillan.
- PAPPAS, Takis S. (2016a): Modern Populism: Research Advances, Conceptual and Methodological Pitfalls, and the Minimal Definition In *Oxford Research Encyclopedia of Politics*.
- PAPPAS, Takis S. (2016b): Distinguishing Liberal Democracy's Challengers, *Journal of Democracy*, October 2016, Vol. 27, No. 4, 22–36.
- PEACE, Timothy (2016): Religion and Populism in Britain: An Infertile Breeding Ground? In Nadia MARZOUKI – Duncan McDONNELL – Olivier ROY (eds.): *Saving the People: How populists Hijack Religion*, Hurst and Company, London.
- POWELL, Enoch (1968): 'Rivers of blood' speech. <http://www.telegraph.co.uk/comment/3643823/Enoch-Powells-Rivers-of-Blood-speech.html> (Letöltve: 2021. november 23.)
- RICHARDSON, John E. (2013): Ploughing the same furrow? Continuity and Change on Britain's Extreme-right fringe. In Ruth WODAK – Majid KHROSAVINIK – Brigitte MRAL (eds.): *Right-Wing populism in Europe: politics and discourse*. London Bloomsbury Academic.
- STARTIN, Nicholas (2014): Contrasting Fortunes, Differing Futures? The Rise (and Fall) of the Front National and the British National Party. *Modern & Contemporary France*, Vol. 22 (2014), No. 3, 277–299.
- TOURNIER-SOL, Karine (2015): Reworking the Euroskeptic and Conservative Traditions into a Populist Narrative: UKIP's Winning Formula? *Journal of Common Market Studies*, Vol. 53, No. 1, 140–156.
- ZÚQUETE, José Pedro (2015): „Free the People:” The Search for „True Democracy” in Western Europe's Far-Right Political Culture. In Carlos de la TORRE (ed.): *The Promise and Perils of Populism – Global Perspectives*, University Press of Kentucky.

Tóth Miklós Bálint

VOX POPULI VOX DEI? A BÜNTETŐ TÖRVÉNYKÖNYV MÓDOSÍTÁSAINAK INDOKOLÁSAI, 1998–2018

Bevezetés

Aligha túlzás azt állítani, hogy a mai magyar közbeszédet és politikatudományt leginkább foglalkoztató kérdések egyike, hogy a 2010-es országgyűlési választások eredményeképpen megalakult kétharmados Fidesz–KDNP kormánytöbbség kormányzása során végrehajtott változtatások mennyiben érintették politikai rendszerünk alapjait. Másképpen fogalmazva: a második Orbán-kormány hivatalba lépése óta bekövetkezett módosulások mennyiségi és minőségi jellemzői alapján állíthatjuk-e azt, hogy rendszerváltás történt 2010-ben?

A kérdés megválaszolásának nehézségei ellenére az elmúlt években számos mély, tudományos értékű elemzés született a témában. A teljesség igénye nélkül megemlíthetők akár Kis János (2013), akár Tölgyessy Péter (2013) idevágó munkái, de nem szabad elfeledkezni a 2015-ben megjelent angol nyelvű tanulmánykötetről (O’SULLIVAN – PÓCZA), illetve a Körösenyi András szerkesztette (2015) könyvről sem. A négy kiemelt mű más-más műfajban eltérő megközelítést alkalmaz, ám mindegyik különös hangsúlyt fektet a kérdés történeti vetületére.

E tanulmány szerzője nem kíván átfogó képet nyújtani, hogy pontosan mi történt, milyen különbségek állapíthatók meg a 2010 előtti és 2010 utáni magyar politikai rendszerben. Kétségesnek látom e próbálkozások kimenetelének sikerét. A kérdésfelvetés összetettsége miatt nem kívánok a szisztéma egészére vonatkozó megjegyzéseket tenni, inkább igyekszem egy olyan szempontra rámutatni, amely véleményem szerint fajsúlyos differenciát mutat a vizsgált időszakok között.

Hipotézisem szerint meghatározó változás mutatkozik a tekintetben, hogy a Fidesz–KDNP kétharmados győzelmét követően határozottan gyakrabban jelenik meg a társadalmi elvárás-ra² való hivatkozás mint a törvényalkotás menetét és célját alapvetően meghatározó ok, azaz a kormánytöbbség politikáját joggal illethetjük a populista jelzővel. Ez a megállapítás természetesen nem zárja ki, hogy 2010 előtt ne jelent volna meg a választói akarat a kormányzati cselekvés indokaként, sem pedig azt, hogy az ezt követő időszakban kizárólag ezt jelölték

² A tanulmányban szinonimaként használom a 'társadalmi'/'választói' 'elvárás'/'akarat' kifejezéseket.

volna meg egyes döntések magyarázataként. Ám állításom szerint érzékelhető és kimutatható hangsúlyeltolódás mutatkozik e kérdésben.

Hipotézisemet a Büntető Törvénykönyvhöz 1998 és 2018 között elfogadott módosítások általános indokolásain keresztül szeretném bizonyítani. A tanulmány módszertani keretét és azzal kapcsolatban felmerülő dilemmákat a következő fejezetben fejtem ki bővebben. Ugyanitt térek ki arra, mi indokolja, hogy a tágabb értelemben vett politikai változásokat a Btk.-módosítások indokolásainak vizsgálatával érdemes kimutatni. Szintén szót ejtek arról, hogy miért az 1998 és 2018 közötti periódust elemzem, illetve érvelek a használt módszer jogossága mellett is.

A módszertani keretek áttekintése után a populizmus fogalmát és a felvetődő problémákat tárgyalom, a hozzá kapcsolódó szakirodalom segítségével. Ezt követően szűkítem a vizsgálati fókuszot és a témánkhöz szorosan hozzátartozó büntető populizmus kérdéskörét tanulmányozom. Ebben a blokkban nem a mélyreható elméleti vizsgálódás a cél, hanem arra helyezem a hangsúlyt, hogy a témám szempontjából releváns megállapításokra mutassak rá.

A tanulmány gerincét alkotó fejezetben a kijelölt időszak Btk.-módosításainak indoklásait elemzem. Természetesen nem minden szöveget vizsgálom, hanem a politikailag érdeminek tekinthető indoklásokat helyezem előtérbe. Ebből következően a tárgyalat dokumentumok sem egyenlő súllyal és egyenlő terjedelemben kerülnek feldolgozásra.

Befejezésképp összefoglalom a kutatás eredményeit, továbbá megpróbálok rámutatni azokra a lehetséges vizsgálati irányokra, melyek mentén behatóbban feltárhatjuk a kérdés hátterét.

Módszertani keret

A tanulmány ezen részében amellet érvelek, miért tartom a Büntető Törvénykönyv módosításainak³ indoklásait alkalmasnak arra, hogy meghatározzam, mire alapozza az adott kormánytöbbség⁴ a politikáját; továbbá felvázolom, milyen eszközökkel igyekszem körvonalazni az 1998 és 2018 közötti kormányok gondolkodását.

A politikumnak mindig is meghatározó szerepe volt az igazságszolgáltatás kialakításában és formálásában. Ez a terület (különösen a büntetőjog világa) rendkívül látványos, és a politikától magát távolabb érző ember számára is érthető és érzékelhető, hiszen a bűn, bűnösség, büntetés fogalmai a mindennapok részét képezik. Ugyanakkor a jog fokozatos térnyerésével ez a reláció, ha nem is megszűnt, mindenesetre kevésbé láthatóvá vált (HÖRCHER, 2015). Amely kérdések korábban politikai, illetve erkölcsi jellegűek voltak,

³ Kizárólag a Büntető Törvénykönyv Parlament általi módosításait vizsgálom, nem elemzem azokat, melyek az Alkotmánybíróság döntése nyomán kerültek hatályon kívülre. Ugyanakkor figyelembe veszem, ha az AB döntésére hivatkozva nyúlt a Btk.-hoz az Országgyűlés.

⁴ Mivel csak az elfogadott módosításokat elemzem, így értelemszerűen kimarad a vizsgálat köréből az éppen ellenzékben lévő pártok büntetőjogi gondolkodása. Tekintettel arra, hogy törvényjavaslatokat megszavazni a parlamenti többségnek van csak reális lehetősége, az ellenzéki pártok politikai felelőssége jóval kisebb, ez pedig csökkentheti a törvényjavaslatok indokolásának értékét.

manapság gyakran jogi-szakmai keretben merülnek fel. Ez a jelenség szükségessé teszi az elsőre talán joginak tűnő szövegek politikatudományi vizsgálatát, mely célra kiváltképp alkalmasnak tűnnek a Büntető Törvénykönyv módosításainak indokolásai.

A törvényjavaslatok indokolást tartalmazó része azzal a céllal születik, hogy kettős legitimitást biztosítson: egyrészt legitimálnia kell a benyújtót, azaz a politikai cselekvőt; másrészt alá kell támasztania magának az irománynak az önálló létezését – mintegy alkotójától függetlenül.

Az indokolás alapvetően két részre osztható: általános és részletes indokolásra. Míg az előbbi tömören összefoglalja a jogszabály okait, céljait és hatásait, addig az utóbbi részletekbe menően, jellemzően szakmai szempontokat előtérbe helyezve taglalja a törvény létrehozásának szükségességét és következményeit. Mivel politikai mozzanatokat elsősorban az általános indokolásban fedezhetünk fel, így ezen tanulmányban eltekintek a részletes indokolások vizsgálatától.

Az elemzett periódus meghatározásakor felmerült annak lehetősége és szükségessége, hogy a rendszerváltást követő időszak egészét vizsgáljuk, hiszen kétségtől számos tanulság levonható lenne belőle. A vizsgálandó iratanyag kiterjedtsége miatt végül mégis úgy döntöttem, hogy az 1998-as parlamenti ciklustól kezdem az indokolások elemzését. Emellett szólt, hogy így elkerülhető, hogy pusztán a bal–jobb felosztásra redukálódjék a kérdés, mert ennek következtében a választott intervallumba egyaránt beletartozik az első, a második és a harmadik Orbán-kormány időszaka. Azaz, amennyiben a hipotézis igaznak bizonyul, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a valódi változást nem a bal- és jobboldali kormányok cserélődése jelenti, hanem sokkal inkább a 2010-es választásokat tarthatjuk kritikus választásnak (ENYEDI – BENOIT, 2011). A vizsgálati időszak végét a 2018-as országgyűlési választások adják.

A vizsgálati módszerek kiválasztásánál szintén számos lehetőség felmerült. Ez a tanulmány kvalitatív tartalomelemzésre épül. Írásomban nem egyenlő súllyal és terjedelemben tárgyalom az időszak összes általános indokolását, hanem azokat helyezem fókuszba, melyek segítségével jobban megérthetjük az adott törvényalkotó cselekvésének mozgatórugóit.

Populizmus

A közéleti diskurzusban, politikai vitákban és politikatudományi művekben egyaránt gyakran használják a populizmus kifejezést, ám számos, egymástól igencsak eltérő értelemben – a legtöbb esetben negatív felhanggal, egyfajta megbélyegzésként. Annak érdekében, hogy releváns következtetéseket vonhassunk le a kutatás végén, először a fogalmi tisztázást kell elvégeznünk, mert csak ez alapján állapíthatjuk meg, mit értünk pontosan a kifejezésen.

A meghatározó megközelítések – populizmus (1) mint ideológia, (2) mint módszer és (3) mint alkotmányos-intézményi politika (KÖRÖSÉNYI – PATKÓS, 2015: 31) – rendelkeznek

egy közös elemmel: egyetértenek abban, hogy a populista politikai erők kibékíthetetlen feszültséget látnak az elit és a nép között. Tanulmányomban az első felfogást követem, vagyis a populizmust ideológiaként értelmezem. Ahogyan Cas Mudde fogalmaz: „a populizmus egy olyan ideológia, mely végletesen megosztja a társadalmat két, homogén és antagonisztikusan szemben álló csoportra, a »tisztá népre« és a »korrupt elitre«, s mely állítja: a politikának a közakaratot (*volonté general*) kell kifejeznie.” (MUDDE, 2004: 543, saját fordítás)

Ugyanakkor a populizmus bizonyos tekintetben „rugalmas” vagy inkább „*thin-centred*” ideológia (FREEDEN, 1998: 748), mert nincs határozott tartalmisága, nem rendelkezik olyan általános programpontokkal, melyek minden egyes populista párt gondolkodásában felfedezhetőek lennének. Ebből adódik, hogy képes egymástól igen távol álló eszmei irányzatok gondolatvilágát képviselni – azaz találkozhatunk bal- és jobboldali populizmussal egyaránt. (Ez a jellemzője szintén megnehezíti vizsgálatát, és gyakran félreértésekre ad okot.)

A kérdés, mely talán a leginkább megosztja a politikatudósokat e kérdéskörben, a demokrácia és a populizmus viszonyára vonatkozik: vajon hogyan lehet összehangolni őket, mennyire kompatibilisek egymással? E ponton jó eligazítást nyújt Margaret Canovan (1999) oakeshotti alapokra épülő gondolatmenete, mely a demokrácia két „arcát” különbözteti meg. Az első a megváltó (*redemptive*) demokráciáé, mely határozott vízióval rendelkezik arról, miképpen nézzen ki a demokratikus berendezkedés; itt kulcsszerepet játszik a nép és a közakarat fogalma, továbbá jellemző a „betokosodott” intézményrendszerrel szembeni elégedetlenség, utóbbi ugyanis gátja a választói elvárások megvalósulásának. Ezzel szemben a pragmatikus (*pragmatic*) demokráciát Canovan úgy fogja fel, mint a konfliktusok és az érdekek elrendezésének békés módját, ahol a választások nem élet-halál harcról szólnak, hanem gyakorlati ügyek eldöntéséről. Ebben a felfogásban az intézmények nem akadályt jelentenek, hanem biztosítják a kiegyensúlyozott és kiszámítható együttélés keretrendszerét.

A fenti gondolatmenet szerint a demokrácia esszenciáját nem egyik vagy másik elképzelés képezi, hanem a kettő együttes megléte és folyamatos „birkózása”. A köztük lévő egyensúly felborulása politikai válsághoz vezet: ha a pragmatikus felfogás kerekedik felül, akkor az értékek eltűnnek és kiüresedik a struktúra, ha pedig a megváltó jelleg primátusa érvényesül, abban az esetben megbomlik a rendszer stabilitása és az intézményi keret „folyékonysága” miatt a békés együttélés feltételei nem adóttak. Ebben az értelmezésben a populista érzület nem a demokratikus berendezkedés válságának jele és tünete, hanem a demokrácia két létező és szükséges „arca” közül az egyik, ám amennyiben túlsúlyba kerül, kétségkívül veszélyezteti a szisztéma egészét.

Büntető populizmus

A *büntető* vagy *büntetőjogi populizmust* (*penal populism*) tekinthetjük a populizmus egy szakpolitikai alesetének (így megfigyelhetőek rajta annak általános jegyei), ugyanakkor speciális vonásai miatt érdemes behatóbban foglalkozni definíciójával és jellemzőivel. Szembe kell néznünk azzal a problémával – mellyel már a populizmus fogalmánál is találkoztunk –,

miszerint a politika- és jogtudományi szakirodalomban alapvetően negatív kontextusban tárgyalják ezen kérdéseket. Ha lehet, a büntető populizmus esetében ez az állítás még inkább igaz, hiszen nem nagyon található olyan mű, amely a ráarakódott gondolatiságtól megtisztítva kezelné a koncepciót.

A büntető populizmus állítása szerint a fennálló törvények és az igazságszolgáltatás a bűnözőknek és az elítélteknek kedvez az áldozatokkal és a jogtisztelő emberekkel szemben (PRATT, 2007: 12). Arra hivatkozik, hogy nem működik a jutalmazás–büntetés hagyományos elve, azaz a bűnös nem szenved el tette következményeit. Ennek megfelelően a büntető populizmus célja az igazság helyreállítása az „egyszerű emberek” javára, a mindenki számára világos erkölcsi alapelvek mentén.

A büntető populizmus adta válaszok jellemzően könnyű és gyors megoldást ígérnek (GÖNCZÖL, 2014). Leggyakrabban a büntetési tételek szigorítását szorgalmazza, ugyanakkor szintén előszeretettel érvelnek amellett, hogy az elítéltek helyzete a börtönökben túlzottan jó. E megfogalmazásokkal sokszor együtt jár a fennálló szakmai-tudományos *establishment* kritikája: a populisták arra hivatkoznak, hogy annak képviselői nem érzékelik megfelelően a mindennapi életben jelentkező gondokat.

A büntető populizmussal szembeállítható az általában baloldali pártok és emberi jogi szervezetek által képviselt *antipopulista büntetőpolitika* (BODA et al., 2014: 72). Utóbbi álláspontja szerint a büntető populizmus hatástalan és költséges, helyette az igazi megoldást a szakértők bevonásával megalkotott, hosszú távú és összetett programok jelenthetik. Más álláspontok szerint viszont létezik baloldali büntető populizmus is (például LÖFFLER, 2015).

A Büntető Törvénykönyv módosításainak indokolásai, 1998–2018

A tanulmány ezen fejezetében három szakaszra osztva elemzem az 1998 és 2018 közötti időszak Btk.-módosításainak általános indoklásait: az első Orbán-kormány ciklusával (1998–2002) kezdem, a 2002 és 2010 közti baloldali kormányokkal folytatom,⁵ végül pedig a 2010 óta hatalmon lévő Fidesz–KDNP gondolkodását vizsgálom a 2018-as országgyűlési választásokig bezárólag.⁶

1998–2002

Az első Orbán-kormány időszaka alatt (a többi ciklushoz hasonlóan) többször is módosították a Btk.-t, ám a változtatások indokolása igen vegyes képet mutat.

⁵ Annak ellenére, hogy a 2002–2010 közötti periódusban többször is változott a kormányfő személye, célszerűbb az időszakot egyben tárgyalni, mert a büntetőjogról alkotott felfogás alapvetően hasonló képet mutat.

⁶ Ebben az esetben még kevésbé indokolt a ciklusonkénti vizsgálat.

Az első, számunkra érdekes forrás az 1998. évi LXXXVII. törvény. A jogszabályi módosítás szükségessége mellett többek között az alábbi érveket hozzák fel:

A tapasztalatok azt mutatják, hogy mindennek ellenére folyamatosan igény van a jogalkotó, a jogalkalmazás és a közvélemény részéről egyaránt arra nézve, hogy a hatályos joganyag továbbfejlesztése történjék. (...) A büntetőjoggal szembeni elvárások egyike az, hogy legyen. Az elvárások másik része arra irányul, hogy alkalmazható legyen, és alkalmazzák is. Ebből következően büntetőjog iránti igények nem pusztán a jogalkotó felelősségét érintik, hanem az állami működés minden résztvevője számára feladatot szabnak, és teljesítésüknek a közvélemény által legitimálnak kell lennie, találkozniuk kell a társadalom érzületével.

A fenti részlet számos ponton utal arra, hogy a jogalkotó álláspontja szerint a törvénynek bizonyos mértékben meg kell felelnie a választói elvárásoknak, sőt ennél többet állít: a törvény legitimitása határozottan függ attól, hogy a társadalom mennyire érzi azt magáénak, mennyire tartja elfogadhatónak.

Ugyanakkor nem derül ki világosan a szövegből, hogy a törvényalkotás menetét vagy (legalábbis) irányát miképpen tudják megszabni a választópolgárok, ha egyáltalán létezik ilyen jellegű preferenciájuk. Arra találunk utalást, hogy van társadalmi igény a büntetőjog folyamatos fejlesztésére, ám az „érzület” kifejezés inkább azt sejteti, hogy utólagos legitimáltságról van szó, azaz az számít, hogyan alakul a jogszabály választói elfogadottsága.

A szöveg kitér arra is, hogy a korábbi évek büntetőjoggal kapcsolatos változásai negatívan hatottak a társadalmi elégedettségre: „A büntetéskiszabási gyakorlat ilyen alakulása mellett a bűnözési helyzet rosszabbodása együttesen azt eredményezte, hogy a büntetőjog távolodni kezdett a társadalom érzületétől.” A választói érzékelés tehát fokozatosan, tapasztalati úton formálódik, ha az emberek hétköznapi percepciója rosszabbodás jeleivel találkozik, akkor az feszültséget generál a társadalom és a jog világa között.

Ezzel együtt az indokolásból kiolvasható a határozottabb és erőteljesebb jogalkotói igény arra nézve, hogy a büntetőjogi keretrendszer kialakításakor jobban érvényesüljenek a törvényhozó elvárásai, sőt a jogalkalmazás során is érzékelhetővé váljanak ezek a szempontok. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a politikai akarat csak korlátozottan juthat érvényre, hiszen a törvények alkalmazása során olyan mozgástér nyílik az igazságszolgáltatás egyéb szereplői számára, mely meggátolja, hogy a jogalkotó szándéka teljes mértékben megvalósuljon.

A 2000. évi CXXV. törvényben két különböző elképzelés összehangolásának kísérletével találkozhatunk. Az egyik az Európa Tanács sportrendezvényeken elkövetett erőszakról és rendbontásról szóló egyezményén alapul, mely olyan szakmai szabályok és együttműködési technikák alkalmazását sürgeti, amelyek a prevencióra helyezik a hangsúlyt. Ugyanakkor amellet is érvelnek az indokolásban, hogy szükséges a Büntető Törvénykönyv módosítása, mert jelenlegi formájában nem képes lefedni a sporthuliganizmus okozta komplex problémakört.

A két elgondolás közül az első egy megelőző jellegű megközelítés, mely büntetőjogi eszközöket nem kíván igénybe venni a probléma orvoslására. A második célszerűnek látja a Btk. módosítását. Közös vonása a kettőnek, hogy szakmai érvekkel próbálja alátámasztani igazát. Ami érdekes ennél az esetnél, az a büntetőjogi változtatás szakmai alapon történő indokolása – itt tehát nem a választói elvárásokra való hivatkozás példáját láthatjuk.

A 2001. évi CIV. törvény az előzőektől merőben eltérő érvelési módszert választott. A jogi személlyel szemben alkalmazható büntetőjogi intézkedésekről szóló jogszabály indokolása a következőképpen indul:

A hatályos magyar Büntető Törvénykönyv szerint bűncselekményt csak természetes személy követhet el. A büntetőjogi felelősség egyéni felelősség. Ezt a jogi helyzetet a magyar jogi irodalom általában elfogadja, és a mértékadó szerzők egészen a legutóbbi időkig egyetértéssel idézték a „*societas delinquere non potest*” elvet.

Ebből következik, hogy a jogalkotó kiemelt jelentőséget tulajdonít a jogi gondolkodás kialakításában és formálásában a tudományos közösségnek, különösen legtekintélyesebb szereplőinek, „a mértékadó szerzőknek”. Igaz, ez a hatás elsősorban az elméleti és fogalmi keret kidolgozására és finomítására vonatkozik, nem kifejezetten a hétköznapi és konkrét ügyek kimenetelének közvetlen eldöntésében jelentkezik.

Ezt követően a törvényalkotó amellet érvel, hogy a jogfejlődés legújabb trendjeinek fényében meg kell változtatni a magyar jogrendszert a célból, hogy jogi személy is büntethető legyen. Ennek alátámasztására a közel két és féloldalas indokolásban másfél oldalon keresztül mutatja be nemzetközi összehasonlításban, hogy miként alakult a kérdést illetően a különböző országok jogi berendezkedése, továbbá kitér arra is, miként rendelkeznek a témát érintő nemzetközi egyezmények. Részletekbe menően, évszámokkal kísérvé ad képet arról, hol és mikor vezették be a jogi személy büntetőjogi felelősségét, majd pedig az európai irodalomban megjelenő három modell segítségével értelmezi a lehetséges megoldásokat.

A törvényhozó gondolkodásában tehát kiemelt szerep jut annak, hogy a történelmileg meghaladott jogi konstrukciókat leváltsa és helyettük korszerű, a modern idők elvárásainak megfelelő szabályozást állítson fel. A legfontosabb cél praktikus: kielégíteni a mindennapok során keletkező igényeket. Az erre alkalmas törvények megalkotása során a nemzetközi mintákra és a jogtudomány eredményeire támaszkodik.

A ciklus utolsó Btk.-módosítása, mely számunkra relevanciával bír, a 2001. évi CXXI. törvény. Nem is az indokolásban megjelenő újszerű gondolatok miatt érdekes, hanem mert megemlíti benne, hogy a távolabbi jövőben szükségessé válik egy új kódex megalkotása, ugyanis az elmúlt évtizedek büntetőjogi változtatásai megbontották a jelenlegi törvénykönyv egységét. Tehát miközben egy új Btk. írása erőteljesen politikai aktus, a kérdés ezen formában történő értelmezése sokkal inkább tűnik jogi-szakmai problémának.

A 2002-ben hatalomra jutott MSZP–SZDSZ kormánytöbbség első, számunkra érdekes és témába vágó törvénymódosítása a 2003. évi II. törvény volt. A számos területen változást eredményező jogszabály elemzését megkönnyíti, hogy az általános indokolásban külön feltüntetik azt, mivel támasztják alá a Büntető Törvénykönyv, illetve a vele összefüggésben álló különböző törvények módosítását, így jelen esetben értelemszerűen csak az előbbi indoklásrésszel foglalkozunk.

A törvényhozó először felvázolja a rendszerváltást követő időszak büntetőjoggal kapcsolatos fejleményeit. Ebben a történeti áttekintésben két olyan, egymással szöges ellentétben álló elvrendszert vél felfedezni, melyek befolyásolták a jogi gondolkodást és ezáltal a jogalkotás irányát is. Az első a büntetőjogi szigorításban látja a bűncselekmények növekvő számában megjelenő probléma megoldásának kulcsát (nevesítve is van ez az elképzelés: eklatáns példája az 1998. évi LXXXVII. törvény). Ezzel szemben (második megközelítésként) a törvényhozó azt vallja, hogy a helyzet a büntetőjogi represszió eszközével nem orvosolható, sőt a bűnözés elleni harcban iméntivel ellentétes lépéseket kell tenni: növelni kell például a tettes és áldozat közti kiegyezés, a különböző jóvátételi megoldások vagy éppen a szabadságelvonás nélküli munkabüntetések súlyát.

Fontos észrevenni, hogy az indoklásban vázolt distinkció szerint mindkét elképzelés alapvetően a bűnözési helyzet hatékony megoldását tűzi ki célul, tehát ezen értelmezésben a büntetőjogi enyhítés és szigorítás pusztán abban különböznek egymástól, hogy különböző utat javasolnak ugyanannak a problémának a kezelésére. Ugyanakkor az 1998. évi LXXXVII. törvény elemzésénél azt láttuk, hogy az érvelésnek hangsúlyos eleme a társadalmi érzületre való hivatkozás, azaz a hatékonysági szempont mellett fontos szerepet játszanak attól eltérő természetű érvek is.

A 2003. évi II. törvény foglalkozik a növekvő kábítószer-fogyasztás okozta súlyosbodó helyzettel. Reflektál arra, hogy az előző ciklus kriminalizáló tendenciájú törvényalkotása nem segítette elő a probléma megoldását:

A módosítás hatályba lépése óta eltelt több mint három év nem igazolta a kriminálpolitikai fordulat helyességét. A jelenség elterjedtségére, jellemzőire, egészségügyi következményeire vonatkozó mutatószámok és felmérések, valamint a statisztikai adatok arra utalnak, hogy az új büntetőjogi rendelkezések nyomán sem a hazai kábítószerhelyzet, sem annak egyik összetevője, a kábítószer-bűnözés kedvező irányú változása nem következett be.

Ebből kiolvasható, hogy a törvényhozó felfogása szerint az egyes jogszabályi döntések helyességét az azt követő időszak tapasztalatai alapján dönthetjük el. Egy adott törvénymódosítás hasznosságát érdemes a tudományos világ véleményét és álláspontját figyelembe véve megítélni, mert az általa gyűjtött és értelmezett adatok jelentik a megfelelő mércét.

Mindez magában hordozza annak szükségességét, hogy időről időre felül kell vizsgálni egy-egy terület jogi szabályozását, mert elképzelhető, hogy a változó környezetben a törvényi keretrendszer már nem képes betölteni azt a funkciót, melyet a törvényalkotó szánt neki. Ebből következik, hogy a politikai szereplőknek folyamatos és intenzív kapcsolatot kell tartaniuk a szakmai szervezetek képviselőivel, mert csak így tudnak megalapozott és megfelelően alátámasztott döntéseket hozni.

A 2004. évi X. törvény az eddigiektől alapjaiban eltérő érvelést alkalmaz. Az állatkínzással szemben fellépő jogszabály indokolása a következőképpen kezdődik:

I. Az embernek kiszolgáltatott állat védelme és kímélete az emberi kultúrához szorosan hozzátartozik.

A civilizált, kulturált társadalmakban ma már általános erkölcsi követelmény az élőlénytársakkal szembeni megértő, természetes szükségleteiket kielégítő érzéseikkel számolni, szenvedéseiket enyhíteni akaró, humánus magatartás. Minden embernek erkölcsi kötelessége az állatok védelme és kímélete, az állatok tiszteletben tartása és a jó közérzetük biztosítása.

Ez az egyik tényezője az európai társadalmi erkölcsnek, s ebből következően hazánk megítélésének, értékelésének is. E törvényjavaslat benyújtásának indoka tehát az, miszerint a jogalkotónak kötelessége az emberi felelősségtudat növelése, illetve a társadalmi erkölcs magasabb szintre emelése érdekében a szükséges jogszabályok megalkotása.

Ebben a szövegrészben egyértelműen megfogalmazott és határozott képet kapunk a törvényalkotó gondolkodásáról. Világosan kirajzolódik az igazodási „koordináta-rendszer”, melyben egyénileg és közösségi szinten egyaránt el kell magunkat helyeznünk, és ahol az általunk elfoglalt pozíció egyúttal arról is árulkodik, megfelelünk-e az adott normáknak. Az értékelés kettős: egyrészt számot kell adnunk önmagunknak (tehát, hogy teljesítettük-e saját magunk elvárásait), másrészt – ami ebben az esetben talán még hangsúlyosabb – bizonyítanunk kell más népek, de különösen a nálunknál fejlettebbek felé (erre utal a megítélés kifejezés).

Ezen felfogás szerint a civilizáció, civilizáltság és a morál közti kapcsolat igen szoros: nem fedik le teljesen egymást, de meghatározó történelmi interakció figyelhető meg közöttük. A fejlődés világos és egyértelmű tendenciája – amely különösen az európai kultúrkörhöz kapcsolódik – azt mutatja, hogy a széles körben elfogadott morális alapelvek általánossá válnak a még elmaradottabb országokban is. Az érvelés kulcsfogalma a tág értelemben használt humanizmus kifejezés, amely a kulturált magatartás követelményrendszerét kiterjeszti az embereken túl egyéb élőlényekre is.

Ezen elképzelésben a törvényalkotó kötelessége abban áll, hogy tanulmányozza és átültesse a civilizált viselkedés kereteit megszabó, más államokban már meghonosodott és megszilárdult szabályokat saját országának jogi struktúrájába. Az indokolásban sorra veszik és bemutatják a különböző szabályozásokat: áttekintik, hogy miként rendelkezik a német,

az osztrák, az olasz, a svéd, az ukrán, a szlovén és a francia jogrendszer az állatkínzással kapcsolatban. A jogalkotónak az összehasonlító elemzés segít abban, hogy megalkossa a megfelelő törvényi háttérrel, ám autonómiája e kérdésben erősen korlátozott, hiszen az általános európai normákat kell beillesztenie a magyar jogrendbe.

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a körülmények mindenképpen szerencsések abból a szempontból, hogy a társadalom jelentős része „negatív megítélésben” részesíti a törvény tárgyát képező durva cselekményeket. Ez a tény minden bizonnyal javítja majd a jogszabály elfogadottságát.

Ezt követően viszont gondban vagyunk, amikor az indoklásokat elemezve jól megfogható és körülírható érveket keresünk a törvényhozói cselekvés magyarázatára. A 2002–2010 közötti időszakot különben is erőteljesen dominálja az alaposan megformált, jogászi nyelvvezet, ám a periódus közepe táján ez a megközelítés szinte minden más beszédmódot kizár. Ennek jellemzője – magas szintű formalizáltsága mellett – szakmai-jogi karaktere. Ez leginkább abban ölt testet, hogy jogi alapelvek közötti ok-okozati viszonyokra hivatkozik, azaz megpróbálja következtetéseit egy zárt logikai rendszeren belül eredeztetni, illetve azon belül tartani.

Mindez nem azt jelenti, hogy ne lennének többször megjelenő és rendszeresen visszatérő elemei a jogalkotói gondolkodásnak. Ezek közé tartozik a megközelítés fundamentumát jelentő jogegység, jogbiztonság, kiszámíthatóság és stabilitás. Azért tartja kiemelkedően fontosnak ezen értékek meglétét a jogalkotó, mert csak ezek biztosíthatják a törvények betartását és hosszú távú fennmaradását. A jogrendszer tartóssága feltételezi, hogy viszonylag ritkán módosítják a törvényeket. Amennyiben mégis változtatásra kerül sor, abban az esetben figyelemmel kell lenni a fent meghatározott alapelvekre. Ezt bizonyítja az is, hogy a törvénymódosítások jelentős része nem csupán azt tartja fontosnak, hogy a keretek többé-kevésbé állandóak legyenek, hanem célul tűzi ki, hogy a jogrendszer koherenciája megerősödjön. Erre irányulnak a jogegységesség jelentőségét hangsúlyozó változtatások is.

Az előbb felvázoltaktól eltér a 2008. évi LXXIX. törvény indokolása, amely a következőképpen kezdődik:

A közrend – ezen belül is a közbiztonság és a köznyugalom –, valamint a hatóságok, a bíróságok és az ügyészségek zavartalan működésének védelme kiemelkedő társadalmi érdek. A lakosság nyugalma és a békés együttélést zavaró egyes cselekményekkel szemben az állam a büntetőjog és a szabálysértési jog eszközeivel biztosít védelmet. A jelenlegi elkövetési magatartásokhoz képest azonban az elmúlt időszakban olyan új magatartások is megjelentek, amelyek súlyosan zavarják az említett védendő érdeket.

Mint láthatjuk, az idézett érvelés igencsak különbözik a tisztán jogászi szemlélettől, mert középpontjában egy tömör meghatározás, a közérdek (társadalmi érdek) fogalma áll. A törvényhozó nem ad további támpontot arra nézve, mit ért pontosan a kifejezésen,

ugyanakkor eligazítást nyújt arra nézve, hogy milyen összetevői vannak. Ahogy korábban utaltunk rá, a törvényhozó kiemelt jelentőséget tulajdonít a jogrendszer stabilitásának. Ez a részlet arra mutat rá, hogy a kiszámíthatóság nem csupán a jogi berendezkedés szempontjából fontos, hanem – összefüggésben a törvényi keretekkel – a társadalmi viszonyok tekintetében is meghatározó elvárás.

Szintén érdemes megfigyelni, hogy a közrend fenntartásához elengedhetetlenül szükséges az állami szervek működésének biztosítása. A társadalmi élet szabályainak betartatása olyannyira lényeges, hogy a törvényalkotó részéről *ultima ratioként* meghatározott büntetőjogi változtatás is megengedhető, amennyiben más eszköz nem áll rendelkezésre.

A *társadalmi érdek* fogalma – amelyet minden bizonnyal kezelhetünk a közérdek szinonimájaként – gyakran tárgyalt témája a filozófiai és a politikatudományi irodalomnak. A tanulmány kereteit szétfeszítené, ha részletekbe menően kitérnék a kérdés különböző vetületeire, ám annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a társadalmi érdekre való hivatkozást, annak tartalmi meghatározatlansága miatt, szerencsésebb úgy felfogni, mint a politikai cselekvés általános megokolását (BALÁZS, 2015).

A 2002–2010-es időszak vége felé fordulat állt be a tekintetben, hogy habár a jogászias beszédmód továbbra is fennmaradt, a szakmai jellegű megközelítés több esetben is a kriminálpolitikai szigorítás mellett érvelt. Ez egyebek mellett abban nyilvánult meg, hogy például a 2009. évi LXXX. törvény indokolása a sértett fél érdekeinek nagyobb mértékű figyelembevételét kiemelt célként kezeli. Ez a példa arra mutat rá, hogy a tanulmány elején felállított főszabály, miszerint a büntetőjogi szigor elsősorban a büntető populizmus sajátja, egyes esetekben nem érvényesül, mert szakmai-jogi nyelvezet is foglalhat állást a Btk. ilyen irányú módosítása mellett.

2010–2018

A második Orbán-kormány időszakához elérve érdemes felidézni a hipotézist, miszerint 2010-től kezdve a törvényjavaslatok indokolásában meghatározó szerepet tölt be a *társadalmi elvárás*ra való hivatkozás.

Már a ciklus első változtatásai között találkozunk egy számunkra releváns szöveggel, jelesül a Lázár János–Kósa Lajos–Balsai István–Rubovszky György négyes által benyújtott 2010. évi LVI. törvény (ismertebb nevén a „három csapás törvény”) indokolásával:

A 2010. évi országgyűlési választásokon megnyilvánuló egyértelmű választói akarat arra kötelezi az Országgyűlést, hogy a választási programokban megfogalmazott és a választók által támogatott büntetőpolitikai intézkedések a lehető leghamarabb törvényerőre emelkedjenek. (...) A Javaslat – szintén a választói akaratra visszavezethetően – két ponton módosítja a Büntető Törvénykönyv Különös Részét. Az utóbbi években jelentősen elszaporodtak a tanárokkal szembeni erőszakos cselekmények, amelyeket közfeladataik ellátása során szenvedtek el. Az iskolai

erőszak mindenképpen összetett probléma és komplex megoldást igényel, de ebből nem maradhat ki a büntetőjog eszközrendszere sem.

A javaslat benyújtói nem állították különösebben nehéz feladat elé az indokolás értelmezőit, hiszen benne explicit módon megjelenik a társadalmi elvárás mint képviselői tevékenységük meghatározó mozgatórugója. Ami érdekes a szövegben, hogy a választói akaratot összefüggésbe hozzák a Fidesz–KDNP győzelmével zárult választások eredményével és választási programjukkal. A fenti szöveg arra utal, hogy a jogalkotó értelmezése szerint a kampányban a pártok által megfogalmazott célok közül a szavazók az urnáknál kiválasztják a számukra legmegfelelőbb opciót, és azon elképzelés képviselőjére adják le voksukat.

Tekintve ugyanakkor, hogy az állampolgárok a választások alkalmával személyekre, illetve pártokra szavaznak, a fent felvázolt gondolatmenet több szempontból is problémás. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a választások eredményét nem minden esetben lehet közvetlenül összekötni a győztes párt által képviselt programmal. Ennek a kérdésnek különösen nagy jelentősége van az egyes ügyek megítélése szempontjából, hiszen nem mutatható ki egyértelmű kapcsolat az eredmények és a felhatalmazás tárgya között.

Előbbiekkal szemben lehet érvelni amellett, hogy közvetlenül a választások után a kampány során tapasztalt közérzet-változásoknak és a szavazás kimenetelének összességéből levezethető valamiféle társadalmi akarat, de ez csak abban az esetben érvényesülhet, ha egy-egy téma dominálja a kampányidőszakot, feltétel továbbá, hogy a politikai szereplők egymástól jól megkülönböztethető állásponttal rendelkezzenek.

További adalék a szövegben a „lehető leghamarabb törvényerőre emelkedjen” kitétel. Ez a gondolat arra utal, hogy a társadalmi elvárás és a politikai hatalom közötti reláció sokkal direktebb, hiszen eszerint az előbbi a törvényhozás menetének nemcsak az irányát, hanem a sorrendiségét és az időbeliségét is meghatározhatja. Ilyen tekintetben tehát a törvényhozói autonómia gyakorlatilag megszűnik, mert az Országgyűlés sokkal inkább a választói akarat gépies megvalósítója, semmint önálló entitás.

Ezzel a felfogással szembe megy több későbbi Btk.-módosítás indokolása is. Jól mutatja a különbséget a 2011. évi CXXXIV. törvény indokolása:

A Kormány elkötelezett a társadalom vagyoni viszonyait messzemenően befolyásoló, az elmúlt évek gazdasági folyamatai miatt kiszolgáltatott helyzetbe került emberek további gátlátalan kihasználásának megakadályozása mellett, amelynek egyik eszköze az uzsora elleni fellépés következetesebb tétele és szigorítása. (...) A Nemzeti Ügyek Kormányának feladata, hogy a kiszolgáltatott embereket megvédje, ezért az uzsoracselekményekkel szemben a jog teljes szigorával fel kell lépni és le kell sújtani a másokat kizsákmányoló bűnözőkre.

Ebben a szakaszban egy olyan törvényhozói hatalom képe rajzolódik fel, amelyik erőteljes és határozott végrehajtói szerepet vállal, és amelyiknek gondolkodását és cselekvését

egyértelműen a választói tömegek érdekei szabják meg. Ugyanakkor nem úgy tűnik, mintha a kormányzat a nép meghosszabbított karja lenne, hanem magát széles mozgástérrel bíró, autonóm aktorként mutatja be.

Az indokolás további meghatározó vonása a politikai hatalomváltás nyomán bekövetkezett cezúra hangsúlyozása. Ez a változás egyértelműen a korábban kizsákmányolt egyszerű emberek védelmét szolgálja, mert míg az előző időszakban a „szabályozatlan gazdasági viszonyok” a bűnözők tevékenységét segítették, addig a „Nemzeti Ügyek Kormány” az erkölcsi rend helyreállítása érdekében az elnyomott tömegek mellett áll ki, és ennek megfelelően olyan törvényi hátteret hoz létre, mely a jövőben gátat szab az üzemszerű bűnözésnek. A kormányzat önmeghatározása is azt sugallja, hogy szemben a korábbi évek politikájával az ország jelenlegi vezetői a választók érdekeinek megfelelő döntéseket hoznak, hiszen az ő céljuk valóban a nép képviselte.

Három különböző szempontot próbálnak összehangolni a 2012. évi XCV. törvény indoklásában. A kölcsönzött kulturális javak különleges védelméről szóló jogszabályhoz az alábbi gondolatot fűzték:

Az utóbbi időben kialakított több európai példa (Franciaország, Svájc, Németország, Egyesült Királyság) mutatja azt, hogy a korábban írt alapvető társadalmi és kulturális érdek összeegyeztethető a jogállamiságból fakadó alkotmányos követelményekkel. A törvény az európai példák és a magyar hatályos jogszabályi környezet figyelembevételével határozza meg az időszaki kiállításokra bemutatás céljából hazánk területére került kulturális javak védelmének alapvető anyagi és eljárási szabályait.

A fenti részletben megjelenő érvek már szerepeltek a korábbi parlamenti ciklusok ideje alatt elfogadott törvénymódosítások indoklásában. Az első a többi ország eltérő jogrendjének tanulmányozására buzdít; a második a magától értetődő, és ebből fakadóan nem megkérdőjelezhető közérdek fogalmát helyezi középpontba. Végül a harmadik az alkotmányos alapelvek tiszteletének jelentőségét emeli ki. Az indoklás érdekessége tehát nem az érvek újszerűségében rejlik, sokkal inkább azok együttes és egyidejű használatában.

A második Orbán-kormány ideje alatt megalkották az új Büntető Törvénykönyvet. Korábban már többször felmerült a kódex lecserélésének szükségessége. Alább a 2012. évi C. törvény indoklásának egyik bekezdését olvashatjuk:

A Nemzeti Együttműködés Programja úgy fogalmaz, hogy a „jogszabály szigora, a büntetési tételek növelése, az életfogytig tartó szabadságvesztés többszöri alkalmazása, az áldozatok védelme meg fogja fékezni a bűnök elkövetőit, és világossá teszi a társadalom minden tagja számára, hogy Magyarország nem a bűnelkövetők paradicsoma. Erős Magyarország csak akkor születethet, ha az ország házában olyan törvények születnek, amelyek garanciát jelentenek a törvénytisztelők biztonsága számára.

Nem elsősorban a részletben megjelenő idézet miatt tartottam fontosnak foglalkozni a fenti mondatokkal, hanem mert az derül ki belőle, hogy a törvényalkotó számára kiemelt hivatkozási alap a „Nemzeti Együttműködés Programja”. Eszerint a rendszeres időközönként megtartott országgyűlési választások nem egyenlőek a tekintetben, hogy az eredményekben különböző erősségű és minőségű társadalmi akarat nyilvánul meg. Értelmezésükben a 2010-es parlamenti választások alkalmával a politikai közösség, azaz a nemzet részéről olyan erőteljes és homogén közakarat jelentkezett, mely más, magasabb szintű felhatalmazást biztosít, mint a korábbi Országgyűléseké.

A nép elvárása ugyan a szavazóurnáknál kerül kifejezésre, ám ennek értelmezése az indokolás szerint a kormány, illetve a Parlament feladata. Ezen intézmények önmaguk létét a közakaratból eredeztetik, ezért szoros összeköttetésben állnak a választópolgárokkal. Az olyan fordulópontok, mint a 2010-es választások, a későbbi politikai folyamatok útját is kijelölik. Ennek megfelelően a „Nemzeti Együttműködés Programja” a kormányzatnak azt az alapot jelenti, amelyre a törvényalkotás során mindig figyelemmel kell lennie.

A következő figyelmet érdemlő jogszabályi indokolás 2013. évi CLXXVIII. törvényé:

Október 21-én robbant ki a bizonyítékhamisítási botrány. Bizonyíték hamisítása alkalmas a választások tisztaságának megkérdőjelezésére. A demokratikus intézmények védelme azt indokolja, hogy a Büntető Törvénykönyvben külön tényállás és szigorúbb büntetési tételek szankcionálják a bizonyítékhamisítás esetét.

Az indokolás szövege mögött két mozzanatot kell észrevennünk: az első a demokratikus intézmények védelme mint önálló érték. A másikat talán még fontosabb rögzítenünk. Az indokolásban egyértelműen utalnak rá, hogy a törvényalkotási szándék szorosan összekapcsolódik egy konkrét és meghatározott történéssel. Másképp fogalmazva: az absztrakt törvényi megfogalmazás mögött egy olyan eset áll, amely gyors és világos törvényhozói beavatkozást igényel. Szemben azokkal az elképzelésekkel, melyek az egy-egy ügyre adott általános törvényi reakciót károsnak tartják a jogállam és a jogrendszer stabilitása szempontjából, a fenti gondolatmenet értéket lát a konkrét problémák orvoslására hozott gyors jogalkotói válaszban.

Szintén figyelemreméltó érvelés található az „Egyes törvényeknek a tömeges bevándorlás kezelésével összefüggő módosításáról” címet viselő 2015. évi CXL. törvény indoklásában:

Az utóbbi időben az Európai Unió több tagállamában, köztük Magyarországon is egyre égetőbb problémává vált az illegális bevándorlás. Az illegális határátlépések száma a tavalyi évhez képest drasztikusan megnövekedett hazánkban is. Az állam határai hatékony védelmét csak egyre komolyabb létesítmények, eszközök telepítésével tudja biztosítani. E létesítmények funkciója az állam önvédelmének

kiteljesítése, egyben jelzése is annak, hogy az állam az önvédelem jogával élni kíván, és ezt a jogot tiszteletben kell tartani. Az e létesítményekkel biztosított védelem kijátszása, a létesítmények megrongálása olyan fokban veszélyezteti a hatékony államhatár-védelmet, hogy annak megfelelő *sui generis* büntetőjogi szankcionálása is indokolt.

Amint láthatjuk, ebben az esetben a törvényhozó rendkívül szigorú hangnemet üt meg. Ennek szükségességét abban látja, hogy a tömeges bevándorlás problémája komplexitásánál és súlyosságánál fogva olyan jelentőségű ügy, amely az államot létezésében fenyegeti. A gondolatmenet mögött a szuverenitás kérdésének hangsúlyozása áll. A megközelítés egyik implicit alapállítása, hogy minden egyéb politikai felvetést megelőz az a dilemma, hogy a szuverén – jelen esetben a magyar állam – képes-e főhatalmat gyakorolni saját területe és polgárai fölött. Addig, ameddig nem sikerül megnyugtató módon válaszolni a fenti problémára, nem foglalkozhatunk semmiféle parciális témával, hiszen az állami cselekvőképesség csorbulása maga után vonja a politikai közösség – és végeredményben az azt alkotó egyének – létbiztonságának hiányát is. Eszerint az egzisztenciális feltételek megteremtése érdekében a törvényhozónak nem csupán lehetősége, hanem kötelessége is a tőle telhető összes lépést megtennie.

Azonban az indokolás még ennél is többet állít. Arra hívja fel a figyelmet, hogy nem elég, ha a magyar állam sikeresen szembeszáll a szuverenitását potenciálisan veszélyeztető külső tényezőkkel, elengedhetetlen az is, hogy az ország mint politikai entitás újból és újból deklarálja létezését. A nemzetközi térben történő helytállás megköveteli, hogy az aktorok folyamatosan demonstrálják, hogy a saját fennhatóságuk alá eső területeken teljes döntési jogosultságot követelnek maguknak, és ezt a helyzetet minden körülmények között el kívánják fogadtatni a többi szereplővel. Ez a tevékenység értelemszerűen jelentősen felértékelődik válsághelyzetben, ugyanis az állami fellépés hatásossága nagymértékben függ attól, hogy mennyire ismerik el az ország önmaga megvédése érdekében tett lépéseit legitim cselekedetként.

Tehát az indokolásban *létesítményeknek* és *eszközöknek* nevezett objektumok – amelyeket a politikai közbeszéd kerítésként ismer – *telepítése* nem kizárólag az első látásra evidens védelmi funkciót hivatott betölteni, emellett az is fontos, hogy a hatalmon lévők kinyilvánítsák az ország politikai értelemben vett nemzetközi jelenlétét. Ezáltal folyamatosan fenn kívánják tartani a potens vezetés képzetét.

Szokatlan, de összességében a fenti gondolatmenetből logikusan következhet, hogy a területi szuverenitást megsértőkkel szemben az állam büntetőjogi választ adjon. A rendelkezés sajátossága abban keresendő, hogy szemben azzal az általános esettel, amikor egy adott politikai közösség jogrendszere elsősorban saját tagjai körében szeretné érvényesíteni az elfogadott normákat, itt feltételezhető módon a szabályozás leginkább a kívülről jövő személyeket érinti.

Az utolsó releváns indokolás a 2017. évi CLXXVII. törvényé:

A törvényjavaslat tehát a gyermekek sérelmére elkövetett szexuális erőszak esetén szigorúbb büntetési tétel kiszabását teszi lehetővé, és emellett kifejezi azt is, hogy a Fidesz–KDNP részéről bármilyen gyermekek sérelmére elkövetett bántalmazás elfogadhatatlan. A gyermekek sérelmére elkövetett szexuális bűncselekmények ugyanis morális és erkölcsi értelemben is a legsúlyosabbak.

Látható, hogy az indokolás sok szempontból a baloldali kormányok alatt elterjedt erkölcsi jellegű érvelést követi, ugyanakkor észrevehető, hogy a benyújtó az általános morális elvekre való hivatkozás mellett fontosnak tartja leszögezni politikai közössége, a Fidesz–KDNP álláspontját is. Ez elsőre nem feltétlenül tűnik jelentős mozzanatnak, ám a politikai identitás és a közösségi tudat szempontjából fontos eleme a gondolatmenetnek. Túl azon, hogy a közvélemény számára is megindokolja a törvény szükségességét, egyben felhívja a figyelmet a saját táborukat összekötő értékekre. Ez még abban az esetben is hasznos lehet, ha az adott elvet – a gyermekek védelmét – minden bizonnyal az összes közösség kulcsfontosságúnak tartja.

Összegzés

A tanulmány elején leírtaknak megfelelően a kutatás célja az volt, hogy rámutasson egy olyan szempontra, amelynek tekintetében jól megfogható és jelentős fordulat észlelhető a magyar politikai rendszerben 2010 után. A felállított hipotézis igaznak bizonyult, azaz a második Orbán-kormány hivatalba lépésétől kezdve valóban előtérbe került a társadalmi elvárásokra való hivatkozás a Büntető Törvénykönyv módosításainak indokolásában.

Ahogy az elején is rögzítettük, teljesen természetes, hogy egy-egy ciklusban különböző érvelésmintákkal találkozunk. A vizsgálódás fókuszában nem adott periódus kizárólagos indokolástípusa állt, hanem az, hogy jellemzően mivel támasztották alá a Büntető Törvénykönyv módosításainak szükségességét, mi volt a domináns megközelítés.

A részletes elemzés az első Orbán-kormány gondolkodásának bemutatásával kezdődött. Az indokolások alapján kirajzolódó kép rendkívül vegyes, erősen heterogén. Számos különböző érv fedezhető fel, a nemzetközi minták követésétől kezdve a jogtudomány keretkijelölő jelentőségén át egészen a társadalmi érzület fontosságának hangsúlyozásáig. Ez utóbbi számunkra különösen érdekes, hiszen ez a gondolat megelőlegezi a 2010 után bekövetkezett populista fordulatot – azaz nem teljesen előzmény nélküli a kétharmados Fidesz–KDNP győzelmet követően a választói elvárásra való hivatkozás. Fontos ugyanakkor látni, hogy a kettő messze nem ugyanaz: míg a társadalom érzülete passzív és utólagos hatású politikát befolyásoló tényező (amelynek értelmezésénél és alkalmazásánál kulcsszerepe van a kormánynak), addig a közakarat aktívan irányítja a törvényhozás menetét.

A 2002 és 2010 közötti kormányok gondolkodásában megnyilvánuló tendenciákat könnyebb kimutatni, mert sokkal inkább egy irányba mutatnak. Általános jellemzője a kor szaknak a szakmai-jogi nyelvezet használata és a részletes kifejtés. Gyakran hivatkoznak statisztikai adatokra, amelyek alátámasztják vagy megcáfolják egy-egy törvényhozói döntés helyességét.

Két meghatározó érvelésmódot jegyezhetünk fel az időszak vizsgálatakor: az egyik az európai civilizáció alapvető értékeinek hangsúlyozása, amelyek a magyar törvényhozók számára is igazodási pontot jelentenek. A másik többször megjelenő gondolat azt hangsúlyozza, hogy a jogállamiság és a stabilitás biztosítása, illetve megőrzése megkérdőjelezhetetlen közérdek.

A 2010-es választásokat követő időszak minden bizonnyal a legérdekesebb elemzési szakasz. Vizsgálata alátámasztotta, hogy ekkortól valóban megerősödött a társadalmi akaratra való hivatkozás. Ugyanakkor a szoros és direkt választói elvárások mellett szintén hangsúlyossá vált a nemzeti érdekeket képviselő erőskezű hatalom gondolata („Nemzeti Ügyek Kormánya”). E két elképzelés hol versengve, hol egymást kiegészítve formálta a Fidesz–KDNP kormánytöbbség gondolkodását.

Mint az elején leszögeztem, a tanulmányban kifejtett magyarázat távolról sem teljes érvényű, nem ad átfogó képet a változás minden részletét illetően. Számos kérdés megválaszolatlan még a fordulat természetével kapcsolatban, ám úgy vélem, hogy a fenti elemzéshez hasonlóan egy-egy részterületre fókuszáló kutatások revelatív módon képesek hozzájárulni az alaposabb megértéshez.

Felhasznált irodalom

1998. évi LXXXVII. törvény

2000. évi CXXV. törvény

2001. évi CIV. törvény

2001. évi CXXI. törvény

2003. évi II. törvény

2004. évi X. törvény

2008. évi LXXIX. törvény

2009. évi LXXX. törvény

2010. évi LVI. törvény

2011. évi CXXXIV. törvény

2012. évi XCV. törvény

2012. évi C. törvény

2013. évi CLXXVIII. törvény

2015. évi CXL. törvény

2017. évi CLXXVII. törvény

- BALÁZS Zoltán (2015): A közérdek mint a politika és a jog közötti váltófogalom az alkotmánybíraskodás példáján. *Századvég*, Vol. 20, No. 1, 53–86.
- BODA Zsolt – SZABÓ Gabriella – BARTHA Attila – MEDVE-Bálint Gergő – VIDRA Zsuzsanna (2014): Politikától vezérelve: A büntető populizmus diskurzusai a magyar politikában és a médiában. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 23, No. 3, 69–96.
- CANOVAN, Margaret, (1999): Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, Vol. 47, No. 1, 1–16.
- ENYEDI Zsolt – BENOIT, Kenneth (2011): Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal-jobb dimenzióban. In ENYEDI Zsolt – SZABÓ Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. 17–42.
- FREEDEN, Michael (1998): Is Nationalism a Distinct Ideology? *Political Studies*, Vol. 46, No. 4, 748–765.
- GÖNCZÖL Katalin (2014): A hagyományos pönológiától a posztmodern kriminálpopulizmusig. *Socio.hu*, Vol. 1, 114–118.
- HÖRCHER Ferenc (2015): A hatalom kritikájának hatalma. Eszmetörténeti áttekintés a jogászai politizálás diskurzusáról a rendszerváltás utáni magyar baloldalon. *Századvég*, Vol. 20, No. 1, 87–114.
- KIS János (2013): Az összetorlódott idő – Második nekirugaszkodás. *Beszélő*. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/az-osszetorlodott-ido-%E2%80%93-masodik-nekirugaszkodas>. (Letöltve: 2016. március 10.)
- KÖRÖSÉNYI András (2015, szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. OSIRIS – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Budapest.
- KÖRÖSÉNYI András – PATKÓS Veronika (2015): Liberális és illiberális populizmus: Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 24, No. 2, 29–55.
- LÖFFLER Tibor (2015): Megjegyzések a konzervatív jogpolitika és a „büntető populizmus” kapcsolatáról. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 24, No. 2, 123–134.
- MUDDE, Cas (2004): The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, Vol. 39, No. 4, 541–563.
- O’SULLIVAN, John – PÓCZA Kálmán (eds) (2015): The Second Term of Viktor Orbán: Beyond Prejudice and Enthusiasm. *Social Affairs Unit*, London.
- PRATT, John (2007): *Penal Populism*. Oxon, Routledge.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques (1947): *A társadalmi szerződés*. Phönix–Oravetz, Budapest.
- TÖLGYESSY Péter (2013): Az Orbán-rendszer természete. *Komment.hu*. Elérhető: http://www.komment.hu/szerzok/tolgyessy_peter/index.html. (Letöltve: 2016. március 10.)

„Ezt fogom megírni az újságnak. Hogy emberi jog emelt fővel, egyenesen előrenézve járni. Ez segített. Persze nem úgy, mert még mindig lehajtott fejjel, ringó csípővel járnak a töltés túloldalán, hanem nekem tett jót, hogy megírtam. Mégiscsak más nyomtatásban látni. Megtettem, ami tőlem tellett, a tisztesség kedvéért. A Nemzetért. Mások is egyetértének velem. Hihetetlen felemelő érzés. Mintha valami elindult volna. Összetartunk. A töltés ezen oldalán élők. Föl akarjuk emelni a sínek másik oldalán lakókat a saját szintünkre.”

(Janne Teller)

Bevezetés

Azt hiszem, minden kétséget kizáróan állítható, hogy a populizmus manapság a politikatudomány egyik legtöbbet kutatott témakörévé vált – ennek ellenére (vagy éppen ezért) kerül nehéz helyzetbe az, aki érdemben szeretne hozzájárulni az igencsak szerteágazó populizmusirodalomhoz. Az alábbi tanulmány célja egyrészt az, hogy egy kevésbé megszokott környezetben, a „lokalitások szintjén” tanulmányozza a populizmus jelenségét. Másrészt a helyi esetet tágabb környezetében (Magyarországon) is értelmezni próbálja, így kísérletet tesz általánosabb érvényű következtetések levonására.

Kutatásom helyszínéül Érpatakot választottam, amelynek nevét az elmúlt években már nagyon sokan megismerhették a korábbi polgármester szokásosnak semmiképpen sem mondható rendteremtési módszere miatt. Érpatak egy alig 1800 fős község az ország keleti részén, Budapesttől mintegy 240 kilométerre. A falu sokáig első számú vezetője, Orosz Mihály Zoltán sokak számára vált „igazi példaképpé”, annak köszönhetően, hogy 2005-ös beiktatása után jelentősen visszaszorította a bűnözést a faluban. Azóta valódi hálózat alakult ki az érpataki modell körül, ezáltal polgármesterek és önkormányzati vezetők sajátíthatták el a rendszer alappilléreit (FÖLDES, 2011).

Izgalmas vállalkozásnak tűnhet az érpataki modell és a populizmus összekapcsolása, ugyanakkor felmerül a kérdés, vajon hogyan értelmezhetjük az adott elméleti koncepciót a lokalitások rendszerében? Mennyire szolgáltathat releváns tapasztalatot a helyi kontextus, és mennyiben segítheti a vizsgált jelenség megértését? A tanulmány szerzőjének véleménye

szerint nagyon is, hiszen ahogyan Clifford Geertz amerikai antropológus is írja programadó, „Sűrű leírás” című tanulmányában: „Az antropológus ugyan falvakban kutat, de nem falvakat: a kutatás helyszíne nem azonos a kutatás tárgyával, az antropológusok nem falvakat, hanem falvakban kutatnak” (GEERTZ, 1994: 189). Azok a szabályok, amelyek lokálisan érvényesek, fölmérhetetlen tudásanyagot egyesítenek (A. GERGELY, 1996: 35). Ebből kifolyólag, olyan elvont fogalmakat is a mindennapi tapasztalat részévé tehetnek, mint a populizmus, hiszen a „terepkutatás során szerzett anyagnak a segítségével egyfajta érezhető aktualitást lehet kölcsönözni azoknak a gigantikus fogalmaknak, amelyekkel a társadalomtudomány küszködik” (GEERTZ, 1994: 191).

Metodológia és kutatási kérdések

Bár a fentiekben jelzett (antropológiai) megközelítési mód ritka, azért közel sem példa nélküli a politikatudományban. Juraj Buzalka tanulmánya például, a „poszt-paraszti” populizmus (*post-peasant populism*) elemeit kutatta a délkelet-lengyelországi Przemysł városában (BUZALKA, 2008). Szintén említésre érdemes Claudine Pied írása, amelyben a szerző egy gazdaságilag hanyatló Main állambeli kisváros (Skowhegan) *anti-establishment* jellegű politikai megmozdulásait elemzi (PIED, 2011).

A fentiekhez hasonlóan jelen tanulmány is a kvalitatív paradigmán belül mozog, így a kutatást valamiféle „intellektuális puzzle”-ként képzelem el, ahol az egyes darabok a társadalmi magyarázatok különböző típusaival illeszthetők össze (MASON, 2005). Az írás értelmezhető esettanulmányként (*single case study*; KLENKE, 2008), hiszen egy unikális/extrém esetet, az érpataki modell működését vizsgálja, így elsősorban a lokális tényezőkre és szereplőkre koncentrál. Ahogyan a fentebbi bevezetőből is kitűnt, célom egyrészt az, hogy az Érpatakon létrehozott rendszert egy eddigieken jórészt csak makroszinten használt politikatudományi fogalom, a populizmus segítségével értelmezem. Első kutatási kérdésem ezért azt kívánja feltárni, hogy a populizmus mely elemei mutathatók ki az érpataki modell rendszerében.

Emellett már a legelején nélkülözhetetlennek tartom leszögezni, hogy a kutatás során elsősorban az érpataki modell mögött álló ideológiát elemzem (szubsztantív szint), és nem a polgármester személyét kívánom a középpontba állítani. Azon kérdés eldöntésére, hogy vajon Orosz Mihály Zoltán populista vezetőnek tekinthető-e, egy különálló írást lehetne szentelni, amelyre terjedelmi korlátok miatt jelen írás keretei között nem vállalkozhatok. Természetesen elkerülhetetlen, hogy valamilyen szinten értelmezem a polgármester szerepét is, ezt azonban igyekszem az ideológiai megközelítésen belül maradván megvalósítani. A modell „elvrendszere” tehát ideológiaként elemzem, amelyhez egyrészt forrásként használok fel annak hivatalos honlapját, másrészt pedig a terepmunka során az adatközlőim által elmondottakat.

A terepmunka elvégzésére 2016 novemberében került sor, összesen három napot töltöttem el a faluban. Ott-tartózkodásom alatt összességében 25-30 emberrel teremtettem

valamilyen módon kontaktust, és 10 mélyinterjút készítettem. A dolgozatban nem fedem fel interjúalanyaim kilétét, és csak azokat a részleteket osztom meg személyükkel kapcsolatban, amelyeket relevánsnak érzek a vizsgált kérdéseket illetően, illetve amelyek valamiféleképpen egy teljesebb kép kialakítását teszik lehetővé. Ugyanakkor fontosnak találom megjegyezni, hogy az ideológiai elemzés szempontjából elsősorban az önkormányzati dolgozók, illetve a polgármester, valamint az ő közvetlen környezetében lévők által közölt információkra támaszkodom, mivel ők képviselték az ún. hivatalos álláspontot. A mélyinterjúk közül 4 darabot készítettem az „építőkkal”, akik Orosz Mihály Zoltán feltétlen híveinek számítanak Érpatakon.¹ Ezen kívül persze egyéb releváns véleményeket is igyekeztem becsatornázni a dolgozatba, de kétségtelen, hogy a kutatási kérdésre adott válaszban az építők által elmondottak dominálnak.

Az érpataki modell populista elemeinek azonosítása után kísérletet teszek annak tágabb kontextusban történő értelmezésére is. A második kutatási kérdés így arra vonatkozik, hogy mennyire tipikus vagy atipikus az érpataki eset, azaz hogyan viszonyul a magyar politikai rendszer egészéhez, amennyiben azt szintén a populizmus szemszögéből vizsgáljuk. A teljesebb kép megrajzolása érdekében a tanulmány jelentős mértékben támaszkodik a magyar politikai rendszer populista vonásait leíró, igen nagy mennyiségben rendelkezésre álló szakirodalom feldolgozására.

Szerkezetét tekintve a tanulmány négy nagy egységből épül fel. Az elméleti keret felvázolását követően kerül sor az első kutatási kérdés megválaszolására, vagyis az érpataki modell populista elemeinek beazonosítására, amely logikailag lehetővé teszi annak szélesebb keretrendszerbe történő beillesztését. Ezek után a magyar kontextus megrajzolása következik, így jutunk el a dolgozat valódi szintéziséig, amely egyben a második kutatási kérdésre adott választ is jelenti.

Elméleti keret

Populizmus, de mégis melyik?

Ralf Dahrendorf szerint „Az egyik ember populizmusa a másik demokráciája, és vice versa” (DAHRENDORF, 2003: 156). Úgy vélem, az előbbi idézet tökéletesen megragadja annak a problémának a lényegét, amellyel a legtöbb populizmusdefiníció küszködik. Egyes szerzők a vizsgált terminust „üres kagylóhoz” hasonlítják (MENY – SUREL, 2002: 6), míg Paul Taggart annak „kaméleon természetére” hívja fel a figyelmet (TAGGART, 2000: 4). A populizmus ugyanis sokarcú, számos különféle jelentéstartalommal tölthető fel, így képes a körülményekhez alkalmazkodva a leginkább megfelelőnek tűnő formában megjeleníteni.

¹ Az érpataki modell a társadalomnak építőkre és rombolókra történő felosztásán alapszik, amelyről a dolgozat további fejezeteiben részletesen is szó esik majd.

Részben az előzőek miatt sokan elutasítják azt, hogy létezhet egyáltalán univerzális definíció a populizmust illetően, így nem is populizmusról, hanem *populizmusokról* beszélnek (TAGGART, 2000). És így igaz: az alapvető jobb- és baloldali változatok mellett számos altípussal is találkozhatunk: etnopolizmus, paraszti populizmus, büntető populizmus, paternalista populizmus; a lista pedig közel sem teljes.

Ahogy a fenti bekezdésből is kirajzolódik, a témával foglalkozó szerzők körében nincs konszenzus a populizmus mibenlétét illetően. A jelzett kétségek miatt fontosnak tartom tisztázni, hogy tanulmányom kiindulópontjául Cas Mudde minimális definícióját választottam. Mudde a populizmust egy komplementer jellegű (*thin-centered*) ideológiának tekinti, amely a társadalmat két, élesen elválasztott, morálisan szembenálló csoportra osztja: „a tiszta nép-re” és a „korrupt elite-re”. Emellett a koncepció meghatározó eleme még, hogy a politikának mindenekelőtt a népakarat (*volonté générale*) kiteljesedésének kell lennie (MUDDÉ, 2004). Az előbbieket kiegészítésére hasznos lehet említést tenni Taggart *heartland*-elképzeléséről, amely lényegében egy olyan képzeletbeli tér, ahol az erényes és egységes embertömeg lakik. Ebben az esetben nem valamiféle utópiáról van szó, sokkal inkább azon értékek összességéről („természetes rend”), amelyek a múlt valamely időszakában érvényesültek, mára azonban elvesztek, vagy veszélyeztetve vannak az „ellenség”, a „baljóslatú Másik” által (TAGGART, 2000).

Tanulmányom szempontjából meghatározó jelentőséggel bír az előbbi bináris mi–ők felosztás, mi több, amellett szeretnék érvelni, hogy az *othering* jelensége megkerülhetetlen, amikor a populizmusról beszélünk. Az utóbbi fogalom használata mind a „magyar esetet” illetően, mind pedig Érpatakot vizsgálva hasznosnak bizonyulhat, így az általam választott elméleti koncepció egyik alapját képezi.

Othering: hogyan konstruáljunk félelmet?

„Csak amikor ott van a Másik, akkor tudod igazán, hogy ki is vagy valójában” – írja Stuart Hall etnicitásról szóló tanulmányában (HALL, 1989: 16). Az *othering* legegyszerűbben tehát egy olyan folyamatnak tekinthető, amelyben az egyén vagy a csoport a „Másikat” vagy „Másokat” a csoporttól különbözőnek, nem ugyanolyannak érzékeli (RIGGINS, 1997: 3). A domináns csoportnak lehetősége van arra, hogy meghatározza azokat a jellemvonásokat, gyakorlatokat és mintákat, amelyeket a társadalom a későbbiekben követendőnek tart majd. Ezzel párhuzamosan nemcsak kijelöli a Mi és Ők közötti határvonalat, hanem értékítéletet is alkot a „Másik” szokásai és életmódja felett (BOURDIEU – PASSERON, 1972). Mindemellett az *outgroup*ot gyakorta olyan negatív tulajdonságokkal ruházza fel, amelyek révén a későbbiekben alkalmassá válik arra, hogy az ellenség szerepében jelenjen meg. Ezen negatív jellemzők hajlamosak olyan sztereotípiákká, ún. „fagyott képekké” (*frozen image*) merevedni (PETERSSON, 2003: 88), amelyek igen fontos szerepet játszanak a csoport-identitás kialakításában és a csoporthatárok kijelölésében (SIBLEY, 1995). Az évszázadok során a cigányságról például egy olyan negatív kép alakult ki, miszerint az: „gátlásoktól

mentes, csalo, piszkos, megbízhatatlan, valamint lopásra és egyéb bűncselekményekre hajlamos” (BARANY, 2002: 63).

Összességében ezek a „Másikhoz” kötődő negatív sztereotípiák kulcsfontosságú elemei az ellenségkép kialakításának és a bűnbakképzés társadalmi folyamatának (PETERSSON, 2003). A folyamat végén minden, ami erkölcstelen és rossz a domináns (*mainstream*) társadalmi csoporton kívül található, így teljes mértékben kizárja az adott csoport felelősségének és felelősségre vonásának lehetőségét (TSOUKALA, 2008: 142). Ezáltal a „Másik” nemcsak valami olyasmi, ami eredendően bűnös, hanem potenciális fenyegetést is jelent a fennálló társadalmi renddel és a társadalomban érvényesülő vélt vagy valós értékekkel szemben.

David Altheide *Creating Fear* című művében amellet érvel, hogy manapság a félelem az egyik leginkább meghatározó tényező a közvélemény alakulása szempontjából. Amikor a szerző azt állítja, hogy a félelem diskurzusa az, ami uralkodóvá vált, arra gondol, hogy ez az elem, amely omnipotens, amikor az identitások kijelöléséről vagy a társadalmi életben való részvételről van szó (ALTHEIDE, 2002: 3). Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Ruth Wodak, aki szerint a jobboldali populista pártok ereje abban rejlik, hogy sikeresen konstruálják meg és tartják fent a félelem diskurzusát. Ennek legfontosabb eszköze pedig nem más, mint a fentiekben részletezett *othering* jelensége. Ezek a pártok ugyanis eszközként használják fel a társadalomban jelen lévő feszültségeket, és instrumentalizálják a különböző (etnikai / nyelvi / vallási) kisebbségek bűnbakként való felhasználását. E folyamat révén pedig lényegében legitimálják a „kizárás politikáját”, miközben azt a manicheista logikán alapuló bináris kódrendszert (barát–ellenség, elkövető–áldozat) teszik általánosan is elfogadottá, amely a feketén és fehérén kívül képtelen bármiféle árnyalatot felmutatni (WODAK, 2015).

Érpataki modell és populizmus

*„Megalapította magának ezt az érpataki modellt,
hogy majd e szerint fog élni. Először jót röhögtünk rajta.”
(Adatközlő I)*

Bár az érpataki modell kifejezést nem ő alkotta meg, annak fogalma mégis elválaszthatatlan Orosz Mihály Zoltán polgármester személyétől. A szókapcsolat először egy kereskedelmi csatorna riportfilmjében kapott helyet, amely után a polgármester egyre nagyobb gyakorisággal használta a kifejezést, emellett országsszerte előadásokat kezdett tartani arról, milyen is az érpataki „mintafalu”, „mintatelepülés” (NAGY, 2013: 412). Az érpataki modell tágabb kontextusban valamiféle társadalomszervezési törekvésként értelmezhető: „[a] rendközpontú organikus társadalomtudomány, az Igazságközpontú közérdek-érvényesítő államelmélet és az üdvösségközpontú személyiségfejlesztő antropológia szintézise”

(*erpatak.hu*, 2018). Az általam felállított fogalmi keretben a modell „elvrendszere” ideológiaként elemzem, amelyhez forrásként használok fel egyrészt annak hivatalos honlapját, másrészt pedig az adatközlőim által elmondottakat. Az ideológiát mint terminust ebben az esetben nem szigorúan vett politikatudományi értelemben alkalmazom, a kifejezéssel inkább arra szeretnék utalni, hogy a rendszer mögött áll egy részben koherensnek mondható nézetrendszer, amely valamiféle hatást gyakorol a környezetére. A következőkben tehát arra a kérdésre igyekszem válaszolni, hogy ez a viszonylag egységes gondolatrendszer vajon tartalmaz-e populista elemeket.

A polgármester nézetei: ellenségkép-gyártás és elitellenesség

Orosz Mihály Zoltán 2005 és 2017 között volt Érpatak polgármestere. Ezt megelőzően Kóczon Pál töltötte be a posztot 1990-től egészen 2005-ben bekövetkezett haláláig. Ebben az időszakban Nagy Pál szerint a település vezetése valamiféle hitbizománnyá alakult át, amelyet familiáris viszonyok és paternalizmus jellemeztek (NAGY, 2013: 401). A polgármesternek a 90-es évek közepétől kezdve egyre erősebb ellenzéssel kellett szembenéznie, amelynek már tagjai között volt Orosz Mihály Zoltán is. 2002-ben indult el először a polgármesteri posztért, és akkor ugyan elvesztette a választást, de a szavazatok 32%-ának megszerzése komoly reményekre adhatott okot a számára (*valasztas.hu*, 2002). Eközben a 2000-es évek elejére a szociális ellentétek kiéleződtek Érpatakon, és ezzel párhuzamosan középpontba került a cigánykérdés is. Ebben az időszakban Orosz Mihály Zoltán a falu megmentőjének képében jelent meg, mivel a község lakói tájékozott, diplomás emberként tekintettek rá, aki sikeressé teheti Érpatakot (NAGY, 2013: 401). Ezek az előzmények vezettek 2005. évi polgármesterré való megválasztásához.

Érpataki látogatásom során lehetőségem nyílt személyesen is találkozni Orosz Mihály Zoltánnal. Találkozásunkkor a polgármestert nem igazán lehetett kikökönteni abból, amit mondott, gyors tempóban beszélt, és sokszor propagandaszerűen ismételte önmagát. Mindemellett feltűnt, hogy Orosz Mihály folyamatosan ellenségképekkel dolgozik. Lev Gudkov meghatározásában: „Akármennyire különböznek is szemantikailag az »ellenség« különféle képei vagy toposzai, fő funkciójuk, hogy aktualizálják azokat az elképzeléseket, melyek szerint az adott csoportot pusztá létében fenyegetik, alapvető értékeit akarják megsemmisíteni” (GUDKOV 2007). Ahogyan a szerző a Szovjetunió esetében beazonosította az ellenségek különböző köreit (pl. ideologikus ellenségek: imperializmus, Nyugat; egykori privilegiált osztályok: arisztokrácia; belső ellenségek: kártevők; GUDKOV, 2007), úgy ez a csoportosítás Érpatak ellenségeivel kapcsolatban is elvégezhető. A modell egyik legmeghatározóbb ideologikus ellenségévé a liberalizmus vált, amely a média segítségével állandóan hazugságokat fogalmaz meg a faluról. Fontos, hogy a liberalizmus nem csupán absztrakt módon jelenik meg, hanem Szöllősi Gábor, a TASZ egykori munkatársának személyében fizikai formát ölt a községben. A rendszer belső ellenségeit képezik a „rombolók” vagy bűnözők, akik jogellenes magatartásukkal veszélyeztetik a faluban megteremtett rendet.

A privilegizált osztályt képviselhetik például a bíróságok és a kormányhivatalok dolgozói, akik szintén az érpataki modell értékeit kívánják elpusztítani. Orosz Mihály egyébként büszkén beszélt arról, hogy mióta elkezdett terjeszkedni a modell, azóta egyre több ellensége van. Az egyik önkormányzati dolgozó erről így nyilatkozott: „Mindig hangoztatja a polgármester úr, hogy ő a bűnözői réteggel harcol, és így már egészen sok frontja van ennek a modellnek. (...) De ez jó, mert a harc edzi az embert.”

Az előző bekezdésben leírt jelenséget joggal nevezhetjük „paranoid stílusú politizálásnak” (HOFSTADTER, 1964), hiszen Orosz Mihály Zoltán szinte mindenhol egy olyan baljós összeesküvés és rejtett módon működő gépezet bizonyítékait látja, amelyek legfőbb célja, hogy aláássák az általa létrehozott rendet és azokat az értékeket, amelyeket képviselni kíván. Emellett, bár a polgármester közvetlenül nem hangoztatja, de az ellenségképgyártás lényeges összetevője az elitellenesség; az elitet pedig elsősorban azon hivatalos szervek jelentik, amelyek valamiképpen hátráltatják őt munkájában és hatalmának korlátait jelentik.

A „hivatalos” álláspont összetevői: othering és múltközpontúság

Társadalomkép

A modell alapját egy olyan sajátos társadalomkép jelenti, amelyen belül a rend megvalósítása a társadalom építőkre és rombolókra való felosztásán alapszik. A társadalom e módon történő duális megosztása valójában Wass Albert közéletre vonatkozó nézeteinek alkalmazását jelenti. Az író szerint ugyanis a közéletben szerepelni vágyók alkalmassága azon múlik, hogy az építésben vagy a rombolásban vesznek-e részt (NAGY, 2013: 415). Ebben az elkülönítésben Reinhart Koselleck *aszimmetrikus ellenfogalmak* koncepciója köszön vissza. Koselleck szerint számos ellenfogalom létezik, melyeknek lényege, hogy kizárják egymás kölcsönös elismerését. Ez gyakran összekapcsolódik az emberiség egészére való hivatkozással, amely az általánosság totális igényét fejezi ki, és így egyetlen ember sem zárható ki belőle. Ha olyan ellenfogalmak jönnek létre, amelyek a másik fél megsemmisítésére irányulnak, akkor az ideológiai működési módot jelez (KOSSELLECK, 1997).

A polgármesteri hivatalnál dolgozó adatközlőim elmondása szerint a modell újdonsága abban rejlik, hogy új társadalmi törésvonalakat vezet be, mivel a társadalmi csoportok kialakítása a jelenkori szociológia szerint teljesen elhibázott. Egyikőjük a hagyományos értelemben vett törésvonalakról így nyilatkozott: „De ez nem úgy van, ahogyan elsöre gondoljuk, azért gondoljuk ezt, mert mindenhol ezt halljuk, ezt látjuk a TV-ben, és ezt olvassuk a regényekben.” Ennek tükrében például a cigány–magyar felosztás feleslegesen szítja a feszültségeket. Az érpataki modell tehát más törésvonalakat állított fel, amelyek lényegét az egyik önkormányzati dolgozó a következőképpen foglalta össze: „Mindenütt úgy kell megkülönböztetni az embereket, hogy az jó ember vagy rossz ember, nem faji hovatartozás, iskolázottság vagy anyagi helyzet alapján.”

Az előbbieken leírtakat úgy is értékelhetjük, hogy bennük visszaköszön a populizmus-koncepció azon eleme, amely a társadalmat két élesen elválasztott, morálisan szemben

álló csoportra osztja: a „tisztá népre” és a „korrupt elitre” (MUDDE, 2004). Valószínűleg az olvasóban is felmerül a kérdés: vajon a „romboló” titulus mennyiben feleltethető meg az elitellenességnek? A romboló státusz valójában egy sokkal kiterjesztőbb fogalom, amely képes mindazt/mindazokat magába foglalni, amit/akiket a polgármester és környezete ellenességnek kiált ki. Ebben – ahogyan az előző fejezetből is kiderült – fontos szerepet játszik az elitellenesség is, azonban nem bír kizárólagos érvénnyel.

I Rendpártiság

Rendpártiság és büntető populizmus egy töről fakadó fogalmak, mögöttük nagyon is hasonló motivációk rejlenek. A büntető populizmus legrövidebben olyan büntetőpolitika-ként értelmezhető, melynek lényegi eleme, hogy a közvélemény valamely vélt vagy valós elvárásának kíván megfelelni (ROBERTS et al., 2003; GÖNCZÖL, 2013). Így például a szélső-jobboldali populisták politikusként gyakran tűzik ki célul a rendfenntartó erők megerősítését annak érdekében, hogy valós védelmet biztosítsanak a társadalmat veszélyeztető elemekkel (pl. bevándorlókkal) szemben.

Az érpataki modell lényege röviden a következőképpen foglalható össze: „[K]ulcsszava a rend. Kulcsgondolata, kiindulópontja és legfontosabb alapelve: rend a lelke mindennek. Ezért kulcsfeladata: rendet kell tenni, mert rendnek kell lenni!” (*erpatakimodell.hu*, 2018). A fent leírt üzenet mindenki számára könnyen befogadható, a helyi társadalom nagy része magáénak érezheti. A faluról írott tanulmányában Nagy Pál is kiemelte, hogy az új nacionalizmus eszköztárából a rendpártiság az, ami 2002 óta folyamatosan jelen van a polgármesternél, és ez a tényező volt az, ami miatt rá szavaztak az emberek, mivel a rendteremtőt látták meg benne (NAGY, 2013: 412). Mindemellett fontos kiemelni, hogy az adatközlőim nagy többsége egyetértett abban, hogy a közbiztonság ténylegesen javult a községben. Az e területen elért pozitív változást még a polgármester ellenzéke is elismerte. Ahogy Orosz Mihály Zoltán egyik legfőbb ellenlábasa nyilatkozott: „A nagy rendcsinálás, az tetszett mindenkinek.”

I Cigányellenesség

Ahogyan 'rendpártiság' és 'cigányellenesség' gyakran egymást kiegészítő, komplementer fogalmak, úgy a 'büntető populizmus' esetében az 'etnopolulizmus' játssza ugyanezt a szerepet: a populisták vezetői többnyire kihasználják az etnikai feszültségeket és a társadalomban állandóan jelen lévő előítéleteket. Így a mindennapi élet problémái (munkanélküliség, különböző bűncselekmények) etnikai színezetet kapnak, és szükségessé válhat a nemzeti kisebbségek vagy bevándorlók jogainak korlátozása is (RYDGREN, 2007).

Általánosságban elmondható, hogy a magyarországi cigányság a társadalom legsalsóbb szegmensében helyezkedik el, egy sajátos *underclass*-ként jelenik meg, így különböző előítéletek keverednek a cigányellenes attitűddel és gyakran a bűnözőkkel kapcsolatos sztereotípiákkal (FÁBIÁN – SÍK, 1996). Érpatakon a 2000-es évek elejére felerősödtek a szociális konfliktusok, így előtérbe került a cigányellenesség is. A közbiztonság állapota romló ten-

denciát mutatott, mivel a lopások és egyéb erőszakos cselekmények száma a rendszerváltást követően nagyon megszorodott (NAGY, 2013: 415). A cigányellenesség és a rendpártiság két nagyon szorosan összefonódó tényező, amely az érpataki modellen belül és a helyiek diskurzusaiban csak igen nehezen lenne szétválasztható. Az érpatakiak elbeszélésében a bűnözés és a cigányság kapcsolata egyértelműen kirajzolódik: „A cigányok most jobban együttműködnek, aránylag elviselhető a helyzet. Inkább elmennek máshová lopni, itt a faluban nem mernek már.”

Az érpataki modell központi részét képezi annak cigánystratégiája. A sajtóban megjelenő kritikák a modell cigányellenességét egyszerűen a társadalom rombolókra és építőkre történő felosztásában látják, ez azonban a tapasztaltak alapján nem ilyen formában valósul meg. A romboló réteg az általános ellenségképet jeleníti meg, amely helyi, országos és nemzetközi szinten is megtalálható. A romák között a polgármester szemében tényleg léteznek építők is – jórészt azok, akik támogatják a rendszerét –, ugyanakkor megnyilatkozásai mégis a cigányok összességét mint csoportot teszik ellenséggé.

A társadalom felosztásának érdekes pontját képezi az „ingadozók” csoportja, amely részben meg is töri az építők–rombolók alkotta bináris kódrendszert. Ez a kategória nem szerepel az érpataki modell hivatalos honlapján, a hivatali dolgozók viszont kimondottan nagy hangsúlyt fektettek erre a témakörre. Az ingadozók szerepe éppen a cigánystratégia miatt vált fontossá. Adatközlőim elmondása szerint a cigányság esetében csak egy szűk építő és romboló réteggel számolhatunk, többségben vannak köztük az ingadozók: „amikor a rombolók le vannak törve, akkor az ingadozók is jó útra térnek”. Ez a megfogalmazás valószínűleg azért lehet sikeres, mivel jól rimel arra az általános megközelítési módra, amely az „azért a romák között is vannak rendesek”, vagy tágabb értelemben a „nem vagyok rasszista, de...” kezdetű mondatokkal foglalható össze. Az ingadozó réteg beemelése valójában arra ad lehetőséget, hogy a polgármester különösebben nyílt cigányellenes megnyilvánulás nélkül, mintegy neutrális módon zárja ki a társadalomból a romákat.

Végül, de nem utolsó sorban segítséget nyújthat a fenti jelenség értelmezésében, hogy miközben a *mi* és *ők* közötti különbségtétel ténylegesen a populizmus alapkövének számít, ez a jobboldali típus esetében kiegészül azzal, hogy az ellenség nemcsak felülről érkezik – az elit és az általuk képviselt külföldi érdekcsoportok formájában – hanem alulról is: így a társadalom bizonyos csoportjai nem értendők bele a nép fogalmába (ENYEDI, 2015; TAGGART, 2000).

| Konzervativizmus és vallásosság

Az érpataki modell negyedik pillére egy sajátosan értelmezett konzervativizmus, amelyről az egyik húszas éveit közepén járó interjúalanyom így nyilatkozott: „meglehetősen konzervatív irányultságom egybevágott az érpataki modellel, amely a hagyományos értékeken alapszik, és az alapján rendezi be a helyi társadalmat. (...) Azokat az értékeket, amelyeket ősapáink is vallottak, a jelenkorban is meg lehet valósítani. Ezek az értékek időfelettiek, ezért mindig időszerűek.” Egy másik önkormányzati dolgozó a konzervatív értékeket

a platóni ideákhoz hasonlította, valamint párhuzamot vont az érpataki modell és a platóni államelmélet között: „Az érpataki modell kardinális kérdése, hogy azokat az ideákat, amelyeket nevezhetünk akár platóni ideáknak is, és platóni államelméletnek, hogyan lehet megvalósítani a mai társadalomban.” A múlt értékeinek feltétlen tisztelete és idealizálása egyértelműen kirajzolódik a fentebb elmondottakból. Ez az elem szorosan kapcsolódik a jobboldali radikalizmushoz, a radikális jobboldali pártok új típusára ugyanis éppen az jellemző, hogy sokkal inkább a múlt felé fordulnak, mintsem hogy egy minden értelemben új társadalmi rendet akarnának létrehozni (GRIFFIN, 1991).

Mindemellett a jobboldali populista mozgalmak és pártok gyakran alkalmaznak vallásos referenciákat, motívumokat retorikájukban (TAGGART, 2000). A hit és a vallás kérdése az adatközlőim által elmondottakban is megjelent, elsősorban olyan tényezőként, amely szorosan kapcsolódik a konzervativizmushoz. Erről az egyik önkormányzati dolgozó így nyilatkozott: „Ez egy meglehetősen konzervatív irányzat, és a konzervativizmust vallás nélkül, isteni igazságok és princípiumok nélkül elképzelni csak igazán nehezen lehet.” Jól mutatja a vallás meghatározó szerepét a következő idézet is, amely a polgármester véleményét tükrözi: „Úgy szokta mondani Misi bácsi, hogy ez egy üdvközpontú modell, amely az emberek üdvét szeretné szolgálni.” A jobboldali populista pártok esetében a vallás nem elsősorban mint hit, sokkal inkább mint identitáselem vagy kulturális referenciapont fontos (ÁDÁM – BOZÓKI, 2016; PELINKA, 2013). A vallás kérdése így meghatározó tényezője lehet a mi–ők szembenállásnak, ahogyan az érpataki modell elvrendszere alapján valódi építő is csak abból válhat, aki a hit útját járja.

I Múltkép

Egyrészt a fentiek alátámasztására szolgálnak, másrészt további részletekkel egészítik ki a modell mögött megbúvó ideológiát az önkormányzat épületével kapcsolatos tapasztalataim. A polgármesteri hivatal homlokzatán a következő mottó olvasható: „Hagyományokból táplálkozva példaként utat mutatunk.” Az épület előtt két szobor (Mindszenty József, Sárkányölő Szent György), valamint egy „jobbikos” kettőskereszt áll. A hivatalt belülről is számos idézet, zászló és kép díszíti. Az a terem például, amely a testületi üléseknek ad helyet, az Árpád-terem nevet viseli. A falon Nagy-Magyarország képe található, alatta egy Szűz Mária ikonnal, az ajtón pedig Horváth Sándor verse olvasható: „Mert a haza nem eladó, / Ezüst pénzre sem váltható, / Mert a haza lelked része, / Hátarait beléd véste / Ezer éve a hit.” A polgármester nem fogadja el történelmünk értelmezésének általánosan elterjedt irányzatát, ezt egyértelművé teszi a hivatal udvarának kapuján olvasható „A történelemhamisítás áldozatainak emlékhelye” felirat is. Mindez értelmezhetővé válik a kollektív emlékezet halbwachsi elképzelése alapján (HALBWACHS, 2000). A hivatal egésze egy külön emlékezési formát testesít meg, amely által a magyar történelem egy alternatív értelmezése manifesztálódik, és amely egyébként jól illeszkedik a szélsőjobboldali szubkultúrába is.

Összegzés

A következő táblázat az érpataki modell mögött álló ideológia elemeit összegzi a populizmus fogalmi eszközrendszerének segítségével.

I. táblázat. Az érpataki modell populista elemei

Ideológia része	Populizmus eleme
ellenségképek	• paranoid típusú politizálás • elitellenesség • antiliberalizmus
társadalomkép	• a társadalom 2 (+1) szembenálló csoportra való felosztása • moralizáló, kirekesztő diskurzus • antipluralizmus
rendpártiság	büntető populizmus
cigányellenesség	etnopolulizmus
konzervativizmus és vallásosság	• múltközpontúság • moralizáló diskurzus • antipluralizmus
múltkép	• múltközpontúság • nacionalizmus

Ahogy a táblázatból kiderül, az érpataki modell mögött álló ideológia számos populista elemet tartalmaz, ugyanakkor az is elmondható, hogy a modell ideológiai háttere igen összetett, és sok esetben nélkülözi a koherenciát. A különböző ideológiai fragmentumok nem alkotnak szerves egységet, ez az a jelenség, amelyet Nagy Pál tanulmányában „pszeudo-szinkretizmusnak” nevez (NAGY, 2013: 415).

Az előbbieken bemutatott ideológiai „zöldegeskert” egyrészt kitűnő lehetőséget kínál, hogy feltárjuk a populizmus „kaméleon természetét” (TAGGART, 2000). Másrészt bizonyítékkal szolgálhat a radikális jobboldalnak a populizmussal való kapcsolatára is. Érdeemes megjegyezni, hogy egyes szerzők azt vallják, a radikális jobboldali pártok új típusa a populizmus karakterjegyeivel tökéletesen körülírható (BETZ, 1993, 1994). Ehhez az állításhoz kapcsolódik, hogy az általam elemzett „hivatalos álláspont” – amely lényegében az önkormányzati dolgozók által kifejtett és az érpataki modell honlapján is olvasható gondolatrendszert jelenti – leginkább a külvilágnak szólt. Fontos szerepe volt a modell országos hálózatának kiépítésében, és nagy tetszést váltott ki a szélsőjobboldali szubkultúrában. Ezt bizonyítja például, hogy az egyik önkormányzati dolgozó Mezőkövesdről érkezett, és már régóta szimpatizált a modellel, sokat önkénteskedett a faluban, mielőtt a hivatal lett a munkahelye.

Összefoglalva, ha a populizmus egyetlen „irányzatával” szeretnénk megragadni az Érpatakon tapasztaltakat, akkor a *paternalista populizmus* (ENYEDI, 2015) fogalmával lehetne azt

a legjobban leírni. A populizmusra jellemző moralizáló diskurzus ebben az esetben nemcsak az elitek fényűző életmódja ellen irányul, hanem az alsóbb osztályok önfegyelmének hiányát is kritizálja. Az alsóbb osztályok Érpatakon leginkább a cigányságot jelentik, így ezek a problémák *etnicizáltan* jelennek meg.

A magyar „populizmus” excepcionalizmusa?

A fentebb tárgyalt elméleti megközelítésekkel kapcsolatban felmerülhet az az igény, hogy legalább egy részüket magyar kontextusban is értelmezni próbáljuk. Így adódik a kérdés, vajon mennyiben különleges a „magyar eset”? (Van-e egyáltalán magyar eset?) Annyiban mindenképpen speciális, hogy Európában szinte Magyarország az egyedüli, amely kormányon lévő populista erőket tud felmutatni. Vajon ez az inkumbens hatás elárul-e valamit a magyarországi populizmus jellegéről?

Az előbbi kérdéssel a Mudde–RoviraKaltwasser szerzőpáros is foglalkozik európai és amerikai populizmusokról írt művében (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012: 23–25). Hipotézisük szerint a „kormányzó” populizmus szignifikánsabb és negatívabb befolyással bír a demokrácia állapotára, mintha ellenzéki szerepben lenne. Ez a hatás felerősödik abban az esetben, amikor konszolidálatlan demokráciáról beszélünk. Bár a magyar demokrácia állapota csak közvetetten tárgya e tanulmánynak, ha mégis szélesebb kontextusba ágyazva igyekszünk szemlélni hazánk populista tendenciáit, akkor érdemes megemlíteni Bozóki András és Hegedűs Dániel tanulmányát, amelyben Magyarországot „kívülről korlátozott hibrid rendszerként” jellemzik (BOZÓKI – HEGEDŰS, 2017). A szerzők megjegyzik, hogy bár a homogenizáló, antipluralista, illiberális populizmus és a hibridizáció folyamata gyakran kéz a kézben járnak, azonban a populizmus közel sem elégséges feltétele a demokratikus visszacsúszásnak.

Ivan Krastev „The Strange Death of the Liberal Consensus” című cikkében már 2004-ben arról írt, hogy a populizmus és az illiberalizmus jelensége meghatározóvá vált Közép-Európában (KRASTEV, 2007). Ezzel kapcsolatban érdemes tehát leszögezni, hogy a populizmus mintázatai már évek óta a magyar politika fontos részét képezik. A magyar pártrendszer erősödő polarizációs tendenciája – amely 1990-től jelen volt, de 2002-től fokozódik (KÖRÖSÉNYI, 2012) – jó alapját képezte a későbbi populista folyamatoknak. A bal- és jobboldal között kirajzolódó éles választóvonal lehetőséget biztosított az olyan, egymással végletekig szembenálló identitások kialakítására, amelyek kedveztek/kedveznek a populista logikának (PALONEN, 2009).

Az elmúlt időszakban több olyan írás is született, amelyek részben vagy egészben a magyar politika populista vonásaival foglalkoznak. Közülük talán Bozóki András „The Illusion of Inclusion” című írása nyújtja a legátfogóbb képet, mivel a szerző hosszú történeti áttekintést vázol fel a populizmus magyarországi jelenlétéről. Tanulmánya azt is bizonyítja, hogy a tárgyalt jelenség a valóságban is könnyedén alkalmazkodik a fennálló hatalmi rendhez és az általa

képviselt ideológiához. Bozóki a 2010 után kezdődő időszakot a nacionalizmus és a neoliberalizmus ötvözetének tekinti, mivel az Orbán Viktor által folytatott politika közel sem konzisztens. A kormányfő célja ugyanis az, hogy újraegyesítse a nemzetet a kulturális nacionalizmus érvrendszerével, eközben viszont a jövedelmeket a szegényebb társadalmi csoportok felől a tehetősebbek felé csoportosítja át. Orbán populizmusa a szerző szerint a középosztálybeli félelmeken alapszik, és egy új elit felemelkedését kívánja elősegíteni. E törekvések által pedig hangot ad azon *underclass*-ellenes és antiszociális érzelmeknek, amelyek leginkább a felső- és középosztálybelieket jellemzik Magyarországon (BOZÓKI, 2014).

Körösényi András és Patkós Veronika tanulmánya Orbán Viktort mint politikai vezetőt vizsgálja, kitérve a vezetés populista tendenciáira is. Ezek szerint a miniszterelnök populizmusa több szinten is tetten érhető: egyrészt szubsztantív értelemben (ideológiai szinten), másrészt a választókkal való kapcsolattartás módszereiben. Orbán retorikájára így jellemzővé vált az *anti-establishment* jelleg, az állandó ellenségképgyártás, politikája pedig erősen konfrontatív és polarizáló (ideológia). Emellett 2002 után élni kezdett a populizmus mobilizációs eszközeivel is, ilyenek voltak például a Polgári Körök Mozgalom és Civil Összefogás Fórum létrehozása, a Nemzeti Konzultációk és különböző aláírásgyűjtések szervezése (módszer; KÖRÖSÉNYI – PATKÓS, 2015).

Körösényi András az Orbán-rezsim természetének jellemzői között számos további populista, illetve populizmushoz közvetlenül kapcsolódó elemet vázol fel. Ilyen elem például az *autoriter* hatalomgyakorlási mód és a hagyományos értelemben vett bal- és jobboldali ideológia meghaladása. Ehhez szorosan kapcsolódik a *paternalizmus* és az *antikommunizmus* diskurzusa. Az antikommunizmus valójában lehetőséget teremt egy flexibilis elitellenességre, a paternalizmus jegyében pedig a kormánypolitika társadalomalakító szerepével együtt jelentősen növekszik a szimbolikus javak állami újraelosztása is. Mindemellett a szerző hangsúlyozza az antipluralizmus jelenlétét, mely leginkább Orbán 2009-es programadó kötcsei beszédében érhető tetten, ahol lényegében háttérbe kívánta szorítani a közélet kérdéseinek nyilvános megvitatását, és elvetette a baloldali és liberális elitcsoportokkal való „kiegyezés” lehetőségét (KÖRÖSÉNYI, 2015).

A szubsztantív szint mélyebb megértésére vállalkozott Enyedi Zsolt, aki a *paternalista populizmus* elmeit vizsgálta a Fidesz és a Jobbik ideológiájában. A két párt esetében közös jellemző, hogy részben elutasítják a népi részvételt, mivel a népet nem tekintik elég érettnak a döntéshozatalban való közreműködéshez. A személyes szabadságok liberális rendszerével szemben a kollektív érdekekre és társadalmi kötelezettségekre hivatkoznak, emellett előnyben részesítik az erőskezű vezető jelenlétét. A szerző a populista és elitista orientációk egymás mellett létezése mellett érvel, az integráló erőt pedig a nacionalizmusban látja. Az eltérő ideológiai diskurzusok más és más társadalmi igények kielégítésére szolgálnak, így válik a két párt alkalmassá szélesebb néptömegek megszólítására is (ENYEDI, 2015).

Az előzőekhez szorosan kapcsolódva Mándi Tibor a magyar politikai gondolkodás változásáról szóló írásában annak *antiliberális fordulatáról* beszél. Az előbbi jelenség 2010 után fokozatosan meghatározó pozícióba került, jellemzői több szinten is kimutathatóvá váltak.

Így az antiliberalizmus megjelenik az értelmiségi holdudvar gondolkodásában, tetten érhető a kormányzati retorikában, és a politikai cselekvés eredményeiben is megmutatkozik (MÁNDI, 2015).

Antal Attila szerint az Orbán-rezsim valójában a demokrácia válságára adott populista válasz (ANTAL, 2016a), amely a politikailag aktív társadalom helyett egy kormánypropaganda által befolyásolt, apátiába süllyedt tömeget hozott létre. A rendszer a vezérdemokrácia egy „tűzfeszített” típusaként is értelmezhető, ahol a miniszterelnök kitüntetett szerephez jut, így például irányíthatja a „politikai alkotmányozás” folyamatát, amely lehetőséget biztosít a „fékek és ellensúlyok” rendszerének megszüntetésére is. Antal szerint az orbáni politika valójában ellentmondásos, és az így kialakuló populizmust ő elitista populizmusnak titulálja, mivel az lényegében megszünteti a demokratikus politika keretrendszerét (ANTAL, 2016b).

A következő táblázat a felsorolt populizmusértelmezések szubsztantív (az ideológia részeként felfogható) elemeit összegzi. Fontosnak találom megjegyezni, hogy a feldolgozott szakirodalom elsősorban a Fidesz populista jellemvonásaival foglalkozik. Bár kétségtelen, hogy a „magyar populizmus” jól leírható a kormánypárt attribútumaival, azonban még ha létezik is a fentebbi fogalom, teljes egyenlőséggel akkor sem tehető a kettő közé. Mindazonáltal jelen írásnak most nem célja, hogy kitérjen a baloldali populizmus jelenségére, mivel azt nem érzi relevánsnak a vizsgált kérdést illetően.

I. táblázat. A „magyar populizmus” szubsztantív elemei

Antal Attila	Bozóki András	Enyedi Zsolt	Körösenyi András – Patkós Veronika	Körösenyi András	Mándi Tibor
elitizmus	nacionalizmus	nacionalizmus	konfrontatív politizálás	bal- és jobboldali ideológia meghaladása	anti-liberalizmus
	neoliberalizmus	elitellenesség	elitellenesség	antikommunizmus és flexibilis elitellenesség	
	<i>underclass</i> -ellenesség antiszociális motívumok	antiliberalizmus (anti-pluralizmus)	ellenségképgyártás	antipluralizmus	
		elitista orientációk		autoriter jelleg	
		paternalizmus		paternalizmus	

Bár a táblázat tartalma közel sem koherens, és nem célja teljes képet nyújtani a populizmus magyar jegyeiről, úgy gondolom, hogy valamit mégiscsak sikerül megmutatnia a „lényegből”. Ha mást nem is, azt mindenképpen bizonyítja, hogy a populista ideológia inkonzisztens, és akár egymásnak teljesen ellentmondó elemeket is tartalmazhat. Soós Eszter összehasonlító tanulmányában azt írja, hogy az „orbánizmusnak” – amely lényegében a kormánypárt

mögött álló ideológiával egyenlő – egyik legfőbb jellemzője a változékonysága: a Fidesz ugyanis igen hosszú utat járt be a liberalizmustól a jobboldali populizmusig (Soós, 2015: 95). Talán részben ebben, a folyamatos változásban is megmutatkozik az orbáni populizmus jellege, hiszen ezáltal válik felismerhetővé annak „kaméleon természete”.

Ha nehéz is konszenzusra jutni az egyes szerzők által leírtak között, abban talán meg egyezhetünk, hogy az antiliberalizmus (illetve antipluralizmus) motívuma kihagyhatatlan összetevője a magyar populizmusnak. Ez a jelenség több szinten is megjelenik (politikai gondolkodás, törvényalkotás, retorika), és szorosan kapcsolódik az elitellenességhez, valamint az ellenségképgyártáshoz, hiszen a kormány leginkább a liberális elitcsoportokkal szemben fogalmazza meg kritikáját. Véleményem szerint éppen ez az, ami az orbáni populizmus legfőbb jellemzőjévé vált: a konfrontatív politizálás és az *othering* jelensége; az állandó mi–ők szembeállítás (*ingroup–outgroup* képzés) és az ellenségképek folyamatos használata (Brüsszel, migránsok, Soros György, genderideológia stb.), amelyek végül kialakítják azt a rendszert, amelyet Ruth Wodak a „félelem diskurzusának” nevez.

A félelem politikájának eklatáns példája Orbán Viktor migrációs válságra adott reakciója. Az események kapcsán több szerző is (Kiss, 2016; Metz, 2017) a miniszterelnök identitásépítő törekvéseire hívja fel a figyelmet. Emellett Orbán Viktor ún. *rekonstruktív* vezetőként léphetett fel, és szembeszállhatott a „régivel”, amelyet alapvetően a liberalizmus ideológiájának keretei határoltak körül (Illés – Körösi – Metz, 2017). Metz Rudolf tanulmányában feljegyzi, hogy a kormányfő 103 beszédében összesen 932 alkalommal szerepel a *mi* névmás a következő formákban: „mi, magyarok”; „mi, közép-európaiak”; „mi, európaiak” (Metz, 2017: 247). Az identitásépítés legfőképpen a bevándorlásból adódó veszélyek, a fenyegető tendenciák kiemelésén alapszik, mivel a kormánypárt szerint a bevándorlók jelenléte negatív hatással lenne a közbiztonságra, az életszínvonalra, a kultúrára, azaz valójában identitásválságot eredményezne (Kiss, 2016; Metz, 2017).

A Tárki mérése szerint 2016-ra Magyarországon 12%-kal nőtt az idegenellenesség, amely 1992-től (a kutatás kezdete óta) a legmagasabb érték. A *félelem diskurzusa* tehát létrejött, és azóta is uralja a magyar politikát.

Következtetések: reakcionista magyar politika?

A fentebb leírtak alapján felmerül a kérdés, hogy milyen általános következtetések vonhatóak le a „magyar” populizmusról, és ezen belül mennyire lehet tipikus vagy atipikus az érpataki eset. Szeretném leszögezni, hogy bár számos párhuzam vonható az országos és lokális szint között, véletlenül sem kívánok azzal a feltételezéssel élni, hogy az Érpatakon kialakított rendszer Magyarország mikromodellje lenne. Ez a megközelítés módszertanilag is elhibázott lenne, hiszen a helyi közösségek egy teljesen más típusú valóságdarabba engednek bepillantást, mint a politika országos szintje. Az előbbi kérdésfeltevéssel inkább arra szeretnék rávilágítani, hogy gyakran mind az országos, mind a lokális szint mögött

hasznos mintázatok és ösztönzők bújnak meg. Ezek az egybeesések és mechanizmusok egyrészt tényleg elárulhatnak valamit a magyar „valóság” egészéről; másrészt, mivel alapvetően a jobboldali populizmus eseteiről beszélünk, általuk kicsit közelebb kerülhetünk a tárgyalt jelenség megértéséhez.

Mik lehetnek tehát azok a közös jegyek, amelyek megmutatnak valamit a magyar populizmus lényegéről? Úgy gondolom, a Richard Hofstadter által megfogalmazott *paranoid típusú politizálás* jelensége az, mellyel a leglényegretörőbben meg lehet ragadni a hasonlóságokat. Ennek alapját a folyamatos ellenségképgyártás képezi, az antiliberalizmus és antipluralizmus pedig „csupán” járulékos elemek, amelyek a fent említett ellenségképek és összeesküvés-elméletek kiindulópontjait jelentik. Országos szinten a „természetes rendet”, vagyis a magyar életmódot – amely leginkább a keresztény (európai) identitással egyenlő – felülről a liberális elitcsoportok, alulról pedig a menekültek / migránsok / illegális bevándorlók veszélyeztetik. Az érpatiki modell értékeit szintén „két oldalról” fenyegetik ellenségei. A liberális elitcsoportokon (civiliek, média, hivatalos szervek) túl a rombolóknak is megvannak azon osztályai, akik alulról támadják a rendszert. Őket bár nem lehet teljes egészében a cigánysággal azonosítani, az etnikai színezet jelenléte tagadhatatlan.

Annál a kérdésnél, hogy éppen ki válik a rendszer ellenségévé, érdemes egy kicsit elidőznünk. Magyarországon az egyetlen látható kisebbséget a cigányság jelenti. Míg a rendszerváltást megelőzően a romákkal kapcsolatosan a cigány–magyar különbség kimondatlansága volt jellemző (HORVÁTH, 2012), addig az elmúlt két évtizedben vidéken kialakult a „cigányozás rendje”. Ennek lényege, hogy a helyi politika szereplői nyíltan kimondják a cigányokkal kapcsolatos problémákat, illetve a legkülönbébb társadalmi problémák kijelölése a romákkal kapcsolatos tapasztalatokon keresztül történik. Ez a módszer ugyanis „képes magába sűríteni és kifejezhetővé tenni a falusi térvész és elbizonytalanodás számos tapasztalatát” (HORVÁTH – KOVÁI, 2010: 39–40). Ezen keretek között jellemzővé vált a cigányság „bűneinek” közbeszédbe történő beemelése, és a társadalmi problémákat etnicizáló diskurzus megjelenése (FEISCHMIDT – SZOMBATI, 2013: 75). A helyi politikának, a polgármesterek nyelvhasználatának és módszereinek ily módon fontos szerepe volt például a Jobbik megerősödésében is (ZOLNAY, 2012).

Néhány évvel ezelőtt Michael Stewart az Európa-szerte növekvő romaellenességre és ezzel szoros kapcsolatban a jobboldali populista erők megerősödésére hívta fel a figyelmet (STEWART, 2012). Általánosságban elmondható azonban, hogy ami Európa keleti felében romaellenességgént nyilvánult meg, az nyugaton inkább menekültellenességben és iszlámellenességben manifesztálódott. Az orbáni politika ezen a trenden „csavart egyet” 2015-ben, amikor Magyarországon a menekültellenes diskurzust tette elfogadottá és emelte be a közbeszédbe.² Ahogy azonban az önmagában vett cigányellenesség sem elegendő ahhoz, hogy

² Lásd pl. Trócsányi László nyilatkozatát (miszerint Magyarország azért nem tudja befogadni a gazdasági menekülteket, mivel gondoskodnia kell 800 ezer cigány felzárkóztatásáról): <https://444.hu/2015/05/22/uj-magassagokba-jutott-a-bevandorlas-vita-trocsanyi-szerint-mi-azert-nem-tudunk-gazdasagi-menekulteket-fogadni-mert-800-ezer-ciganyrol-kell-gondoskodnunk>; illetve Orbán Viktor rádióinterjűjét („Magyarországnak az a történelmi adottsága, hogy együtt él néhány százezer romával”): <http://nol.hu/belfold/orban-elvitatta-a-ciganyok-hazafisagat-l562025>.

valamely politikai szereplő tőkét tudjon kovácsolni belőle, úgy ebben a folyamatban fontos szerepe volt a válság és a félelem megkonstruálásának. Ahogyan helyi szinten korábban kialakult a „cigányozás rendje”, úgy országos szinten létrejött a „migránsozás rendje”. Emellett bár találhatunk próbálkozásokat a romaellenes és menekültellenes diskurzus összekapcsolására is, azonban állami szinten nem váltak mindennapossá a nyílt cigányellenes megnyilvánulások. A menekültellenes diskurzus erejét pedig jól mutatja a Pew Research Center 2016-os kutatása, amely szerint a magyar társadalom a muszlimok felé előítéletesebb, mint a cigányok felé (pewresearch.org, 2016).

Az *othering* folyamata, a veszélyes „Másik” kijelölése tehát elválaszthatatlanul kötődik a populizmus jelenségéhez. Ezzel kapcsolatban mindig az a kulcskérdés, hogy milyen elemekből épül fel az az identitás, amelyet a „Másik” jelöl ki, vagyis mely értékeinket kell megvédeni az „ellenségétől”. Ahogyan országos szinten a keresztény és európai értékek biztonsága áll a középpontban, úgy a feldolgozott információk alapján az érpataki modell mögött álló ideológia is rendelkezik egyfajta „konzervatív” irányultsággal. Mindkét szintre jellemző tehát, hogy inkább a múltból táplálkozik és a múlt értékei felé fordul, ezt a típusú politikát pedig talán a „reakcionista” jelzővel lehet a legjobban leírni. A reakcionista orientáció lényege, hogy ugyan változást akar elérni a társadalomban, ezen változás iránya azonban nem a jövőt célozza meg, és nem valamilyen új rend elérésére irányul, sokkal inkább már a múltban is meglévő, kipróbált értékeket és tradíciókat kívánja visszaállítani (CAPELOS – KATSANIDOU – DEMERTZIS, 2017: 40–41). Ezért lenne téves politikatudományi értelemben a magyar politika általam tárgyalt bármelyik szintjét konzervatív vagy radikális jelzővel illetni. A konzervatív irányultság ugyanis leginkább a jelenre koncentrál és ódzkodik a változásoktól. Ezzel szemben a radikális valamilyen teljesen új minőség elérését célozza meg. Reakcionizmus és populizmus egyébként egymást jól kiegészítő fogalmak, hiszen ahogyan Taggart is fogalmaz a „természetes rend” (*heartland*) valójában azon értékek összessége, amelyek a múlt valamely időszakában már érvényesültek, mára azonban elvesztek vagy veszélyeztetve vannak az „ellenség”, a „baljóslatú Másik” által (TAGGART, 2000).

Összességében tehát könnyen beazonosítható az az egyszerű mechanizmus, amelynek lényege az ellenségek képek megrajzolásában, ezáltal a saját, védelmezendő identitás kijelölésében (amely a múlt értékeiből táplálkozik), és ezzel együtt a félelem megkonstruálásában rejlik. A második kutatási kérdésemre adott részletes válaszból kiderül tehát, hogy az érpataki modell nem atipikus esete a (jobboldali) magyar populizmusnak. A populizmust mint komplex jelenséget és folyamatot értelmezve láthatjuk, hogy nagyon hasonló ösztönzők bújnak meg e jelenség mögött a politika minden szintjén. Érpatakot vizsgálva a polgármester személye volt az, ami különleges, és amely felerősített bizonyos tényezőket.

A tanulmány célja az volt, hogy ha csak nagyon szerény mértékben is, de hozzájáruljon a magyar populizmusirodalomhoz. Láthattuk, hogy a populizmus mint politikatudományi értelemben vett megközelítési mód, illetve fogalmi keret gyümölcsöző lehet a politika lokális szintjén is. Persze, érvelhetünk amellett is, hogy a terminus igazából gumifogalom, amely bármire alkalmazható, így valójában semmi újat nem árul el a politika természetéről.

Én azonban Richard Brubaker-rel egyetértve (BRUBAKER, 2017) azon a köztes állásponton vagyok, hogy bár közel sem érthetünk meg általa mindent, mégis sok sajátosságot magyarázhatunk a populizmussal, ami a politikával kapcsolatos. A jelenség hatását így nem szabad eltúlozni, érdemes azonban komoly figyelmet szentelni neki.

Felhasznált irodalom

- A. GERGELY András (1996): *Politikai antropológia*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.
- ÁDÁM Zoltán – BOZÓKI András (2016): State and Faith: Right-wing Populism and Nationalized Religion in Hungary. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, No. 2, Vol. 1, 98–122.
- ALTHEIDE, L. David (2002): *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York, Aldine De Gruyter.
- ANTAL Attila (2016b): Populism in Hungary: The False Promise of Repoliticisation. Előadás a *Current Populism in Europe: Impact on the Political Landscape* c. konferencián. Prága, május 23–24.
- ANTAL Attila (2016a): „A politika védelmében”. *Élet és Irodalom*, május 20. <https://www.es-hu/cikk/2016-05-20/antal-attila/a-politika-vedelmeben.html> (Letöltve: 2018. február 5.)
- BARANY Zoltán (2002): *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethno-politics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BETZ, Hans-Georg (1993): The two faces of radical right-wing populism in Western Europe. *Review of Politics*, Vol 55, No. 4, 663–684.
- BETZ, Hans-Georg (1994): *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. London, MacMillan.
- BOURDIEU, Pierre – PASSERON, J. C. (1972): *Reproduction in Education, Society and Culture*. Translated by R. Nice. 1977. Beverly Hills, Sage.
- BOZÓKI András – HEGEDŰS Dániel (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 2 (2017) 7–32.
- BOZÓKI András (2015): The Illusion of Inclusion: Configurations of Populism in Hungary. KOPEČEK, Michael – WCIŚLIK, Piotr (eds.): *Thinking Through Transition. Liberal Democracy, Authoritarian Pasts and Intellectual History in East Central Europe After 1989*. Central European University Press. 275–311.
- BRUBAKER, Rogers (2017): Why populism? *Theory and Society*, Vol. 46, No. 5, 357–385.
- BUZALKA, Juraj (2008): Europeanisation and Post-Peasant in Eastern Europe. *Europe–Asia Studies*. Vol. 60, No. 5, 757–771.
- CAPELOS, Tereza – KATSANIDOU, Alexia – DEMERTZIS, Nicolas (2017): Back to Black: Values, Ideology and the Black Box of Political Radicalization. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*. 35. 35–68.

- DAHRENDORF, Ralf (2003): "Acht Anmerkungen zum Populismus," In *Transit–Europäische Revue*, Heft 25 (2003), 156–163.
- ENYEDI Zsolt. 2015. "Paternalista populizmus a Jobbik és a Fidesz ideológiájában." *Fundamentum*, Vol. 2, No. 3, 50–61.
- Érpatak település választási eredményei. *valasztas.hu*. 2002. http://valasztas.hu/onkval2002/so02/ered_ind.htm. (Letöltés ideje: 2018. február 3.)
- Érpataki Modell hivatalos honlapja. http://erpatakimodell.hu/mi_az_az_erpataki_modell/. (Letöltve: 2018. február 4.)
- FÁBIÁN Zoltán – SÍK Endre (1996): Előítéletesség és tekintélyelvűség. In ANDORKA, Rudolf, KOLOSI, Tamás – VUKOVICH, György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*, Budapest, TÁRKI – Századvég.
- FEISCHMIDT Margit – SZOMBATI Kristóf (2013): Cigányellenesség és szélsőjobboldali politika a magyar társadalomban. *Gyöngyöspata és a hozzá vezető út. Esély*, 2013/1, 74–100.
- FÖLDES András (2011): Aki nem érti, annak bele kell verni a fejébe. *index.hu*, https://index.hu/belfold/2011/07/18/fejbe_verik_a_rendet_erpatakon/ (Letöltve: 2018. február 3.)
- GEERTZ, Clifford (1994): Sűrű leírás. In: *Az értelmezés hatalma. Válogatott írások*. Budapest, Századvég Kiadó. 170–200.
- GÖNCZÖL Katalin (2013): A büntető populizmus. *Élet és Irodalom*. 2013. szeptember 6. <https://www.es.hu/cikk/2013-09-06/gonczol-katalin/a-8222bunteto-populizmus8221.html> (Letöltve: 2018. február 5.)
- GRIFFIN, R. (1991): *The Nature of Fascism*. London, Routledge.
- GUDKOV, Lev (2007): Az ellenség ideologéája. In: *2000 – Irodalmi és társadalmi havi lap*. 2007 szeptembere. <http://ketezer.hu/2007/09/az-ellenseg-ideologemaja/> (Letöltés ideje: 2018. november 23.)
- HALBWACHS, Maurice (2000): A kollektív emlékezet. III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. I. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest, Új Mandátum.
- HALL, Stuart (1989): „Ethnicity: Identity and Difference.” *Radical America*, Vol. 23, No. 4, 9–20.
- HOFSTADTER, Richard (1964): The Paranoid Style in American Politics. In *Harper's Magazine*. <https://harpers.org/archive/1964/11/the-paranoid-style-in-american-politics/> (Letöltve: 2018. február 6.)
- HORVÁTH Kata – KOVAI Cecília (2010): A cigány-magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban. *anBlok*, No. 4 (2010), 39–41.
- HORVÁTH Kata (2012): Silencing and Naming the Difference. In Stewart, MICHAEL (ed.): *The Gypsy 'Menace'. Populism and the New Anti-gypsy Politics*. London, Hurst & Company. 117–136.
- ILLÉS Gábor – KÖRÖSÉNYI András – METZ Rudolf (2017): Orbán Viktor mint rekonstruktív vezető. In BODA Zsolt – SZABÓ Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, Napvilág Kiadó. 110–142.
- KISS Balázs (2016): Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. In *Politikatudományi Szemle*, 2016/3, 10–33.

- KLENKE, Karin (2008): *Qualitative Research in the Study of Leadership*. Emerald Group Publishing.
- KOSSELLECK, Reinhart (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, Józsefvárosi Műhely.
- KÖRÖSÉNYI András – PATKÓS Veronika (2015): Liberális és illiberális populizmus: Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, 2015/2, 29–55.
- KÖRÖSÉNYI András (2012): A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. In KÖRÖSÉNYI András – BODA Zsolt (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, Új Mandátum. 284–310.
- KÖRÖSÉNYI András (2015): A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TK. 401–422.
- KRASTEV, Ivan (2007): The Strange Death of the Liberal Consensus. In *Journal of Democracy*, Vol. 18, No. 4, 56–63.
- MÁNDI Tibor (2015): Politikai gondolkodás. In KÖRÖSÉNYI, András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TK. 11–32.
- MASON, Jennifer (2005): *Kvalitatív kutatás*. Budapest, Józsefvárosi Műhely.
- MENY, Yves – SUREL, Yves (2002): The Constitutive Ambiguity of Populism. In MENY, Yves – SUREL, Yves (eds.): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave Macmillan. 1–21.
- METZ Rudolf (2017): Határok nélkül? Orbán Viktor és a migrációs válság. In KÖRÖSÉNYI, András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetben*. Budapest, MTA TK. 240–265.
- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristobál (2012): Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis. In: *Populism in Europe and in the Americas. Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge University Press. 1–26.
- MUDDE, Cas (2004): „The Populist Zeitgeist.” In *Government and Opposition*, Vol. 39, No. 4, 541–563.
- NAGY Pál (2013): „A C betű a hátunk megett van.” Cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell.” In SZUHAY, Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 389–423.
- PALONEN, Emilia (2009): Political Polarisation and Populism in Contemporary Hungary. In *Parliamentary Affairs*, 62/2. 318–334.
- PELINKA, Anton (2013): Right-Wing Populism: concept and typology. In Ruth WODAK et al.: *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*. London, Bloomsbury Academic. 3–22.
- PETERSSON, Bo (2003): Combating Uncertainty, Combating the Global: Scapegoating, Xenophobia and the National-Local Nexus. In: *International Journal of Peace Studies*. Vol. 8, No. 1, 85–102.
- PEWRESEARCH.ORG (2016): *Hungarians much more negative on minority groups than other Europeans*. 2016. szeptember 28. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/09/30/hungarians-share-europes-embrace-of-democratic-principles-but-are-less-tolerant-of-refugees-minorities/> (Letöltve: 2018. február 8.)

- PIED, Claudine (2011): Small Town Populism and The Rise of Anti-Government Politics. *Ethnology*, Vol. 50, No. 1, 17–41.
- RAJACIC, Agnes (2007): Populist Construction of the Past and Future: Emotional Campaigning in Hungary between 2002 and 2006. *East European Politics and Societies*, Vol. 21, No. 4, 639–660.
- RIGGINS, Stephen Harold (1997): The Rhetoric of Othering. In RIGGINS, S. H. (ed.): *The Language and Politics of Exclusion*. Thousand Oaks. 1–30.
- ROBERTS, Julian V. – STALANS, Loretta J. – INDERMAUR, David – HOUGH, Mike (eds.) (2003): *Penal Populism and Public Opinion: Lessons from Five Countries*. Oxford University Press.
- RYDGREN, Jens (2007): The Sociology of the Radical Right. *Annual Review of Sociology*, Vol. 33, 241–262.
- SIBLEY, David (1995): *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. London, Routledge.
- SOÓS, Eszter Petronella (2015): Comparing Orbánism and Gaullism: the Gaullist physiognomy of Orbán's post-2010 Hungary. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 15/1. 91–108.
- STEWART, Michael (2012): Populism, Roma and the European Politics of Cultural Difference. In STEWART, Michael (ed.): *The Gypsy 'Menace'. Populism and the New Anti-gypsy Politics*. London, Hurst & Company. 3–25.
- TAGGART, Paul (2000): *Populism*. Buckingham, Open University Press.
- TELLER, Janne (2015): Ahogy úgy ringatják csípejüket, szemüket a földre szegezve. In TELLER, Janne: *Minden*. Budapest, Sclar Kiadó. 19–31.
- TSOUKALA, Anastassia (2008): Boundary-creating Processes and the Social Construction of Threat. In: *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 33, No. 2, 137–152.
- WODAK, Ruth (2015): *The Politics of Fear. What Right-Wing Populist Discourses Mean*. London, Sage.
- ZOLNAY János (2012): Abusive Language and Discriminatory Measures in Hungarian Local Policy. In STEWART, Michael (ed.): *The Gypsy 'Menace'. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. London, Hurst & Company. 25–43.

Bevezetés

Európában a tanulmány lezárásakor ötből egy parlamenti mandátumot populista párthoz tartozó képviselő birtokol, az európai szavazók körülbelül húsz százalékát tehát populista pártok szólítják meg, és korábban sosem látott mértékben vannak jelen a populista pártok és politikusaik a különböző európai kormányokban. Ennek ellenére, ahogyan ez a Timbro autoriter populizmus indexéből (HEINÖ, 2017) kiderül, míg a 2016-os választások kapcsán az újságírók és kutatók a populizmus feltartóztathatatlan hullámát emlegették, Geert Wilders és Marine LePen vártnál gyengébb választási eredményét követően hirtelen mindenki a populizmus „tetőzéséről” kezdett el beszélni. Habár jelen pillanatban korai lenne azt állítani, hogy a populizmus terjedése elérte maximumát, tény, hogy a populista pártok 2015 óta nem tudták tovább növelni a menekültválság idején elért magas szintű támogatottságukat. Amennyiben mégis tetőzött volna ez a folyamat, akkor rendkívüli népszerűség mellett tette ezt, ami felveti a kérdést: hogyan erősödhettek meg ilyen mértékben a nem liberális demokratikus pártok a liberális demokrácia képviselőivel szemben? A tetőzési narratíva azonban átsiklik e kérdés felett, hiszen látszólag helyreállt a rend. Csakhogy ez a hozzáállás zárójelbe teszi a liberális demokrácia válságjeleit, ami témaként egy évvel korábban még a közbeszéd meghatározó része volt. Természetesen lehet amellett érvelni, hogy a korábbi aggályok voltak túlzóak, azonban az önreflexió hiánya semmilyen garanciát nem nyújt arra vonatkozóan, hogy a liberális demokráciák helyzete stabilizálódna.

Kétféleképp lehet erre a jelenségre reagálni. Vagy úgy – s ez a gyakoribb –, hogy felteszszük a kérdést: hogyan lehetne megvédeni a liberális demokráciát; vagy úgy, hogy inkább arra kérdezzük rá: mi az, amit a liberális demokrácia tanulhat a populizmustól? Jelen tanulmány ez utóbbi kérdést kívánja körüljárni. Ha elfogadjuk ugyanis azt a kiindulópontot, hogy a populizmus egyszerre kihívás és korrekciós mechanizmus a demokráciák számára (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012), akkor az azt is jelenti, hogy van mit tanulnia a liberális demokráciáknak a populizmustól. Ahol valami korrekcióra szorul, ott nyilvánvalóan nem lehet avval érvelni, hogy alapvetően minden rendben volna, csak ne lennének a populista pártok és politikusok, akik megtevesztik a szavazókat. Márpedig nagyon gyakran egyfajta „áldozathibáztatásba” torkollnak a populizmusról szóló elemzések. Az emberek nem tudják, mi a jó nekik, nem elég informáltak, megfélemlítettek, vagy egyenesen félrevezetettek

a média által – állítják ezek a megközelítések. Miközben nem tudjuk kizárni ez utóbbiakat sem, ez az elemzési mód mégis gyanúsán egyoldalú, és teljes mértékben mellőzi az ön-vizsgálatot. Ha a liberális demokrácia olyan jó állapotban volna, ahogyan azt hívei állítják, mégis hogyan lehetséges, hogy nem tud ellenállni a populizmusnak? Hogy lehet, hogy nem tud vonzóbb alternatívát kínálni a választóknak? Úgy, hogy az Európa-szerte tapasztalható populistá előretörés a liberális demokrácia válságának tünete, nem pedig okozója. Hipotézisem szerint, ha megfordítjuk a populizmushoz való közeledést, és a liberális demokráciák válsága felől próbáljuk értelmezni a jelenséget, nagyobb eséllyel lehet hatékony válaszokat adni azokra a kérdésekre, amelyekben a liberális demokrácia az utóbbi időkben rendre alulmaradt. Ilyen szempontból annak tanulmányozása, hogy mi az, amiben a populizmus jól teljesít vagy újítást visz a rendszerbe, hozzásegíthet a liberális demokráciák megújulásához is.

Az utóbbi években szinte minden elméleti iskola interpretálta saját szemszögéből a populizmus jelenségét, ami azt jelenti, hogy mára rendkívül sok egymással szembenálló értelmezés létezik. Mivel elemzésemnek nem célja a populizmuskutatások összegzése, ezért tanulmányomban egy már létező tipológiára támaszkodom annak érdekében, hogy felvázoljam a populizmuskutatás különböző irányzatainak a tanulóképességhez való hozzáállását. Szerkezetét tekintve a tanulmány előbb lefekteti a vizsgálati szempontokat, definiálva, hogy mit értünk tanulás alatt; ezt követően végigveszi, miként jelenik meg a tanulás fogalma a különböző populizmusdefiníciók és -értelmezések körében; majd áttekinti a populizmus és demokrácia viszonyát; s végül a liberális demokrácia két eleme egymással való kapcsolatának vizsgálatán keresztül megkísérel következtetéseket levonni a tekintetben, hogy mit tanulhat a liberális demokrácia – ha egyáltalán tanulhat valamit – a populizmustól.

Mit tekintünk tanulásnak?

Tanulóképesség alatt azt értem, amikor valaki korábbi tapasztalatokat összegezve megkísérel újraértelmezni egy fogalmat, jelenséget, vagy akár valamilyen teljesen új megközelítést alkalmaz egy kérdés kapcsán, annak érdekében, hogy valami többlettudásra tegyen szert a már ismertekhez képest. Tanulhatunk egy eseményből, és tanulhatunk egy eseményről. A lényeg, hogy a tanulás eredményeképp többet tudunk meg az adott kérdésről. De vajon alkalmazható a tanulás egy annyira komplex jelenségre, mint a populizmus és liberális demokrácia viszonya?

Ahhoz, hogy tesztelni tudjuk a tanulási narratíva jelenlétét a populizmus és liberális demokráciák viszonyában, először definiálnunk kell mit értünk populizmus alatt és milyen versengő populizmusértelmezések állnak rendelkezésünkre. A populizmushoz való viszony ugyanis inherens módon meghatározza a tanulóképesség kialakulását. Amennyiben eleve negatív jelenségnek tekintjük a populizmust, kevés motivációnk lesz arra, hogy megvizsgáljuk mi az, amire esetleg ráirányítja a figyelmet, vagy mi az, amit el lehetne tanulni tőle.

A legfontosabb elemzési szempont tehát a nyitott viszonyulás a populizmushoz. A populizmusban rejlő valamilyen pozitív mozzanat(ok)ra való rámutatás az egyik leggyakoribb „lelőhely” az olyan gondolatoknak, amelyek valamiféle előremutató javaslattal járulnak hozzá a populizmus és liberális demokráciák viszonyának újraértelmezéséhez. Fontos e helyütt megemlíteni azonban, hogy nem kizáró ok a populizmus elutasítása, sőt, akár még a patológiaként való kezelése sem, amennyiben az elutasítás illetve kritika mellett a narratíva képes valamilyen megoldást vagy alternatívát nyújtani, esetleg olyan tanulságot levonni, amely hasznosítható a liberális demokrácia számára.

A populizmus definiálása mellett éppoly fontos annak vizsgálata, hogy mit gondolnak a különböző populizmusmegközelítések a populizmus és demokrácia viszonyáról. A populizmus negatív megítélése ugyanis szorosan összefügg annak gyakori antidemokratikus interpretációjával. Ez főleg az európai, javarészt szélsőjobboldali pártokat vizsgáló esettanulmányokra jellemző, ami a térség történelmi hagyományait tekintve érthető. Fontos szempont tehát, hogy a különböző megközelítések hogyan viszonyulnak a demokrácia fogalmához. Önmagában a népre való hivatkozás vagy a hatalmi elit kritikája ugyanis nem antidemokratikus vagy populista jelenség. A populizmus és demokrácia viszonyának árnyalására tett kísérlet indikátora lehet a liberális demokráciák tanulóképességére utaló narratívák jelenlétének. Tovább menve: az, hogyan értelmezik egyes iskolák a populizmus és demokrácia viszonyát, szorosan összefügg avval, hogy miként tekintenek a liberális demokráciákra. A liberális demokrácia „a” demokrácia, vagy a nem liberális demokrácia is lehet demokratikus, legitim rendszer? Számít-e a két elem egyensúlya? A liberális demokráciák válságjelenségeit vizsgáló vagy a liberális demokrácia két elemének viszonyát értelmező, újraértelmező megközelítések is nagy valószínűséggel tartalmaznak valamilyen tanulóképességre vonatkozó belátást.

Ugyan ez a három kategória elsöre inkább azt mutatja meg, hogy *hol* keressük a tanulási képesség nyomait, semmint, hogy pontosan *mit* is keressünk, nem egyszerűen arról van szó, hogy „felismerjük a tanulást, hogyha látjuk”. Azt keressük, hogy a populizmusirodalom különböző irányzatai végső soron mit tanultak a populizmus tanulmányozásából. Elméleti, fogalmi, vagy módszertani innovációs kísérleteket, konfliktusokat, versengő elméletek közötti vitákat, egy szóval olyan útkereső elképzeléseket keresünk a rendelkezésre álló szakirodalomban, amelyek más megvilágításban próbálják bemutatni a populizmus és liberális demokrácia általunk ismert viszonyát.

Mit tekintünk populizmusnak?

Noam Gidron és Bart Bonikowski „Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda” című tanulmánya (GIDRON – BONIKOWSKI, 2013) nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy összesítse a különböző populizmusdefiníciókat és összehasonlítsa azok elméleti előfeltevéseit és módszertani vonatkozásait. Elemzésük három konceptuális megközelítést

emel ki a rendelkezésre álló politikatudományi és szociológiai irodalomból, amelyek a populizmust ideológiaként, diszkurzív stílusként, illetve a mobilizáció egy formájaként, politikai stratégiaként definiálják (1. táblázat.). Mindez azért fontos, mert a különböző megközelítési módok más és más feltételezéseket tesznek a populizmus jellegéről. Ezek egyben azt is befolyásolják, hogyan gondolkoznak a populizmus és a demokrácia viszonyáról, egészen pontosan arról, hogy a liberális demokrácia tanulhat-e valamit a populizmustól. Az olyan megközelítéseknel ugyanis, ahol a populizmus *ab ovo* negatív jelenségként van beállítva, viszonylag csekély annak az esélye, hogy bármilyen pozitívumot találjanak benne, amelyet esetleg saját javára fordítva alkalmazhatna a liberális demokrácia. Holott a populizmus nem csak negatív hatásokkal rendelkezik. Megvan az a képessége is, hogy „felrázza” a politikát, növelve a politikai részvételt, bizonyos esetekben akár újrarajzolva a korábban meglévő politikai szövetségeket. Ez különösen annak fényében hasznos, hogy világszerte háttérbe szorulnak a formális politikai részvétel olyan fontos (vagy legalábbis korábban fontos) formái, mint például a párttagság. Az utóbbi években megjelenő különböző mozgalmi jellegű formációk (*Tea Party*, *Occupy Wall Street*, *Los Indignados*, *Black Lives Matter* stb.), azonban kétségtelenül fokozták az állampolgárok, különösképpen a fiatal szavazók politikai mobilizációjának mértékét. Ahhoz, hogy ezt a jelenséget alaposabban is megvizsgálhassuk, érdemes egyenként végignézni az említett tanulmány által felvázolt három kategória megközelítéseit olyan szemszögből, hogy képviselői miként viszonyulnak a populizmushoz, találnak-e benne bármilyen pozitív tulajdonságot, amelyből tanulni lehetne a liberális demokráciáknak.

1. táblázat. A populizmuskutatás jellemzői

	Populizmus definíciója	Elemzési egység	Módszertan	Példák
Politikai ideológia	egy sor kapcsolódó gondolat a politika és társadalom jellegéről	pártok és pártvezetők	kvalitatív elemzés, automatizált tartalomelemzés, főleg pártokról	MUDE (2004, 2007), ROVIRA KALTWASSER – MUDE (2012)
Politikai stílus	annak egy módja, hogy állításokat tegyünk a politikáról, a diskurzus jellemzőiről	írott szövegek, beszédek, politikáról szóló nyilvános diskurzus	értelmező szövegelemzés	KAZIN (1995), LACLAU (2005), PANIZZA (2005)
Politikai stratégia	a mobilizáció és szerveződés egy formája	pártok és struktúrájuk, társadalmi mozgalmak, vezetők	komparatív történeti elemzés, esettanulmányok	ROBERTS (2006), WEYLAND (2001), JANSEN (2011)

(Forrás: Noam GIDRON – Bart BONIKOWSKI: *Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda*, 2013.)

A populizmus mint ideológia

Elsősorban európai jobboldali populista pártokra koncentráló vizsgálataiban Cas Mudde a populizmust egy olyan ideológiaként azonosítja, amely a társadalmat két homogén, egymással szemben álló csoport, a „nép” és a „korrupt elitek” közötti harcként írja le, és amely amellett érvel, hogy a politikának a népakarat kifejezéséről kellene szólnia. Gidron és Bonikowski tanulmánya azonban az ideológiai megközelítés definícióján és annak módszertani implikációin túl nem mond semmi olyat, amelyből többet megtudhatnánk arról, hogy a populizmust pozitív, vagy negatív jelenséggént tekintik-e, vagy hogy felvázolnak-e valamiféle tanulási narratívát. Azonban ahogyan azt már a bevezetőben is említettem, Mudde és gyakori szerzőtársa, Cristóbal Rovira Kaltwasser több könyvükben, tanulmányukban is felhívják a figyelmet arra, hogy a populizmus nem csak negatív jelenség. Cas Mudde-vel szerkesztett *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective?* című kötetük elméleti keretét ismertetve Rovira Kaltwasser például leszögezi, hogy a populizmus, minden negatívuma ellenére, akár pozitív hatással is lehet a liberális demokráciákra azáltal, hogy segít hangot adni az egyébiránt marginalizált választók elképzeléseinek (MUDDE – ROVIRA KALTWASSER, 2012).

Rovira Kaltwasser szerint ahelyett, hogy a politológusok adottnak vennék, hogy a populizmus jó vagy rossz a demokrácia számára, a tudományos kutatásoknak arra kellene koncentrálniuk, hogy empirikusan bemutassák hol, miért és hogyan volt pozitív vagy negatív hatása a populizmusnak a liberális demokráciára. Ehhez összefoglalta a populizmus lehetséges pozitív és negatív hatásait, amelyből most csak a pozitív elemeket emelem ki. 1) A populizmus hangot adhat olyan csoportoknak, amelyek nem érzik úgy, hogy az elit képviseli őket; 2) mobilizálhatja a kívülálló társadalmi csoportokat, ezáltal növelve politikai integrációjukat; 3) képviselheti a társadalom kívülálló csoportjait azáltal, hogy számukra vonzó programot valósít meg; 4) ideológiai hidat képezhet, amely akár társadalmi osztályokon átívelően elősegítheti fontos társadalmi és politikai koalíciók felépítését; 5) növelheti a demokratikus elszámoltathatóságot azáltal, hogy bevon bizonyos kérdéseket a politika világába; 6) visszahozhatja a politika „konfliktusos” dimenzióját (a demokrácia demokratizációja). Ez utóbbi összefügg Mudde és Rovira Kaltwasser azon gondolatával is, amely szerint a populizmus a nem demokratikus liberalizmusra adott illiberális válasz, azaz a populizmus egyfajta vitában áll a liberális demokráciával.

A pozitív és negatív példák felsorolása mellett Rovira Kaltwasser konkrétan is felteszi a kérdést, hogy tanulhatunk-e valamit a populizmus jelen állapotából, különös tekintettel azokra az „eszközökre”, amelyekkel a liberális demokrácia rendelkezik a jelenséggel való megbirkózáshoz. Négy stratégiát emel ki könyvük zárófejezetéből: a konfrontáció, az izoláció, az adaptáció és a szocializáció módszereit, melyek közül az első kettő a populizmust egyfajta kordában tartandó betegséggé tekint, amelynek képviselői nem legitim vezetők – így ezáltal reprodukálják a populista gondolkodásmódot. Az adaptáció és a szocializáció

egymást kiegészítő stratégiái nem helyezik a populizmust morális keretek közé. Az adaptációs logikát követők implicit vagy explicit módon elfogadják, hogy a populizmusnak lehet korrekciós szerepe a demokráciában, mivel ráirányíthatja az elit figyelmét olyan témákra, amelyekkel nem foglalkoztak korábban. Az adaptációhoz szorosan kötődő szocializáció stratégiája arra szolgál, hogy bevonja a populista erőket a politikai elit, azaz az establishment körébe. Ez a populista szereplők egyfajta deradikalizációját és kompromisszumkészségét jelenti, amely például egy koalíciós kormányba történő bekerülésük esetén valósulhat meg. A négy felvázolt stratégiából kettő mindenképp felveti a tanulás lehetőségét, így összességében elmondhatjuk, hogy létezik olyan irányzat a populizmuskutatás ideológiai megközelítésében, amely alternatívákat kínál a szélsőségesen degradáló magatartással szemben.

A populizmus mint stílus

Ha a populizmusra diszkurzív stílusként tekintünk s nem ideológiaként, akkor egészen más megközelítésekkel, elemzési módokkal találkozhatunk. A tipológia megalkotói szerint az egyik legfontosabb különbség a két elemzési mód között az, hogy a populizmust diszkurzív stílusként értelmezve nem az lesz a kérdés, hogy egy párt vagy politikus populista-e vagy sem, hanem hogy milyen mértékben van jelen a politikai megnyilvánulásaikban a populizmus (DEEGAN KRAUSE – HAUGHTON, 2009). Mivel a politikusok könnyebben változtathatják retorikai stílusukat, mint ideológiájukat, ez a definíció egyszerűbbé teszi a populista politika szintjeinek és típusainak nyomon követését a politikai aktorok körében. Hogy mit is értünk politikai stílus alatt, kiderül például Richard Hofstadter elemzéséből, aki már a hatvanas években az amerikai politika paranoid stílusáról írt (HOFSTADTER, 1964). A paranoid stílus beszédmódjának jellemzői a túlzás, a gyanakvás és az apokaliptikus konspirációs világnézet. A stílus központi eleme már akkor is egy olyan átfogó összeesküvéstől való félelem volt, amely avval fenyegetett, hogy az Egyesült Államokat leigázva alapjaiban változtatja meg az amerikai értékeket. Az amerikai politikai élet polarizációjával és egyfajta ideológiai kultúrharccal (*culture wars*) kialakulásával azóta ez a jelenség csak még erősebbé vált, amit Donald Trump hatalomra jutása példáz a legkiválóbban. Hofstadter észrevételei más országokra is jellemzőek (TAGGART 2000, 103).

Mivel az irányzat összefoglalójában ezúttal sem található külön utalás a tanulóképességre, ezért ismét kénytelenek vagyunk az irányzat képviselőinek másutt publikált munkásságára támaszkodni. Paul Taggart írásai például nemcsak a populizmus stílusjegyeinek nemzetközi megjelenéséről tett állításai miatt érdekesek, hanem mert megfogalmazza: akármennyire is veszélyesnek tartjuk őket, a populista pártok démonizálása önsorsrontó (TAGGART, 2012). Habár úgy látja, a populizmus negatív hatással lehet a politika képviselői jellegére, szerinte ahelyett, hogy a populizmus fogalmával szállnának szembe a populizmus ellenfelei, inkább azokkal az ügyekkel kellene foglalkozniuk, amelyeket a populista politiku-

sok felvetnek (pl. bevándorlás, multikulturalizmus, az Európai Unió helyzete). A populizmus fogalmának újraértelmezéséhez érteni kell, hogy a népre való hivatkozás önmagában nem populizmus. A populizmust kontextuson belül kell vizsgálni. Az, hogy a *mainstream* politika alternatív válaszokat ad a populista politikusok által felvetett kérdésekre nem jelenti egyszersmind azt, hogy magával a populizmussal nem kell foglalkozni. Legfeljebb annyit, hogy nem szabad összemosni a fogalmakat és leseperni a fontos kérdéseket az asztalról pusztán azért, mert a fősodortól eltérő pozícióból fogalmaznak meg állításokat róluk.

Taggart két veszélyre hívja fel a figyelmet a populizmus kapcsán. Az egyik, hogy a populizmus leszűkíti a vitát és felerősíti a politikai szembenállást. Ebből ered a népszavazás és a közvetlen demokrácia egyéb formáinak támogatása, valamint a politika megszemélyesítésének igénye. Csakhogy a karizmatikus vezető felemelése a politikai intézmények ellenében sok esetben megkerüli a képviseleti demokrácia fontos elemeit, leegyszerűsítve azt. Egy olyan politikaellenes hangulatot kreál, amely a politikai tevékenységet negatív színben tünteti fel és bizalmatlanságot gerjeszt a politika világának bonyolultságával szemben. A másik veszély a populizmus kapcsán az, hogy a *mainstream* hajlamos összemosni a szélsőséges politikát a populizmussal. Taggart szerint viszont politikai erőként a populizmus kifejezetten nem szélsőséges vagy forradalmi, ellenkezőleg, reformer jellegű. Nem kérdőjelezi meg a politika alapvető játékszabályait, sok esetben épp amiatt panaszkodik, hogy azokat a *mainstream* politikusok nem tartják be. A képviseleti politika keretein belül működő populizmus oly módon teszi lehetővé a politikusok számára a szabályok újraértelmezését, hogy a más „játék” melletti érvelést nem engedi meg. (Ezt a jelenséget jól szemlélteti a Fidesz kritikája az Európai Unióval szemben. Miközben szuverenitásharcot vív Brüsszellel, állítása szerint nem kivezetni szeretné az országot az unióból, hanem reformokon keresztül megváltoztatni a rendszert.)

Taggarthoz visszatérve, a populizmus veszélye, hogy a létező politikai rendszer keretein belül úgy képes működni, hogy megváltoztatja a többi szereplő viselkedését. Ha valaki szembe szeretne szállni a populizmus antipolitikai jellegével, akkor az számít, milyen módon foglalkozik a bevándorlásellenességgel, az idegenellenességgel, az euroszkeptícizmussal és az iszlámellenességgel, valamint a populista politikusok által (és sokszor csak általuk) felkarolt egyéb társadalmi kérdésekkel. Némiképp egyszerűbben fogalmazva, a politikaellenességre csakis a politika eszközeivel lehet reagálni, mégpedig jobb alternatívákkal. A démonizáció és a kirekesztés ugyanis kontraproduktív, a képviseleti politika kiüresedéséhez vezet, ami a reformista populistákat valóban forradalmárokká tenné. A fenti megközelítés értelmében tehát a liberális demokrácia tanulóképessége abban rejlik, hogy az üzenet terén száll versenybe a populista szereplőkkel ahelyett, hogy őket a stílustól elrettenve karanténba helyezné. Mindez elegendő ahhoz, hogy megállapítsuk: a három populizmus-megközelítés közül a második kategória terén is érvényesül a tanulás narratívája.

A populizmus mint stratégia

A már bemutatott két kategóriával szemben a populizmus mint politikai stratégia megközelítése a politikai választás (*political choice*), a politikai szerveződés és a mobilizáció formáinak három különböző aspektusára koncentrál. A populizmus politikai stratégiaként való értelmezése abból indul ki, hogy a populizmus alapvető célja a hatalom megszerzése és megtartása. Ezen belül a populizmus eszközének alkalmazása mint egyfajta racionális döntés a politikus részéről, javarészt a latin-amerikai politikai tapasztalatokból ered, ahol a gazdasági újraelosztás kérdéseiben merül fel viszonyulási pontként. Olyan társadalmakban ugyanis, ahol a választók attól tartanak, hogy a gazdasági oligarchia akár a legmagasabb szinteken is korrumpálhatja a politikusokat, kifizetődő a politikusnak elitellenes megnyilvánulásokkal növelni politikusi hitelét (ACEMOGLU et al., 2013, ACEMOGLU, 2011).

Azon elemzők, akik a populizmust a politikai szerveződés formájának tekintik, tipikusan a politikai vezetők személyére és a többi politikai aktorral való viszonyukra helyezik a hangsúlyt. Pappas például azt állítja, hogy a populista vezetés létfontosságú a populizmus megértésében, erősségeinek és gyengeségeinek értékelésében (PAPPAS, 2012). Talán nem véletlen, hogy a stratégiai megközelítés különösen a latin-amerikai vizsgálatok terén elterjedt, ahol történelmileg vegyes a populizmus megítélése, mivel a korai populisták elősegítették a munkásosztály politikai integrációját, kiszélesítve a demokratikus rezsimek társadalmi bázisát (ROBERTS, 2006). Ezek a vezetők rendkívüli népszerűsége tettek szert, és könnyűszerrel képesek voltak demokratikus választásokon győzni, ám annak ellenére, hogy előmozdították a demokráciát, viselkedésük – főleg hatalomra kerülve – nem feltétlen volt demokratikus. Az autoriter irányba való elmozdulás később még inkább jellemzővé vált. Ezt Roberts többek között a parlamentarizmus, a pártrendszer, a civil társadalom, illetve a nemzetközi kontroll megerősítésével, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésével – azaz végső soron a demokrácia általános erősítésével orvosolta volna, mivel véleménye szerint a populizmus a demokrácia gyengeségeiből táplálkozik, egyidejűleg felerősítve azokat. E szerint a megközelítés szerint a populizmus egyszerre oka és tükröképe a demokratikus instabilitásnak.

Harmadik megközelítésként Jansen a figyelmet inkább a politikai mobilizáció általános formái felé tereli (JANSEN, 2001). Szociológiai megközelítésében a populizmus mint ideológia, diszkurzív stílus és politikai stratégia egyáltalán nem exkluzívak, hanem akár egyidejűleg is jelen lehetnek. Értelmezése szerint a populizmus egy politikai projekt vagy gyakorlat. Számára nem kielégítő a populizmus pusztán vezércentrikus vizsgálata, lévén az akár az ellenzék, akár az inkumbens számára hasznosítható eszköz. Ugyanakkor szem előtt kell tartani azt is, hogy a populizmus nem mindig alkalmazható, és főleg nem folytonosan. Populista mobilizáció csak bizonyos történelmi események révén, korlátozott ideig áll elő, és intenzitását valamint jellegét tekintve változó. A populizmust Jansen tehát térben és időben korlátozott projektként tekinti. A populizmus társadalmi tartalma helyett (bal- vagy jobboldali, autoriter vagy demokrata stb.) inkább azt vizsgálja, hogy milyen módon alkalmazzák.

Definíciójában a társadalmi mozgósítás és a populista retorika egyidejű, egymást erősítő jelenléte minősül populizmusnak. A társadalmi mozgósítás (*popular mobilization*) ez esetben a politikai mozgósítás egy alcsoportjának tekintendő, mely a korábban marginalizált társadalmi csoportokat azok mobilizációjával aktív politikai tényezőkké teszi.

Vizsgálatunk szempontjából hátrány, hogy ez a kategória javarészt a latin-amerikai régióra, és azon belül a baloldali populizmusra vonatkozó kutatásokat foglal magába, mivel a rendelkezésre álló következtetések általában konkrét esettanulmányokra szorítkoznak, esetleg felállítanak egy elméleti keretet későbbi komparatív összehasonlításhoz, vagy további kutatási kérdéseket fogalmaznak meg. A módszertani tipológiában felsorolt szerzők esetében azonban nem találhatók a demokrácia vagy a liberális demokráciára tanulóképességére vonatkozó megállapítások. Így, a jelen vizsgálat körébe bevont anyagok elemzésével nem áll rendelkezésre megfelelő információ annak alátámasztására, hogy érvényesül-e a tanulóképesség az irányzaton belül. Egyedül Kenneth Roberts tanulmányában jelenik meg, hogy a populizmus egyszerre oka és tükröképe a demokratikus válságnak, amit határesetnek tekinthetünk, azonban nem fejleszti tovább ezt a gondolatát oly módon, hogy beleférne az értelmezési keretünkbe.

Mindez ráirányítja a figyelmet arra, hogy a példaként használt elemzések egyedi, kiragadott esetek, amelyek nem tudnak egzakt képet nyújtani arról, milyen erőviszonyok találhatók egy-egy irányzaton belül. Terjedelmi okokból jelen tanulmány csupán arra tud rámutatni, hogy léteznek olyan hangok, melyek túlmutatnak a populizmust eleve negatívnak beállító narratíván, és megkísérelnek valamiféle tanulságot levonni belőle vagy olyan alternatív javaslatokat tenni, amelyek a liberális demokráciák számára is hasznosíthatók. Ezt a jelenséget nevezem úgy, hogy az irányzatok rendelkeznek tanulóképességgel. Az irányzatok részletesebb empirikus feltérképezése (az eredeti tanulmány megjelenése óta született újabb tanulmányok bevonásával) közelebb vihetne ahhoz, hogy többet megtudjunk a populizmusról való gondolkodás jelen állásáról, továbbá a populizmus és demokrácia kapcsolatáról. E vizsgálat történelmi kiterjesztése azt is megmutathatná, milyen irányban változott a tudományos hozzáállás a jelenséghez, akár annak a kérdésnek a megválaszolásához is hozzájárulva, mennyiben befolyásolja a politikai eseményeket a tudomány populizmus percepciója.

Populizmus és demokrácia viszonya

Az előbbiekben megvizsgáltuk a tanulmány alapjául szolgáló populizmustipológia három irányzatát, annak mentén, hogy fellelhető-e bennük egyfajta tanuláscentrikus szemlélet? Vizsgálatunk arra jutott, hogy a három kategória közül kettőben, a populizmus ideológiaként való értelmezésében, valamint a populizmust politikai stílusnak tekintő felfogásban tapasztalható az a szemlélet, mely szerint lehet tanulni a populizmustól, ahelyett, hogy elítélnék, vagy karanténba zárnák. A tipológia alapjául szolgáló tanulmány a fenti három

kutatási áramlat bemutatásán túl külön is foglalkozik a populizmus és demokrácia viszonyával, amit érdemes áttekinteni, mielőtt rátérnénk a liberális demokrácia két elemének vizsgálatára.

A populizmus kutatások népszerűségét nagy mértékben a populizmus negatív, gyakran patológikus interpretációja adja. A vizsgálatok egy része a jelenség kialakulásának okait vizsgálja, míg mások avval a céllal születnek, hogy felhívják a figyelmet a demokráciára leselkedő veszélyekre, vagy hogy a populizmus elleni küzdelemben helyreállítsák a helyesnek vélt egyensúlyt. Akadémiai körökben is elterjedt ugyanis a vélekedés, hogy a populizmus kártékony a demokráciákra nézve. Gidron és Bonikowski tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy míg Európában a történelmi tapasztalatok következtében túlnyomórészt negatív jelenséggént tekintenek a populizmusra, addig számos tudós úgy látja, hogy Latin Amerikában a baloldali populizmus szélesítheti a demokratikus részvételt. Ez indított el egy árnyaltabb diskurzust a populizmus és demokrácia viszonyáról. Többek között ez vezetett a korábban már többször is említett 2012-es Rovira Kaltwasser – Mudde kötet megjelenéséhez, amely azt vizsgálta, vajon a populizmus kihívás vagy korrekciós mechanizmus a demokráciákra nézve.

Gidron és Bonikowski tanulmánya két kategóriára bontja a populizmus- és demokrácia-vizsgálatokat. Egyfelől a demokráciaelméleti elemzésekre, másfelől a demokrácia minőségére vonatkozó empirikus kutatások csoportjára. A politikaelméleti megközelítés képviselőiként Nadia Urbinati és Margaret Canovan interpretációit emelik ki. Urbinati a populizmust a hatalmon levő és a feltörekvő társadalmi csoportok közötti erőviszonyok újraelosztásának stratégiájaként értelmezi. Véleménye szerint a liberális demokrácia és a populizmus közötti feszültség abból ered, ahogyan az ideológiák a képviseleti intézmények és a „népakarat” közötti viszonyra tekintenek. E szerint a megközelítés szerint a populista politikusok számára az intézmények elsődleges funkciója nem az, hogy védjék a fékek és ellensúlyok rendszerét, hanem hogy eszközként szolgáljanak a többségi akarat becsatornázásához a politikai döntéshozatalba. Ilyen szempontból a vita a populizmus értelmezéséről végső soron a demokrácia értelmezéséről szól (URBINATI, 1998). Margaret Canovan szintén a demokrácián belüli feszültségek irányából közelíti meg populizmus és demokrácia viszonyát. E szerint a demokrácia a részvétel ideológiája és gyakorlata, ugyanakkor szervesen hozzátartozik egy gyakran homályos, komplex döntéshozatali rendszer, ami sok esetben elégedetlenséget eredményez a populista szereplők részéről a képviseleti intézményekkel szemben. A populizmus ezt az állapotot a népszuverenitás és a többségi akarat demokratikus ideológiájával próbálja ellensúlyozni, ami visszatérés a politikai elit helyett a „nép” által irányított „igazi” demokráciához (CANOVAN, 2002).

A populizmusnak a demokratikus minőségre gyakorolt hatását vizsgáló irodalomból Rovira Kaltwasser és Mudde kutatásai szolgálnak kiindulópontként. Közös szerkesztésű kötetükben azt fogalmazták meg, hogy a populizmus alapvetően pozitívan viszonyul a demokráciához, mivel az állampolgári akarat képviseletére koncentrál (ROVIRA KALTWASSER – MUDDÉ, 2012). Mint korábban már idéztem, a populizmus pozitív hatásai közé sorolták

a marginalizált társadalmi csoportok képviseletét és mozgósítását, az osztályokon átívelő koalíciók létrehozását és a demokratikus ellenőrzés hangsúlyozását. Ugyanakkor a populizmus és a liberális demokrácia közötti viszonyt ambivalensnek látták, mivel a populizmus előnyben részesíti a többség uralmát a liberális demokrácia olyan egyéb elemeivel szemben, mint a kisebbségi jogok vagy a fékek és ellensúlyok rendszere. Így a sikeres populista kísérletek véleményük szerint destabilizálhatják a demokratikus intézményeket. Rovira Kaltwasser és Mudde ebből jut arra a következtetésre, hogy a populizmus egyaránt lehet korrekciós mechanizmus és veszély a demokráciák számára, kontextustól függően. Két fő tényezőt határoznak meg, ami ezt befolyásolja. Egyfelől a demokratikus konszolidáció mértékét, másfelől azt, hogy a populista erők kormányon vagy ellenzékben vannak. Állításuk szerint konszolidált demokráciákban ellenzékben kis mértékben pozitív hatása lehet a populista erőknek a demokrácia minőségére, míg kormányon ez a mérsékelt hatás lehet akár pozitív, akár negatív. Ezzel szemben nem konszolidált demokráciákban a kormányzati pozícióból gyakorolt populizmus vélhetően erős negatív hatással lesz a demokráciára, míg az ellenzéki irányból képviselt populizmus korrekciós mechanizmusként hat.

Nem mindenki ennyire optimista a populizmus demokratikus fejlődést elősegítő hatása kapcsán. Levitsky és Loxton 2012-es, illetve 2013-as tanulmányai vitába szállnak a fenti megközelítéssel, amellet érvelve, hogy míg liberális demokráciákban lehet pozitív hatása a populizmusnak, Latin Amerika nem konszolidált demokráciáiban a populizmus megakasztja a demokratikus intézmények továbbfejlődését, még akkor is, ha egyébként valóban elősegíti a politikai integrációt. Az ő interpretációjukban mindazon negatívum, amelyet a populizmus számlájára szoktak írni (intézmények gyöngítése stb.) akár a versengő autoriter rendszerek kialakulását is elősegítheti (LEVITSKY – WAY, 2010).

A liberális demokrácia két eleme

Fentebb láthattuk, hogy Margaret Canovan és Nadia Urbinati is kiemelt kérdésként kezelte a liberális demokrácia és a populizmus közötti feszültséget. Nem tértek ki viszont arra, hogy ez a feszültség összefügg a liberális demokrácia két alkotóeleme közötti viszonyal. Sheri Berman utóbbi években folytatott munkássága fontos támpontokkal szolgál a populizmus és liberális demokrácia viszonyának tárgyalásához, melyek korábban nem jelentek meg a populizmuskutatókban (BERMAN, 2018, 2017). Berman Fareed Zakariara hivatkozva úgy gondolja, hogy a liberális demokrácia két összetevője különvált: miközben a demokrácia virágzik, a liberalizmus nem (BERMAN, 2018). Azonban, mint fogalmaz, az ellenőrizetlen demokráciától és a népuralomtól való félelem a demokráciák születése óta velünk vannak. A klasszikus liberális szerzők, mint Tocqueville, Mill vagy Ortega y Gasset, „rettegtek” a demokráciától. Tartottak a többség zsarnokságától és a tömegek hiszékenységtől. Miközben Berman elismeri, hogy nem alaptalanok az illiberalizmusra, populizmusra és a többség uralmára vonatkozó félelmek, úgy véli, hogy ezen jelenségeket a demokrácia túltengésére fogni nemcsak a liberális

demokráciák történelmi fejlődésének, hanem a liberalizmus és demokrácia interakciójának alapvető félreértését jelenti. Történelmileg az illiberális demokrácia egy állomás a liberális demokrácia felé vezető úton, nem pedig egy végpont egy ország politikai fejlődésében.

Sheri Berman arra irányítja rá a figyelmet, hogy a múltban az elbukott demokratikus kísérletek, és a belőlük levont következtetések kritikus szerepet játszottak abban, hogy a társadalmak jobban méltányolják a liberális értékeket és intézményeket – gondoljunk csak az 1945 utáni demokratikus újraépítésre. Véleménye szerint számos kihívás, ami ma a nyugati demokráciákat érinti, nem az úgynevezett hiperdemokratizációból, azaz a demokrácia túlzott jelenlétéből ered, hanem épp ellenkezőleg, abból, hogy túl kevés a demokrácia. Az utóbbi évtizedekben a demokratikus intézmények és az azokat működtető elitek fokozatosan eltávolodtak az emberektől, hozzájárulva a liberális demokráciát napjainkban romboló frusztrációhoz és dühhöz. Ráadásul Európában és az Egyesült Államokban úgy érezhették az állampolgárok, hogy a 2008-as gazdasági válság során kormányukat jobban érdekelték a piaci érdekek, mint saját lakosságuk sorsa. Olaj volt a tűzre továbbá, hogy az európai választók úgy érezték, az Európai Unió olykor nem demokratikusan választott technokrata szervei döntöttek a fejük fölött. Berman erre a válságkezelés olyan eseteit hozza fel példának, amikor jelentős újraelosztási következménnyel járó kérdéseket kivettek a demokratikusan választott nemzeti kormányok kezéből, és nem választott uniós intézményekre és technokratákra bízták őket. Olaszországban vagy Görögországban az Európai Unió „válságkezelés” címén kifejezetten erősen beavatkozott a belpolitikába. Ennek ráadásul nem is volt komolyabb gazdasági hozama. Az unió nem demokratikus, technokrata jellege csak súlyosbított a helyzeten, mivel izolálta a szakértőket az állampolgári nyomásgyakorlástól, ezáltal attól a visszacsatolástól, amely a népszerűtlen és/vagy nem hatékony intézkedések újragondolására kényszerítette volna őket. Nem véletlen, hogy a nemzeti szuverenitásra való hivatkozás ilyen mértékben rezonált az európai országokban.

Berman szerint érthetőek az illiberális demokráciákkal szemben megfogalmazott aggályok, azonban abbéli sietségükben, hogy az illiberalizmust elítéljék, sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a demokrácia korlátozásával lehet kijutni a jelen politikai helyzetből. Ez két okból is téves okfejtés szerinte. Egyrészt, mert történelmileg a liberalizmus és a demokrácia együtt, egyidejűleg fejlődött, és az illiberális vagy sikertelen demokratikus kísérletek mind hozzájárultak ahhoz a folyamathoz, amelynek révén a régi rezsimek normáit meghaladták, illetve a liberális demokráciák infrastruktúráját felépítették. Másrészt, ahogy – mint Fareed Zakaria állította –, a demokrácia liberalizmus nélkül nemcsak elégtelen, hanem veszélyes is, ugyanúgy a liberalizmus demokrácia nélkül is az. A múltban a demokrácia nélküli liberalizmus gyakran valamiféle oligarchikus rendszerhez vezetett. Lévén, hogy az elit éppúgy érdekvezérelt, mint bárki más, egy olyan politikai rendszerben, ahol az állampolgárok nincsenek teljes mértékben bevonva, ott az elit kisajátítja mindazon előnyöket, amit a liberalizmus nyújt. Berman felhívja a figyelmet arra, hogy miközben értelemszerűen kevesen érvelnek nyíltan az oligarchiák mellett napjainkban, a populizmus-sal legtöbbször szembeállított alternatíva a technokrácia, azaz a politikai döntéshozatal

kiszervezése a szakértők kezébe, kiiktatva a „tudatlan” népet a képletből. Számos érv szól azonban szerinte ez ellen. Az úgynevezett szakértők például nem feltétlen bizonyították kompetenciájukat a válságkezelés során, illetve – ami még az előbbinél is fontosabb – ez a „megoldás” épp hogy felerősítené a megoldani kívánt problémát. Ezt az Egyesült Államokban és Európában nemrég lezajló választások eredményeivel szemlélteti. Minél inkább úgy érzik a választók, hogy az elit és az intézmények nem foglalkoznak az igényeikkel, annál inkább félre akarják állítani őket. Ha továbbra is elszigetelik az emberektől a politikai döntéshozatalt és annak intézményeit, vagy ha lehetővé teszik, hogy a magánvagyon vagy a különböző érdekcsoportok túlzott mértékben befolyásolják a politikát, akkor növekedni fog a populizmus támogatottsága. Az oligarchia és technokrácia, valamint a populizmus ugyanis nem egymás ellentétei, hanem, ahogy Berman fogalmaz, „gonosz ikertestvérek”. Az első korlátozni akarja a demokráciát, hogy megmentse a liberalizmust, míg a második a liberalizmust szorítaná vissza, hogy megmentse a demokráciát. Egyik sem jó ötlet, ellenben egymást táplálják és erősítik. Berman szerint ahelyett, hogy visszaszorítanánk a demokráciát, inkább revitalizálni kellene. Olyan módszereket találni, amelyek segítségével a demokratikus intézményeket és a politikai elitet fogékonyabbá lehetne tenni az emberek igényeire. A populizmus ellen úgy lehet fellépni, ha a választókat a részvételre, az elitet, illetve a kormányokat pedig a nagyobb érzékenységre bátorítják.

Sheri Berman megfigyelései egyféle választ adhatnak a demokrácia és a liberalizmus közötti feszültség populizmusra gyakorolt hatására. Érdekes megvizsgálni egy ettől eltérő megközelítést is, David Van Reybrouck-ét, aki a demokrácia hanyatlását a választások nem hatékony mivoltával köti össze. Hasonlóképpen Sheri Berman állításához, miszerint az emberek egyre inkább igényelnék a demokráciát, viszont a liberális demokrácia egyre kevésbé képes kielégíteni ilyen irányú igényeiket, Reybrouck szerint is furcsa helyzetben vannak a demokráciák: miközben látszólag mindenki vágyik a demokráciára, hinni már senki nem hisz benne (REYBROUCK, 2017a). Hogy mindezt honnan tudjuk? Évről évre csökken a választásokon való részvételi hajlandóság, és egyre nő a bizalmatlanság a parlamentek, kormányok, politikai pártok iránt. Nem véletlen, ha egyre nagyobb tér nyílik a populista pártok és vezetők számára. Ezt a jelenséget demokratikus kifáradás szindrómának nevezi (*democratic fatigue syndrome*), s habár sok más elemzőhöz hasonlóan szintén patológiaként kezeli, a diagnosztizálástól mégis eljut egy kezelési javaslatához, ami túlmutat a jelenség pusztán elítélésén és akár innovációs forrásként is szolgálhatna a liberális demokráciák számára. Megoldása egy régi-új technika bevezetése, az ókori Görögországban és a reneszánsz Velencében is alkalmazott sorsoláshoz való visszatérés lenne, amely véleménye szerint megújulást vinne a jelenlegi választáscentrikus rendszerbe. Reybrouck szerint a modern korban ugyanis összekeverték a demokráciát a választásokkal. Az emberek többsége ugyan valóban a választásokkal azonosítja a demokráciát, Reybrouck azt állítja, hogy a választás intézménye mai állapotában elavult, maradi eszköz. Miközben a választás intézménye rendszerszinten egyre fontosabbá vált, napjainkban a választások egyre kevesebbet érnek el, mivel a nemzetállamok hatalma jelentősen csökkent a különböző transznacionális fejlemények

következtében. A politikusoknak lényegében azért kell győzködniük a választókat, hogy adják nekik a hatalmat, ami felett valójában már rég nem rendelkeznek (REYBROUCK, 2017b).

Mégis mivel nyújtana többet a sorsolás rendszere, mint a hagyományos választások, referendumok? A sorsolás lényege, hogy a társadalomból találomra kiválasztanak x számú állampolgárt, akik rendszeres intervallumonként összegyűlnek tájékozódni egy adott kérdésről, annak érdekében, hogy ajánlásokat tegyenek vagy eldöntsenek egy kérdést. Ez annyiban különbözne egy népszavazástól, hogy míg egy referendum esetében az egyéneket kérdezik, és pusztán igen/nemmel felelhetnek, egy ilyen választói panelben a csoportnak lehetősége van megfogalmazni, milyen kérdéseket vet fel a döntés, milyen irányba szeretnének tájékozódni, kitől szeretnének segítséget hozzá és így tovább. A különböző álláspontok ütköztetésével lehetőség nyílik arra, hogy a résztvevőknek árnyaltabb képe alakuljon ki egy kérdésről, mint mielőtt elkezdtek megvitatni. Így a végeredmény egy olyan ajánlás lesz, amely sokkal egyenlőbb, igazságosabb, és közvetlenebb mint egy népszavazáson vagy választáson meghozott döntés. Természetesen ennek a rendszernek is megvannak a korlátai, és maga Reybrouck is örütségnak nevezte, hogy a politikusok egyik napról a másikra kidobják a választási rendszert az ablakon. Mint mondta, nem akarna egy ilyen országban élni, de olyanban sem, amely nem változtat a demokratikus eljárási módokon, annak ellenére, hogy azok a 18. század szüleményei, és még sosem korszerűsítették őket. Talán nem véletlen, hogy Reybrouck a politikai képzelet és ezáltal az innováció hiányát tartja a demokrácia legnagyobb kihívásának. Számára fontos, hogy ne csak négyévente kapjanak visszajelzési lehetőséget az állampolgárok, hanem akár néhány havonta is. Ezek a lehetőségek jóval áldásosabbak lennének a demokráciák állapotára nézve, mint például a különböző közvélemény-kutatások, amelyek véleménye szerint azt mérik, hogy mit gondolnak az emberek, amikor nem gondolkoznak. Mivel a választásokat eredetileg nem a demokrácia kiterjesztésére, hanem a demokrácia korlátozására hozták létre, Reybrouck végső soron úgy gondolja, hogy ha az innováció valóban fontos, akkor az alapvető választási eljárást kell újragondolni, úgy, hogy lehetőséget adjon az embereknek arra, hogy hallassák a hangjukat.

Konklúzió

Tanulmányomban arra kerestem a választ, miként jelenik meg a populizmus kutatásában a tanulási képesség narratívája. Ehhez előbb egyenként megvizsgáltam, hogy napjaink három meghatározó irányzatában jelen van-e, s amennyiben igen, milyen mértékben van jelen valamiféle újítási szándék, amely tükrözi, hogy a populizmus irodalom mit tanult a populizmustól. Ezt követően áttekintettem, hogy a három kutatási irányzat képviselői miként definiálták a populizmus és demokrácia viszonyát, amit a tipológiát tartalmazó tanulmány után született újabb irodalom által felvetett megállapításokkal egészítettem ki. A tanulmány harmadik részében a liberális demokrácia két elemének viszonyát vizsgáltam, annak érdekében, hogy még árnyaltabb képet kapjunk a demokrácia és populizmus viszonyáról.

A vizsgálat három eleme külön-külön is érdekes következtetésekkel szolgál és számtalan új kutatási kérdést vet fel, alapvetően azonban egymásra épülnek, és együtt nyújtanak választ a bevezetőben felvetett kérdésre. A 2. táblázat ennek megfelelően foglalja össze az előzetesen meghatározott vizsgálati szempontok alapján a tanulmány egészében megjelenő, tanulási képességre vonatkozó legfontosabb megközelítéseket és azok képviselőit. Ezt követően egyenként is értékelem a tanulmány különböző egységeiből levonható tanulságokat.

2. táblázat. Tanulóképesség a populizmus kutatás irodalmában

Populizmusértelmezés kiszélesítése	Demokráciaértelmezés kiszélesítése	Liberális demokráciaér- telmezés kiszélesítése
Populizmus kihívás és korrekciós mechanizmus is a demokráciák számára (Rovira Kaltwasser – Mudde, 2012)	Populizmus a demokrácia gyengeségeiből táplálkozik, egyszerre oka és tükröképe a demokratikus instabilitásnak (Roberts, 2006)	Populizmus a nem demokratikus liberalizmusra adott illiberális válasz: vitában áll a liberális demokráciával (Mudde – Rovira Kaltwasser, 2012)
Szélesítheti a demokratikus részvételt (Gidron – Bonikowski, 2013). Hangot ad marginalizált választóknak, növeli a mobilizációt, elszámoltathatóságot, elősegíti a politikai koalíciók létrejöttét, valamint a demokratikus viták lefolytatását (Rovira Kaltwasser, 2012)	A demokrácia a részvétel ideológiája és gyakorlata. A döntéshozatali rendszer komplexitása frusztrációs forrás a populizmus számára a képviselői intézményekkel szemben. Ezt az állapotot a népszuverenitás és a többségi elv demokratikus ideológiájával próbálja ellensúlyozni (Canovan, 2002)	A liberális demokrácia és a populizmus közötti feszültség oka az ahogyan az ideológiák tekintenek a képviselői intézmények és a „népakarat” közötti viszonyra. A populizmusról szóló vita a demokrácia értelmezéséről szóló vita (Urbinati, 1998)
Nem az a kérdés, hogy egy párt populista-e vagy sem, hanem, hogy milyen mértékben van jelen a megnyilvánulásaikban a populizmus (Deegan Krause – Haughton, 2009)	Populizmus demokráciákra gyakorolt korrekciós mechanizmusa konszolidáció mértékétől, valamint a populista párt kormányzati, vagy ellenzéki pozíciójától függ (Rovira Kaltwasser – Mudde, 2012)	A liberális demokrácia két eleme különvált, miközben a demokrácia virágzik, a liberalizmus nem (Zakaria, id. Berman, 2018)
Kontextuson belül kell vizsgálni (Taggart, 2012; Rovira Kaltwasser – Mudde, 2013)	Sikertelen demokratikus kísérletekből levont következtetések kritikus szerepet játszottak a liberális értékek és intézmények meghonosulásában (Berman, 2018)	Történelmileg az illiberális demokrácia egy állomás a liberális demokrácia felé vezető úton, semmint egy végpont egy ország politikai fejlődésében (Berman, 2018)
Populizmus antipolitikai jellegének elkerülése érdekében foglalkozni kell azokkal a kérdésekkel, amelyeket a populista politikusok felvetnek (bevándorlás, euroszepticismus stb.) (TAGGART, 2012)	Nyugati demokráciák válsága nem a hiperdemokratizációból ered, hanem abból, hogy túl kevés a demokrácia. A demokratikus intézmények és az azokat működtető elitek eltávolodtak az emberektől. Demokrácia visszaszorítása helyett revitalizálni kéne (BERMAN, 2018)	Liberális demokráciák egyre kevésbé képesek kielégíteni az állampolgárok növekvő demokrácia igényét. Választások nem hatékonyak, választási eljárást újra kell gondolni. (REYBROUCK, 2017)

A tanulmány első részében, a rendelkezésre álló irodalom áttekintése alapján (ha nem is mindig az idézett művekre támaszkodva, hanem az említett szerzők egyéb munkásságát vizsgálva) két kategóriában, a populizmus mint ideológia és a populizmus mint stílus interpretációban voltak felfedezhetők tanulóképességre utaló elemek. A harmadik kategóriában, a populizmus stratégiakénti értelmezésében nem találtam egyértelmű utalást a tanulóképességre, ami a vizsgálatok főként Latin-Amerikára vonatkozó jellege miatt lehet. Ugyan a tanulmányban megkíséreltem bemutatni néhány olyan elemzést is, amely kívül esik a tipológia által vizsgált időszakon, ahogyan arra a korábbiakban is felhívtam a figyelmet, a jövőre nézve hasznos volna egy átfogóbb empirikus vizsgálat – akár a tipológiától elszakadva, vagy a tipológiát tartalmazó tanulmány megjelenése óta született irodalommal kiegészítve. Adott esetben a vizsgálat történelmi kiterjesztése a korai szakirodalomra azt is megmutathatná, milyen irányban változott a tudományos hozzáállás, illetve elősegíthetné, hogy nagyobb rálátásunk legyen arra, mennyiben befolyásolja a politikai történéseket a tudomány populizmus-percepciója és annak esetleges időbeli változása.

A tanulmány második része alapján a populizmus és demokrácia viszonyát vizsgáló irodalom közös vonása a liberális demokrácia és a populizmus közötti feszültség kimutatása. Ennek a belátásnak az elméleti hasznossága abból ered, hogy rávilágít a populizmus esetleges pozitív tulajdonságaira, ami elengedhetetlen lehet olyan további vizsgálatokhoz, melyek a populizmus sikerei felől vizsgálják, mit „tanulhatna” a liberális demokrácia a populizmustól. A tanulást ilyen szempontból nem feltétlen technikák átvételeként vagy adaptációjaként kell értelmeznünk, hanem annak vizsgálataként, hogy melyek azok a területek, amelyek korrekcióra szorulnak, és milyen alternatívát kínálhat ezekre a liberális demokrácia. A harmadik, záró rész, ilyen kreatív, alternatív megközelítéseket mutatott be.

Habár Sheri Berman és David Van Reybrouck populizmuselemzése és megoldási javaslatai nagyon eltérőek, közös bennük, hogy egyik sem vitatja azt, hogy a liberális demokráciáknak is van hova fejlődniük. Mindkét szerző a demokrácia oly módon való kiterjesztését javasolja, amellyel kreatívan szembeszállhatna a populista erővel, a liberális demokrácia keretein belül megadva a választóknak azt, ami miatt ma egyre több szavazó helyezi a bizalmát a *mainstreamet* kritizáló pártok kezébe. Ugyan a tanulmány csak egy rendkívül szűk szegmensét volt képes bemutatni az ilyen útkereső megközelítéseknek, annyit mindenképp megállapíthatunk, hogy folyamatosan jelennek meg a populizmuskutatás terén olyan új gondolatok, amelyek hozzásegíthetnek a liberális demokráciák jelen helyzetének árnyaltabb értelmezéséhez.

Felhasznált irodalom

ABROMEIT, John (2017): A Critical Review of Recent Literature on Populism. *Politics and Governance*, Vol. 5, Issue 4, 177–186.

- ACEMOGLU, Daron – EGOROV, Georgy – SONIN, Konstantin (2011): A Political Theory of Populism, *NBER Working Papers 17306*, National Bureau of Economic Research, Inc.
- ACEMOGLU, Daron – ROBINSON, James (2013): The Political Origins of Populism. *Why Nations Fail Blog*, March 19. <http://whynationsfail.com/blog/2013/3/19/the-political-origins-of-populism.html> (Letöltve: 2018. augusztus 10.)
- BERMAN, Sheri (2017): The Pipe Dream of Undemocratic Liberalism. *Journal of Democracy*, July, Vol. 28, No. 3.
- BERMAN, Sheri (2018): Against the Technocrats. *Dissent Magazine*, Winter 2018. <https://www.dissentmagazine.org/article/against-technocrats-liberal-democracy-history> (Letöltve: 2018. augusztus 10.)
- CANOVAN, Margaret (2002): Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy, in MENY, Yves – SUREL, Yves (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*. New York, Palgrave. 25–44.
- DEEGAN KRAUSE, Kevin – HAUGHTON, Tim (2009): Toward a more useful conceptualization of populism: Types and degrees of populist appeals in the case of Slovakia. *Politics and Policy*, Vol. 37, No. 4, 821–841.
- GIDRON, Noam – BONIKOWSKI, Bart (2013): Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda, *Weatherhead Center for International Affairs, Working Paper Series*, Harvard University.
- HEINÖ, Andreas Johansson (2017): *Timbro Authoritarian Populism Index*, 2017.
- HOFSTADTER, Richard (2008): *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. New York, Vintage Books, 2008 (1964).
- JANSEN, S. Robert: Populist Mobilization (2011): A New Theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory*, Vol. 29, No. 2, 75–96.
- KAZIN, Michal (1995): *The Populist Persuasion: An American History*. Ithaca, Cornell University Press.
- LACLAU, Ernesto (2005): *On Populist Reason*. London: Verso.
- LEVITSKY, Stephen – LOXTON, James (2012): Populism and comparative authoritarianism: the case of Fujimori's Peru. In: MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (eds.). *Populism in Europe and the Americas*. Cambridge: Cambridge University Press. 2012.
- LEVITSKY, Stephen – LOXTON, James (2013): Populism and competitive authoritarianism in the Andes. *Democratization*, Vol. 20, No. 1, 107–136.
- LEVITSKY, Stephen – WAY, A. Lucan (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge University Press.
- MUDDE, Cas – ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (eds.) (2012): *Populism in Europe and the Americas, Threat of Corrective for Democracy?* Cambridge University Press.
- PANIZZA, Francisco (2005): *Populism and the Mirror of Democracy*. London, Verso.
- PAPPAS, S. Takis: Populism Emergent (2012): A framework for analyzing its contexts, mechanics and outcomes'. *EU Working Papers*, RSCAS 2012/01.
- REYBROUCK, Van David (2017a): *A választások ellen*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- REYBROUCK, Van David (2017b): „Ticking a box is no longer an option:’ David Van Reybrouck on elections, imagination and Brexit.” *Rob Hopkins*, 1st November, 2017. <https://www.robhopkins.net/2017/11/01/ticking-a-box-is-no-longer-an-option-david-van-reybrouck-on-elections-imagination-and-brexit/> (Letöltve: 2018. augusztus 10.)
- ROBERTS, Kenneth (2006): Populism, Political Conflict, and Grass-Roots Organization in Latin America. *Comparative Politics*, Vol. 38, No. 2, 127–148.
- ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2012): Scholars should not just assume that populism is bad for democracy, but instead concentrate on explaining populism’s positive and negative effects. *LSE Blog*, 15 October, 2012. http://eprints.lse.ac.uk/50146/1/blogs.lse.ac.uk-Scholars_should_not_just_assume_that_populism_is_bad_for_democracy_but_should_instead_concentrate_on_.pdf (Letöltve: 2018. augusztus 10.)
- ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal (2013): The Responses of Populism to Dahl’s Democratic Dilemmas, *Political Studies*, Vol. 52, No. 1, 135–143.
- TAGGART, Paul (2000): *Populism*. Buckingham, Open University Press.
- TAGGART, Paul (2012): Populism has the potential to damage European democracy, but demonising populist parties is self-defeating. *LSE Blog*, 13 December, 2012. http://eprints.lse.ac.uk/49452/1/___Libfile_repository_Content_LSE%20EUROPP_2012_December%202012_Week%203_blogs.lse.ac.uk-Populism_has_the_potential_to_damage_European_democracy_but_demonising_populist_parties_is_selfdefeat.pdf (Letöltve: 2018. augusztus 10.)
- URBINATI, Nadia (1998): Democracy and Populism. *Constellations*, Vol 5, No. 1, 110–124.
- WEYLAND, Kurt (2001): Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics, *Comparative Politics*, Vol. 34, No. 1, 1–22.

SZERZŐK

BAGI Eszter Borbála: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar kulturális antropológia mesterszakos hallgatója, a Bibó István Szakkollégium alumnusza

DARABOS Ádám: a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, a Bibó István Szakkollégium alumnusza

GÁSPÁR Kristóf: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, a Bibó István Szakkollégium alumnusza

KOVÁCS Beáta: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorandusza

LAKATOS Júlia: a Méltányosság Politikaelemző Központ nemzetközi igazgatója, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorandusza

MÁNDI Tibor: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézetének egyetemi docense, a Bibó István Szakkollégium Politikatudományi Műhelyének műhelyvezető tanára

MÁRTON Ágnes: a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kar politikatudomány mesterszakos hallgatója, a Bibó István Szakkollégium alumnusza

SZIKINGER István: a Bibó István Szakkollégium alumnusza

TÓTH Miklós Bálint: a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorandusza

VÁGI Renátó: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, a Bibó István Szakkollégium nevelőtanára

A könyv alapját a Bibó István Szakkollégiumban a 2017–18-as tanévben tartott „Populizmus és liberális demokrácia” kutatószemináriumra készült hallgatói dolgozatok adják, kiegészülve néhány, a kutatócsoporthoz kötődő fiatal kolléga írásával. Bár a kötetben szereplő legrégebbi írások elkészülte és a könyv megjelenése között három év is eltelt, az akkor még túlnyomórészt egyetemi hallgató szerzők munkája nem veszített érdekességéből és relevanciájából. Köszönhető ez egyrészt annak, hogy a tárgyalt jelenség, a populizmus és különféle változatai, továbbra is meghatározó részét képezik napjaink politikai életének, illetve tudományos diskurzusának. De köszönhető talán még inkább annak, hogy a szerzők – akik közül azóta számosan doktori hallgatóként folytatták tanulmányaikat – remek érzékkel választottak témát, amit aztán az (akkor még) graduális hallgatóktól elvárhatónál jóval magasabb színvonalon, sokszor komoly szaktudományos publikációkhoz mérhető elméleti-módszertani tudatossággal és alaposággal fejtettek ki.

A feldolgozott témák magukban foglalják a populizmus politikaképét, Max Weber és Jászi Oszkár populizmushoz fűződő viszonyát, populizmus és vallás kapcsolatát az amerikai kontinensen, a politikai korrektség hatását Donald Trump populizmusára, a Brexit-kampány előtti Egyesült Királyság populista kezdeményeit, a magyarországi büntetőjogi és a helyi politikában megmutatózó populizmust, végül populizmus és politikai tanulás kérdését. A könyvet jó szívvel ajánljuk a politikaelmélet, a politikai gondolkodás, valamint a kortárs nemzetközi és magyar politika iránt érdeklődő szakmai és tágabb olvasóközönségnek egyaránt.

